

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ენისა და ლიტერატურის
სერია

СЕРИЯ
ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

თბილისი
ТБИЛИСИ

3. 1979

ქურნალი გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Журнал выходит раз в 3 месяца

ს ა რ ე დ ა კ ტ ი ო რ ე მ ბ ი ა : ალ. ბარამიძე (რედაქტორი),
თ. გამყრელიძე, ალ. გვახარია (ზღაღანი), ქ. ლომთათიძე, ე. შეტრეველი,
ს. ცაიშვილი, შ. შიშიგური (რედაქტორის მოადგილე)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ Барамидзе А. Г. (редактор),
Гамкrelidze Г. В. Гვაхарია А. А. (секретарь), Дзидзигური Ш. В. (зам. редактора),
Ломтатидзе К. В., Метрелии Е. П., Цайшвили С. С.

პასუხისმგებელი მდივანი გ. ღლონტი
Ответственный секретарь Г. А. Глonti

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19
Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19
ტელეფონი 37-24-07 телефон

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 10.IX.79; შკკვ. 1688; ანაწყოების ზომა 7×11¹/₂;
ქალაქის ზომა 7×1087¹/₁₆; ნაბეჭდი თაბაზი 16.80; სააღრიცხვო-სავაჭრომცემლო
თაბაზი 15.70; უე 06798; ტირაჟი 2:00;
ფასი 1 მან.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ. 19
Издательство «Мецниერება», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ. 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

შინაარსი

წერილები

კ. კეკელიძის დაბადების 100 წლისთავი

შ. ონიანი, დიდი ქართველი მეცნიერი კორნელი კეკელიძე	5
ა. კაბაშვილი, ზოგერთი ცნობა იონა გულევანიშვილის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ	14
ი. მოღვაძე, ლ. არაღიანის რომანის „სოლომონ ისაიჩი მეჭლანუაშვილის“ ზოგიერთი მხატვრული თავისებურება	25
მ. ხინთიბიძე, ვახ. „დროებაში“ გამოქვეყნებული ფოლკლორული მასალები თამარ მეფის შესახებ	39
მ. ჩიქოვანი, „ქორქეთის წიგნი“ და ქართული საგმირო ეპოსი	49
ნ. ჭაფარიძე, ბერნარდე ნეაპოლელის კოლეჯციის ერთი არაქის წყაროს შესახებ	63
მ. კალანდარიძე, ფრიდრიხ შილერის მსოფლმხედველობის ერთი საკითხის თაობაზე	69
მ. ჩხაიძე, ქართული ზმნების ფორმალზაციის გზების ძიება (წინასწარი შედეგები)	74
კ. დანელია, უცხო ენათა გავლენის კვალი ძველი ქართული წერილობითი ძეგლების ენაში. — 3. <i>vav consecutivum</i> -ის გადმოკემა თანმიმდევრობის „და“ კავშირით	90
ნ. ჩართოლანი, ესე, ეგე ნაცვალსახელთა ხმ. ზებისათვის ძველ ქართულში	99
ლ. პალმაიტი, წინიშვნები სვანური ბრუნების შესახებ	113
ე. კილბა, ბათუმელ აფხაზთა მეტყველების ლექსიკურ თავისებურებანი	127
მ. ნედოსპასოვა, კვირეულის დღეთა აღნიშვნის ტიპოლოგიისათვის	134
რ. ასათიანი, მარტივი წინადადების სიღრმისეული სტიქტურა	139

ცნობები და შენიშვნები

ი. ტაბაღუა, ვლახოს უნივერსიტეტში შემონახული ერთი ხელნაწერის შესახებ	150
---	-----

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

ა. გვახარია, მ. თოდუა, ერთი რეცენზიის გამო	163
--	-----

ქრონიკა და ინფორმაცია

ვეფხისტყაოსნის აკადემიური ტექსტის დამდგენ კომისიაში	187
სადოქტორო დისერტაციათა თემების დამტკიცება	192

კ. კეკელიძის დაბადების 100 წლისთავი

შირმაღინ ონიანი

დიდი ქართველი მეცნიერი კორნელი კეკელიძე

1979 წელს შესრულდა დიდი ქართველი მეცნიერის კ. კეკელიძის დაბადების 100 წლისთავი. ჩვენი საზოგადოება ზეიმიტ აღნიშნავს ამ თარიღს. კ. კეკელიძე, რომელიც 1962 წელს გარდაიცვალა, ამჟერად უკვე ისტორიის ეკუთვნის. ეს ისტორია ვალდებულაა ობიექტური შეფასება მისცეს მის მეცნიერულ მოღვაწეობას და გაარკვიოს: რა შემატა კ. კეკელიძემ ქართულ მეცნიერებას და რა ადგილი შეიძლება მიეკუთვნოს მას მისი განვითარების ისტორიაში? დიდი მეცნიერის დაბადების 100 წლისთავთან დაკავშირებით ჩვენ შევეცდებით ზოგადად გაეცეთ პასუხი აქ დასმულ კითხვაზე. საამისოდ საჭიროა, თვალი გადავავლოთ კ. კეკელიძის მდიდარ მეცნიერულ მემკვიდრეობას და მოკლედ აღვუხსნოთ მთავარი მომენტები და პრობლემები¹.

კ. კეკელიძემ მთელი თავისი ცხოვრება ძველი ქართული მწერლობის მეცნიერულ შესწავლას მოახმარა. ამ დარგში მანამდე სხვებსაც უმუშავნიათ, მაგრამ არც ერთ მათგანს ამ ძირითად სპეციალობად არ გაუხდია და თავისი მეცნიერული მოღვაწეობა ისეთ არ შემოუფარგლავს. აქ კ. კეკელიძე პირველია და ამდენად მისი დამსახურებაც ძველი ქართული მწერლობის შესწავლაში განსაკუთრებულია. მან ჩამოაყალიბა ის დამოუკიდებელ მეცნიერებად, მოახდინა მისი სისტემატიზაცია, შექმნა ძველი ქართული მწერლობის ისტორიის მეცნიერული კურსი და ახალი გზით წარმართა მისი მომავალი კვლევა-ძიებაც. კ. კეკელიძის კალამს ეკუთვნის 250-მდე მეცნიერული ნაშრომი. მათ რიცხვშია ყველი ქართული მწერლობის ისტორიის ორი დიდი კაპიტალური ტომი, ეტიუდების 14 ტომეული და სხვა მრავალი ფუნდამენტური შრომა, გამოქვეყნებული ცალკე წიგნებად როგორც ქართულ, ისე რუსულ და სხვა ენებზედაც. ყოველივე აქას უნდა დავუმატოთ კ. კეკელიძის ნაყოფიერი საზოგადოებრივ-მეცნიერული მოღვაწეობაც: ის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ერთ-ერთი დამაარებელთაგანია, რომელიც სხვებთან ერთად თავიდანვე გვერდში ედგა დიდ ივანე ჯავახიშვილს. კ. კეკელიძე იყო უნივერსიტეტში ძველი ქართული მწერლობის კათედრის უცვლელი გამგე, წლების განმავლობაში რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტის დირექტორი. მან აღზარდა სპეციალისტთა მთელი თაობები, რომლებიც ახლა წარმატებით იკვლევენ ძველ ქართულ მწერლობას. ერთი სიტყვით, კ. კეკელიძე ქართული ჰუმანიტარული მეცნიერების ცენტრში იდგა და ხელს უწყობდა მის განვითარებას არა მარტო მეცნიერული შრომებით, არამედ ნაყოფიერი საზოგადოებრივი მოღვაწეობითაც.

კ. კეკელიძის მეცნიერული მემკვიდრეობის განხილვა შორს წაგვიყვანს და ამჟერად არც მიგვაჩნია აუცილებლად. ეს მემკვიდრეობა არსებითად თავს იყრის ორი ძირითადი პრობლემის გარშემო. ესენია: ძველი ქართული მწერლობის ისტორიის მეცნიერული კურსი და საკუთრივ ძველი ქართული სასუნიერო მწერლობა, როგორც ორიგინალური, ისე ნათარგმნიც. ჩვენ შევეცდ-

ბით ზოგადად მაინც აღწესსხოთ, რა გააკეთა მათი შესწავლის ხაზით მეცნიერმა.

1. ძველი ქართული მწერლობის ისტორიის მეცნიერული კურსი. ქართველი ერი იმ კულტურისან ერთა რიცხვს ეკუთვნის, რომელთაც ქრისტიანული მწერლობა V საუკუნიდან მოეპოვებათ. ეს მწერლობა ამჟერად თავისი არსებობის თქვენსებტ საუკუნეს ითვლის. XIX—XX საუკუნეებში ძლიერდება ინტერესი მისი შესწავლისადმი, ქვეყნდება ხელნაწერთა აღწერილობანი, ცალკეული თხზულებანი, არის ცდები მისი ისტორიის დაწერისა, მაგრამ შეგვიძლია პირდაპირ ვთქვათ: კ. კეკელიძემდე ძველი ქართული მწერლობის ისტორიის მეცნიერული კურსი არ არსებობდა. ეს შექმნა მან თბილისის ახლად დაარსებულ სახელმწიფო უნივერსიტეტში და პირველად დაიბეჭდა 1923—24 წლებში ორ ტომად. მოკლედ შეეჩერდეთ მის შედგენილობაზე და თავისებურებაზე. უპირველეს ყოვლისა ის არის უშუალოდ პირველი წყაროების მეცნიერულ შესწავლაზე დამყარებული ისტორია ძველი ქართული მწერლობისა. წინა მკვლევრები ჩვეულებრივ უკრიტიკოდ იმეორებდნენ ხოლმე აღორაინების ხანის მწერლობაში და საკუთრივ XIX საუკუნეშიც შემუშავებულ ზეპირ ცნობებსა და გადმოცემებს. კ. კეკელიძემ ეს ცნობები კრიტიკის ქარცეცხლში გაატარა და დაემყარა მხოლოდ უტყუარ წერილობით მონაცემებს, თვითონ ხელნაწერებში შემონახულს. გარდა ამისა მან მწერლობის ისტორიაში ადგილი დაუთმო ძველ ქართულ სასულიერო მწერლობას. მისადნია მიძღვნილი მთლიანად პირველი ტომი, რომელსაც ქვევით ცალკე შევებებით. ესაა მნიშვნელოვანი და არსებითი სახლვე: მანამდე მხოლოდ საერო მწერლობის განხილვით კმაყოფილდებოდნენ და სასულიერო მწერლობას კვერდს უვლიდნენ. კ. კეკელიძემ ამით ქართული მწერლობის ისტორია V საუკუნეში გადაწია და პირველად გამოაჩინა ჩვენი მღვდარი სასულიერო მწერლობა. მან უტყუარ მონაცემებზე დამყარებით დაასაბუთა, რომ სასულიერო და საერო მწერლობა არაა ერთმანეთისაგან მოწყვეტილი, როგორც ადრე ფიქრობდნენ, არამედ მათ შორის არსებობს მჭიდრო გენეტიკური კავშირი: სასულიერო მწერლობამ მოამზადა ნიადაგი საერო მწერლობისათვის, მისცა მას დამუშავებული ლიტერატურული ენა და ხელი შეუწყო მის განვითარებას. ამით გამთლიანდა ძველი ქართული მწერლობის ისტორია და მიიღო ერთი მწყობრი ხასიათი. კ. კეკელიძისეული ძველი ქართული მწერლობის ისტორია ყურადღებას იქცევს იმ მხრივაც, რომ ის არაა შემოღარგლული მხოლოდ ორიგინალური მწერლობით. აქ დიდი ადგილი უჭირავს თარგმნით ლიტერატურას. აღწესსხულია V—XVIII საუკუნეთა მანძილზე რა ითარგმნა ქართულ ენაზე, ვინ თარგმნა ისინი, როდის და რა ხასიათისაა ეს თარგმანები. ავტორი ამას იმით ამართლებს, რომ ერის კულტურული სახე, მისწრაფებანი და ლიტერატურული გემოვნება ასახულია არა ნარტო ორიგინალურ ძეგლებში, არამედ ნათარგმნ თხზულებებშიც. ამდენად თარგმნითი ლიტერატურა ორგანული ნაწილია მწერლობის ისტორიისა და მას აქ თავისი ადგილი უნდა დაეთმოს. ასევე სახლვე ძველი ქართული მწერლობის ისტორიის კურსში ისიც, რომ მასში მარტო მხატვრული ლიტერატურა არაა ვანხილული, არამედ არამხატვრულიც, სხვა წერილობითი ძეგლებიც, რომლებსაც კავშირი აქვთ ჩვენი კულტურის ისტორიასთან და მაჩვენებელნი არიან მისი თავისთავადობისა და სიღადისა.

ერთი სიტყვით, კ. კეკელიძის „ძველი ქართული მწერლობის ისტორია“ თავისი შინაარსით, შედგენილობითა და მიზანდასახულობით, მეტად ორიგინალ-

ლური მოვლენა ქართულ მეცნიერებაში, რომელსაც ანალოგია არ დაეძებნება. ის თავიდანვე განკუთვნილი იყო სახელმძღვანელო წიგნად თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში და ასეთსავე როლს ასრულებს ახლაც, მაგრამ სახელმძღვანელოს ფარგლებს დიდად სცილდება. ის არის ფართოდ მოფიქრებული მეცნიერული კვლევითი ზასიათის განმაზოგადებელი ნაშრომი, რომელიც მიზნად ისახავს არა არსებული ფაქტების სისტემატიზაციას, პოპულარული სტილით გადმოცემას უკვე დადგენილი და ცნობილი მონაცემებისას, არამედ მათს გარკვევას, დადგენას. სადავო პრობლემათა გადაწყვეტას და ამის შემდეგ ყოველივე ამის განზოგადებას, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიის კურსში სათანადო ადგილის მიჩენას.

მოკლედ უნდა შევჩერდეთ აქვე ძველი ქართული მწერლობის ისტორიის მეორე ტომზე, რომელიც საერო მწერლობისადმი მიძღვნილი. საერო მწერლობა ჩვენში იწყება XI საუკუნიდან და მას აშშვენებს მსოფლიო ლიტერატურის ისეთი შედეგები, როგორცაა დიდი რუსთველის უკვდავი „ვეფხისტყაოსანი“. რუსთველთან ერთად უნდა მოვიხსენიოთ ჩახრუხაძე, შავთელი, დავით გურამიშვილი და მხატვრული სიტყვის სხვა ოსტატები. კ. კეკელიძის სქელტანიან კურსში ქრონოლოგიური თანამიმდევრობითაა განხილული ყველა ავტორი XI—XVIII საუკუნეებისა, აგრეთვე — ლიტერატურული ქანრები პერიოდების მიხედვით. დასაწყისში საუბარია საერო მწერლობის საერთო ხასიათზე, მისი წარმოშობის ისტორიაზე. აქაც ისევე, როგორც პირველ ტომში, წარმოდგენილია არა მარტო ორიგინალური, არამედ თარგმნილი ლიტერატურაც. ამჭერად არა გვაქვს საშუალება ნაშრომის ერკველი განხილვისა. მოკლედ აღვნიშნავთ: მასში შეტული თითოეული ავტორი მონოგრაფიულადაა შესწავლილი. ცალკე რომ დავებჭლოთ ისინი, ხელთ გვექნება მონოგრაფიული ნაშრომები ძველ ქართულ მწერლებზე და ცალკეულ თხზულებებზე. „ვეფხისტყაოსანი“ იქნება ის თუ „ამირან-დარეჯანიანი“.

განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს კ. კეკელიძის შეხედულება ძველი ქართული საერო მწერლობის წარმოშობის შესახებ. ნ. მარიდან მოყოლებული ჩვენი საერო მწერლობა მაჩნდათ სპარსული მწერლობის მიბადვით წარმოშობილად. კ. კეკელიძემ მას მოუნახა ეროვნული საფუძველი ძველი ქართული სასულიერო მწერლობის საზით, რომლის კანონზომიერი განვითარების შედეგიც არის ის. მისი ჩამოყალიბების საქმეში სპარსულ მწერლობასაც ჰქონდა თავისი წვლილი, მაგრამ არა მთავარი და გადამწყვეტი. ასეთი იყო მხოლოდ იმდროინდელი საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ვითარება და ლიტერატურის ზაზით მდიდარი სასულიერო მწერლობის მემკვიდრეობა. დღეისათვის კ. კეკელიძის თეორია ქართული საერო მწერლობის წარმოშობის შესახებ ყველაზე უფრო მიღებული და დასაბუთებული კონცეფციაა. ამას უნდა დავემატოთ ისიც, რომ მეცნიერმა უკვეელ მონაცემებზე დამყარებით დაასაბუთა ორიგინალობა „ამირან-დარეჯანიანისა“ და „ვეფხისტყაოსნის“ სიუჟეტისა. ამან მისცა მას საფუძველი 1941 წელს განმაზოგადებელი სახით ეთქვა „ამირან-დარეჯანიანისა“ თავკმირებით: „წავიდა უკვე ის დრო, როდესაც ყველაფერი ჩვენში უცხოურიდან, სპარსულიდან, გამოჰყავდათ. ქართული ფილოლოგიის დღევანდელი მდგომარეობა საშუალებას გვაძლევს საკითხს უფრო დინჯად და ღრმად ჩაუხედოთ“². სამართლიანობა მოითხოვს აღვნიშნოთ, რომ ეს „ღრო“ ჩვენს მეცნიერებაში „წავიდა“ და წარსულს ჩაბარდა კ. კეკელიძის შრომების წყალობით. ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიის მისი ორ-

ტომეული არის ახალი ეტაპის დამწყები და დამავკირგვინებელი ყოველივე იმისა, რაც მეცნიერებას მოეპოვება ამ ხაზით. ის დღემდე სპეციალისტთა უცვლელი საშავილო წიგნია.

დიდია კ. კეკელიძის დამსახურება ჩვენი კულტურის წინაშე როგორც ძველი ქართული მწერლობის ისტორიის მეცნიერული კურსის შემქმნელისა. ჩვენი მდიდარი მწერლობის 16 საუკუნიდან 14 საუკუნე კ. კეკელიძემ აამეტყველა მეცნიერებაში და ამით უკვდავი ძეგლი დაუდგა მას. კ. კეკელიძის ძველი ქართული მწერლობის ისტორიის ორტომეული მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო ჩვენი ერის კულტურულ ცხოვრებაში. ასე აღიქვს ის თავიდანვე არა მარტო ჩვენში, არამედ უცხოურ სამეცნიერო ლიტერატურაშიც. ამის საილუსტრაციოდ საქმარისია გავიხსენოთ ცნობილი ბელგიელი მეცნიერის, ორიენტალისტისა და ქართველოლოგის, კ. პეტერსის აღფრთოვანებული რეცენზია, მიძღვნილი 1923—1924 წლებში ორტომეულის პირველი გამოცემისადმი, რომელიც ასეთი სიტყვებით მთავრდება: „ათას ორას გვერდიანი ქართული ლიტერატურის ისტორია არის დასაბუთება საქართველოს ინტელექტუალურ ღირსებათა და იმის უფლებებისა, რომ იცხოვროს თავისი საკუთარი ცხოვრებით. ღირსებანი ბრწყინვალეა და უფლება უცილობელია“. აქ კომენტარები ზედმეტად მიგვაჩნია. იწვიათად თუ ღირსებია რომელიმე ქართველი მეცნიერის ნაშრომს ასეთი აღიარება უცხოურ სამეცნიერო ლიტერატურაში. ჩვენ ამჟერად უფლება გვაქვს ვიამაყოთ არა მარტო იმით, რომ 16-საუკუნოვანი ისტორია გვაქვს მწერლობისა. არამედ იმითაც, რომ მისი მეცნიერული ისტორია დაიწერა ქართულ ენაზე, ქართველი ავტორის მიერ და მან ასეთი მაღალი შეფასება დაიმსახურა სპეციალისტებისა ჩვენშიც და უცხოეთშიც.

2. ძველი ქართული სასულიერო მწერლობა. ძველი ქართული მწერლობის ისტორიის ორტომეული წარმოდგენს კ. კეკელიძის მეცნიერული მოღვაწეობის გვირგვინს. ყველაფერი, რაც მის შექმნამდე დაუწერია მას. აქ იყრის თავს და აქედანვე იღებს სათავეს მისი შემდგომი კვლევა-ძიებაც ძველი მწერლობის შესწავლის ხაზით. კ. კეკელიძეს განხილული აქვს არა მარტო საერო მწერლობა, არამედ სასულიეროც. სამართლიანობა მოითხოვს აღვნიშნოთ, რომ საერო მწერლობა კ. კეკელიძემდეც იყო დამუწავებული ჩვენს მეცნიერებაში და აქ მას ყამირის გატეხა არ დასჭირვებია. მან ერთ მთლიან სისტემაში მოიყვანა ყველაფერი და ახალ საფეხურზე აიყვანა საერო მწერლობის შესწავლა. სხვა ვითარება გვაქვს იველი ქართული სასულიერო მწერლობის მიმართ, იქნება ის ორიგინალური თუ ნათარგმნი. აქ ძირითადად ყველაფერი კ. კეკელიძით იწყება და მის მეცნიერულ მემკვიდრეობაში იყრის თავს. აღწევს სრულყოფას და წარმოვეიდგება დასრულებული სახით. ამიტომ საჭიროდ მიგვაჩნია მასზე ცალკე შევჩერდეთ.

როგორი იყო ძველი ქართული სასულიერო მწერლობის შესწავლის მდგომარეობა კ. კეკელიძემდე? XX საუკუნის დასაწყისისათვის, როდესაც კ. კეკელიძე გამოვიდა სამეცნიერო ასპარეზზე, მეცნიერებაში უკვე საკმაოდ იყო გამოვლინებული და დამუშავებულიც ქრისტიან ერთა ლიტერატურული მემკვიდრეობა იქნება ის ბერძნული, ლათინური, სირიული, სომხური თუ სხვა რომელიმე ერისა. გამონაკლისს წარმოდგენდა მხოლოდ მდიდარი ძველი ქართული სასულიერო მწერლობა თარგმნითიც და ორიგინალურიც. ამის საილუსტრაციოდ შეიძლება დავიმოწმოთ ორი მნიშვნელოვანი ფაქტი, მოყვანილი თვითონ კ. კეკელიძის მიერაც. 1. 1901 წელს პეტერბურგის სასულიერო აკადე-

მიაში დასმულა საკითხი დაარსებულყო ქართული ეკლესიის ისტორიის კათედრა. აკადემიის პროფესორთა საბჭოს ეს წინადადება უარუყვია და ეს ასე დაუსაბუთებია: «Церковная грузинская литература... состоит чуть не исключительно из переводов произведений сирской и греко-византийской письменности, во всяком случае ценность ее предстоит еще доказать в будущем»⁴. 2. 1903 წელს ნ. მარმა გამოაქვეყნა მოკლე წინასწარი ანგარიში ნისი და ივ. ჭავჭავაძის მოგზაურობის შესახებ სინას მთაზე და იერუსალიმში დაცულ ქართულ სიძველეთა შესასწავლად. იმავე წელს ასე გამოეხმაურა ამას ცნობილი გერმანელი მეცნიერი ადოლფ პარნაკი: «ამ ანგარიშიდან ნათლად ჩანს, რომ უძველეს ხალხთა უდიდეს ბერძნულ-ქრისტიანულ ოჯახს ეკუთვნის ქართველებიც. გამოჩნდებიან განა ჩვენში, გერმანიაში, ახალგაზრდა მეცნიერები, რომლებიც შესძლებენ შეისწავლონ ენა, მწერლობა და ისტორია ამ ხალხისა, რომელსაც თავისი ძველი კულტურით ძმური ნათესაობა ჰქონია ჩვენთან, და ჯაგაცნონ ახლო მისი საუფრე»⁵. ეს ორი ფაქტი ჩვენ იმითვისაც გავიხსენეთ, რომ მათ დიდი გავლენა მოუხდენიათ მამ-ნ ჩერ კიდევ კიევის სასულიერო აკადემიის სტუდენტ კ. კეკელიძეზე, როგორც ეს შემდეგში მან თვითონვე აღნიშნა. აქედან ჩანს, რომ XX საუკუნის დასაწყისში ძველი ქართული სასულიერო მწერლობის შესწავლა სავალალო მდგომარეობაში იყო. არც ქართველთა და არც უცხოელთა შორის არ იყო არც ერთი სპეციალისტი, რომელიც მეცნიერებას სინათლეზე გამოიტანდა ძველი ქართული სასულიერო მწერლობისა და კულტურის საუნჯეს და დაანახებდა ყველას მის მეცნიერულ ღირებულებას. ისტორიამ ეს მისია კ. კეკელიძეს დააკისრა. რა გააკეთა მან ამ ხაზით? როგორია ამჯერად კ. კეკელიძის შრომების წყალობით ქართული მასალების ხვედრითი წონა მსოფლიო მეცნიერებაში? სანამ ამ საკითხების განხილვაზე გადავიდოდეთ, მანამ საჭიროდ მიგვაჩნია მოკლედ დიდი მეცნიერის ბიოგრაფიასაც შევეხეთ.

კ. კეკელიძის ბიოგრაფია თავიანთებრია და რამდენადმე განსხვავებულიც სხვა ქართველ მეცნიერთა ბიოგრაფიისაგან. ნ. მარს და ივ. ჭავჭავაძის საუნივერსიტეტო განათლება ჰქონდათ მიღებული და უნივერსიტეტში ეზიარნენ მეცნიერებას. მოხდა ისე, რომ კ. კეკელიძის ცხოვრების გზა სხვანაირად წარიმართა. თავდაპირველად მასაც სურვილი ჰქონდა სემინარიის დამთავრების შემდეგ სწავლა განეგრძო პეტერბურგის უნივერსიტეტში, აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკულტეტზე. მაგრამ უსახსრობის გამო ეს ვერ განუხორციელებია. ამიტომაც კ. კეკელიძე იძულებული გამხდარა სწავლა განეგრძო კიევის სასულიერო აკადემიაში „სახელმწიფო ხარჯზე“⁶. აქ მიიღო მან ბრწყინვალე სასულიერო და მეცნიერული განათლება 1900—1905 წლებში. როდესაც ახლა ეაკვირდებით კ. კეკელიძის ცხოვრება-მოღვაწეობას, ვრწმუნდებით, რომ ეს სასარგებლო აღმოჩნდა. საქმე ის არის, რომ სასულიერო მწერლობა სპეციფიკური დარგია, განსხვავებული საერო მწერლობისაგან და თხოულობს ქრისტიანული სარწმუნოებისა და კულტურის ღრმა ცოდნას, რაც შეიძლება მოეცა მხოლოდ სასულიერო აკადემიის და არა უნივერსიტეტს. აქ კ. კეკელიძემაც იგივე გზა გაიარა, რაც თავის დროზე გაიარეს ჩვენმა სახელოვანმა მოღვაწეებმა ეფრემ მცირემ, არსენი იყალთოელმა და იოვანე პეტრიწმა. ამიტომაც შეძლო მან უფრო ღრმად ჩაწვდომოდა მათ ცხოვრება-მოღვაწეობას, მთელს ჩვენ მდიდარ საქრისტიანო მწერლობას. ყოველივე ამან განსაზღვრა კ. კეკელიძის მეცნიერული ინტერესები და სამოღვაწეო ასპარეზი. მან მიზნად დაისაზა სპე-

ციალურად შეესწავლა მდიდარი ძველი ქართული სასულიერო მწერლობა და ამით შეევესო მის დროს მეცნიერებაში არსებული დიდი ხარვეზი. ამასთან დაკავშირებით უნდა მოვიგონოთ თვითონ მისივე სიტყვები, წარმოთქმული დაბადების 75 წლისთავზე, სადაც მან გაიხსენა ად. ჰარნაკის აზრი: „ჩვენი მდიდარი კულტურის შესწავლა, ჰარნაკის აზრით, მხოლოდ გერმანელი მეცნიერებისაგან იყო მოსალოდნელი. მე კი ვფიქრობდი ჯერ კიდევ მაშინ, რომ ეს საქმე პირველ ყოვლისა უნდა თვით ქართველებმა იკისრონ: რომ თუ ვისმე შეუძლია ეს, პირველ რიგში ქართველ მეცნიერებს. ამიტომ საჭირო არაა, როგორც თეიმურაზ ბატონიშვილი სწერდა ერთხელ აკად. მ. ბროსეს, ევროპელებს ველოდოთ. ამ გარემოებაშია წარმართა ჩენი სამეცნიერო ინტერესები, მე განვიზრახე ჩემი წვლილი შემეტანა ამ დიდს, თავისთავად საჭირო და აუცილებელ საქმეში“⁷. კ. კეკელიძის „წვლილი“ აქ საქმად დიდია და განსაკუთრებული. ვეცდებით მოკლედ აღვუხსნათ ყოველივე ეს მისი უმთავრესი შრომების განხილვით.

საქართველო უძველეს ქრისტიან ერთა რიცხვს ეკუთვნის, რომელმაც ეს სარწმუნოება ოციციალურად მიიღო IV საუკუნის პირველ ნახევარში. საუკუნეთა განმავლობაში ჩვენმა წინაპრებმა მთლიანად აითვისეს ქრისტიანულა ცივილიზაციის ნონაკოვარი. თავიანთ ენაზე თარგმნეს მისი მწერლობის ნიმუშები და შექმნეს საკუთარი ორიგინალური სასულიერო მწერლობაც. კ. კეკელიძემ თავიდანვე ის აირჩია თავისი მეცნიერული კვლევა-ძიების ობიექტად და მიზნად დასაბა მეცნიერებაში შეევესო ის ხარვეზი, რომელიც ამ ხანით არსებობდა მის დროს. ამის პირველი ცდა იყო კ. კეკელიძის 822-გვერდიანი მონუმენტური მონოგრაფია ძველ ქართულ ლიტურგიკულ ძეგლებზე, დაუმთავრებელი 1904 წელს ცნობილი რუსი პროფესორის ა. დიმიტრიევსკის ზელმძღვანელობით და წარდგენილი კიევის სასულიერო აკადემიაში სადიპლომო (საკანდიდატო) ნაშრომად. როგორც მოსალოდნელი იყო, მან სპეციალისტთა მაღალი შეფასება დაიმსახურა. აღინიშნა, რომ ის სცილდება სადიპლომო ნაშრომის თარგმებს და მცირეოდენი გადამუმავრების შემდეგ შეიძლება წარდგენილ იქნეს სამაგისტროდო. ასეც მოხდა: ნაშრომი ბეჭდურად გამოქვეყნდა შევსებულ სახით 1908 წელს⁸ და მის ავტორს მიენიჭა მაგისტრის ხარისხი. მოგვყავს ა. დიმიტრიევსკის შეფასება ნაშრომზე: ის მას უწოდებს „სოლიდურ და ქეშმარიტად სონუნესტურ ნაშრომს“ და დასკვნის სახით წერს: „თავმოყვარე მასალის სიუხვითა და მეცნიერულ მონაცემთა სიხლით ეს იქნება ლიტურგიკული მეცნიერების განძი და იგი გახდება ლიტურგიკოსტთა სამაგიდო წიგნად“⁹. ჩვენი მხრით დაეუმატებთ, რომ კ. კეკელიძის სახით უკვე 1904 წელს „გამოჩნდა“, ად. ჰარნაკის სიტყვები რომ ვიხმაროთ, ის სპეციალისტი, ვისაც წილად ზედა მეცნიერებაში შენოეთანა ძველი ქართული სასულიერო მწერლობის მდიდარი მონაცემები და გაეცნო ის ყველასათვის: ქართველებისთვისაც და უცხოელთათვისაც.

კ. კეკელიძის მეცნიერული პოღვაწობა შემდეგშიც ამ ხანით წარიმართა და ძველ ქართულ მწერლობაში მან გამოავლინა ბევრი ისეთი თხზულება, რომელთა დედნებიც სხვა ენებზე დაკარგულია. საილუსტრაციოდ მხოლოდ ორ მაგალითს დავასაჩულებთ: 1. ბიზანტიურ მწერლობაში მთელი ეპოქა შექმნეს სინქრონ მეტაფრასტმა და მისმა გამგრძელებელმა იოანე ქსიფილინისმა, ჰაგიოგრაფიაში ახალი მეტაფრასული ენარის დამკვიდრებით. ცნობები მათ შესახებ ბერძნულში დიკარგა და შემოგვრჩა მხოლოდ ქართულში. კ. კეკელიძეს ზედნიერება ჰქონდა ქართულ ენაზე მიეკვლია და გამოეჭყეყენებინა ორი მნიშვნე-

ლოვანი დოკუმენტი, რომლებმაც ფარდა ახადეს მთელ საიდუმლოებას. ესენია: ა) ეფრემ მცირეს (XI ს.) „მოსახსენებელი მცირე სვიმეონისათვის ლოლოთეტ-სა“¹⁰; ბ) იოვანე ქსიფილინისის ანდერძი¹¹. მათზე დამყარებით გაირკვა სვიმეონ ლოლოთეტისა და იოვანე ქსიფილინისის ბიოგრაფია, მათი ლიტერატურული მემკვიდრეობა და მეტაფრასული აგიოგრაფიის აღმოცენების ისტორია; 2. კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი იყო „იერუსალიმის განჩინების“ VII საუკუნისეულ ვერსიის აღმოჩენა და გამოქვეყნება 1912 წელს¹². ეს ძეგლი უნიკალური და დაუფასებელი წყაროა პალესტინათმცოდნეობისათვის, აგიოლოგიასა და ლიტურგიკის ისტორიისათვის. კ. კეკელიძის ორივე ნაშრომს დიდი წარმატება ხვდა მეცნიერებაში. აკად. ლატიშევმა, რომელიც სპეციალურად მუშაობდა მეტაფრასულ ჰაგიოგრაფიაზე, საგანგებო წერილი უძღვნა კ. კეკელიძის შრომებს სვიმეონ მეტაფრასტზე და იოვანე ქსიფილინოსზე და უწოდა მათ ნამდვილი აღმოჩენა საწუალო საუკუნეების ბიზანტიურ მწერლობაში¹³. „იერუსალიმის განჩინებას“ გამოეხმაურნენ ცნობილი მეცნიერები: ა. დიმატრიევსკი, ი. კარაბინოვი, პ. პეტერსი, ნ. მარს¹⁴. ყველამ ერთხმად აღიარა ნაშრომის განსაკუთრებული მნიშვნელობა, მისი მაღალი მეცნიერული დონე. მან საფუძველი მისცა ნ. მარს გულსტიკვილით აღენიშნა, რომ თბილისში, სადაც კ. კეკელიძის ასეთი სოლიდური ნაშრომი დაიბეჭდა, უნივერსიტეტი არ არსებობს; ის ამას საესებით იმსახურებსო. ნ. მარსივე წარდგინებით კ. კეკელიძე რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიამ დააჩილოვა მ. ნ. ახმატოვას პრემიით.

ძველი ქართული სასულიერო მწერლობის შესახებ კ. კეკელიძემ დაგვიტოვა მდიდარი მეცნიერული მემკვიდრეობა, რომლის მხოლოდ უბრალო ჩამოთვლაც შორს წაგვიყვანდა. ამიტომ დავემაყოფილებით მხოლოდ მთავარი ფაქტების აღნიშვნით: 1. კ. კეკელიძემ სრულად აღწესა ძველ ქართულ მწერლობაში თარგმნილი ლიტერატურა დარგების მიხედვით, გაარკვია მათი მთარგმნელები, თარგმნის დრო და მიმართება დედნებთან, გამოსცა სათანადო გამოკვლევების ღირთვით ბევრი ნათგანი და ამით მისაწვდომი გახადა სპეციალისტებისათვის; 2. გარდა თარგმანებისა სპეციალურად შეისწავლა ძველი ქართული ორიგინალური სასულიერო მწერლობა იქნება ის აგიოგრაფიული, ჰიმნოგრაფიული თუ სხვა რომელიმე დარგისა. ყველაფერი ეს შექაზებული სახით წარმოდგენილია ძველი ქართული მწერლობის ისტორიის პირველ ტომში, რომელიც პირველად 1923 წელს გამოქვეყნდა. აქ ერთ სისტემაშია მოყვანილი თარგმნილი და ორიგინალური მწერლობა. განხილულია ის პერიოდების მიხედვით. ამგვარა განმარტოვებული ნაშრომი პირველად შეიქმნა ქართულ ენაზე და მას წინაშობილი არა ჰყოლია; 3. კ. კეკელიძის შრომებს წყალობა ამოივსო მეცნიერებაში არსებული ხარკესი, გამოწვეული ძველი ქართული სასულიერო მწერლობის შეუსწავლობით. ამგვარად ამ მწერლობას საპატიო ადგილი უჭირავს უძველეს ქრისტიან ერთა მწერლობაში და მისი მონაცემების გარეშე არ წყდება მსოფლიო ქრისტიანული მწერლობის არც ერთი საკითხი. აქ ჩვენ თამაშად შეგვიძლია ვილაპარაკოთ კ. კეკელიძის დასახურებაზე არა მარტო ქართული მეცნიერების, არამედ მსოფლიო მეცნიერების წინაშეც. მან გაიტანა ჩვენი მწერლობის მონაცემები მის სარბიელზე და მათ დაუმკვიდრა კუთვნილი ადგილი სხვა ქრისტიან ერთა მწერლობის გვერდით. თუ XX საუკუნის დასაწყისში, კ. კეკელიძის სამეცნიერო აპარატზე გამოსვლისას, ად. პარნაკი ოცნებობდა გერმანელთა შორის გამოჩენილიყვენ სპეციალისტები ძველ ქართული ქრისტიანული მწერლობისა, ამგვარად უკვე სხვა ვართარებაა. ევრო-

პულ მეცნიერებაში ცხოველი ინტერესი იგრძნობა ქართული სიძველეებისადმი, უარესად კომპეტენტური სპეციალისტები იკვლევენ მას საფრანგეთში, გერმანიაში, ინგლისში, ამერიკაში, თანდათანობით იზრდება მისი მხედრითი წონა. ყოველივე ამას საფუძველი კ. კეკელიძის შრომების წყალობით ჩაეყარა. ერთი სიტყვით, მეცნიერის დამსახურება აქ განსაკუთრებულია და არ საჭიროებს საგანგებო მსჯელობას. არ იქნება გადაჭარბებული, თუ პირდაპირ ვიტყვით: აქ კ. კეკელიძე ერთადერთია და უცვლელი. ძველი ქართული სასულიერო მწერლობის ისტორიის შესწავლისათვის საჭირო იყო მხოლოდ მისი ბიოგრაფიის, მეცნიერული განათლებისა და მშვიდითი ტალანტის მქონე პიროვნება, რაც სხვას არაფერს ჰქონია ჩვენს მეცნიერებაში.

მ. კ. კეკელიძე როგორც მეცნიერი. კ. კეკელიძის შრომების უკან დგას დიდი მეცნიერის პიროვნება, ფართო სამეცნიერო განათლებით აღჭურვილი, უარესად ფრთხილი და ფაქტების ღრმა მცოდნე, ანალიზისა და სინთეზის იშვიათი უნარით დაჯილდოებული, პირდაპირი და უკომპრომისო მეცნიერულ საკითხებზე მსჯელობის დროს. მთელ მის მეცნიერულ მოღვაწეობას საფუძვლად უდევს სამშობლო ქვეყნისადმი და მშობლიური კულტურისადმი მხურვალე სიყვარული, შეერთებული ასევე მეცნიერებისადმი და ჰუმანიტეტებისადმი დიდ სიყვარულთან. კ. კეკელიძე ერთგან პირდაპირ ამბობს, რომ მისი მიზანი იყო უბეველ მონაცემებზე დამყარებით დამტკიცებინა, რომ შემოქმედებითი უნარი კულტურულ-ლიტერატურულ დარგში არასოდეს არ შეადგენდა მხოლოდ „დიდი ერების“ პრივილეგიას, „რომ ისეთ პატარა ხალხს, როგორც იყო ქართველობა, არამტუ მთლიანად აუთვისებია მოწინავე კულტურის მონაპოვარი, თავისი საკუთარი წვლილიც კი შეუტანია მსოფლიო კულტურისა და ლიტერატურის საუნჯეში. ამის სადემონსტრაციოდ ჩვენ ბლომად მოგვეპოვება მეცნიერულად სავსებით სწორი და შემოწმებული ფაქტები, ამიტომ საჭირო არაა უნიადაგო პიპოთეზებს მივმართოთ“¹⁵. როდესაც კ. კეკელიძის მეცნიერულ მემკვიდრეობას ვაკვირდებით, არ შეიძლება არ მოვიხიზლოთ მისი კვლევა-ძიების მეთოდით, ობიექტურობით: მეცნიერის ყოველი დებულება დამყარებულია უშუალოდ პირველი წყაროების შესწავლაზე, ილუსტრირებულია უხვი ფაქტობრივი მონაცემებით. კ. კეკელიძესთან ვერ იპოვიოთ „უნიადგო პიპოთეზებს“, დაუსაბუთებელ მოსაზრებებს, ის თავისუფალია ყოველგვარი ტენდენციურობისა და თვითრეკლამებისაგან, რომლებსაც მეცნიერი ვერ იტანდა ვერც სხვის შრომებში. გულწრფელად ღღერს მისი სიტყვები, წარმოთქმული დაბადების 80 წლისთავეზე: „55 წლის განმავლობაში მე არ მამოძრავებდა არც „სახელის მოპოების“, არც „სენსაციების“ გამოწვევის სურვილი, მე ვემსახურებოდი მხოლოდ ისტორიულ-ლიტერატურული ჰუმანიტეტების გამოვლენას“¹⁶. კ. კეკელიძეს სწორედ ამგვარმა ობიექტურმა კვლევა-ძიებამ მოუპოვა დიდი მეცნიერის სახელი არა მარტო ჩვენში, არამედ უცხოურ სამეცნიერო ლიტერატურაშიც. მისი სახელი დიდი ხანია იქცა ძველი ქართული მწერლობის სინონიმად და თან დაჰყვება მას ყველგან, ჩვენშიც და უცხოეთშიც.

დასკვნის სახით შეგვიძლია ვთქვათ: კ. კეკელიძის სახით საქმე გვაქვს ქართული მეცნიერების დიდ წარმომადგენელთან. მას განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს მისი განვითარების ისტორიაში. ჩვენ გვჯერა: დრო და საუკუნეები კიდევ უფრო მეტი დიდებით შემოსავენ მეცნიერის სახელს, რომელსაც სიყვარული და პატივისცემა არ მოკლებია არასოდეს თანამედროვეებისაგან.

შენიშვნები და დამოწმებანი

- 1 კ. კეკელიძის ცხოვრება-მოღვაწეობის შესახებ არსებობს ალ. ბარამიძის მონოგრაფიული ნარკვევი: ჩვენი დიდი მეცნიერი, თბ., 1979.
- 2 კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, თბ., 1941, გვ. 78.
- 3 ალ. ბარამიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 65.
- 4 კ. კეკელიძე, ეტიუდები, თბ., V, 1957, გვ. 295.
- 5 კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, თბ., 1960, გვ. 14.
- 6 ალ. ბარამიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 5.
- 7 „დიდი ქართველი მეცნიერი“, კრებული შეადგინა ს. ყუბანეიშვილმა, თბ., 1965, გვ. 54.
- 8 К. С. Кекелидзе, Литургические грузинские памятники в отечественных книгохранилищах и их научное значение, Тбилиси, 1908.
- 9 ალ. ბარამიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 11.
- 10 კ. კეკელიძე, ეტიუდები, V, თბ., გვ. 212—226.
- 11 იქვე, გვ. 227—241.
- 12 К. С. Кекелидзе, Иерусалимский канонарь VII века, Тбилиси, 1912.
- 13 ალ. ბარამიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 35.
- 14 იქვე, გვ. 14—16.
- 15 კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, თბ., 1941, გვ. 4.
- 16 „დიდი ქართველი მეცნიერი“, კრებული შეადგინა ს. ყუბანეიშვილმა, 1965, გვ. 90.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტის ძველი ქართული ლიტერატურის განყოფილება

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტმა

ანა ჰაბაშვილი

ზოგიერთი ცნობა იონა გედევანიშვილის ცხოვრებისა
და მოღვაწეობის შესახებ

იონა გედევანიშვილი XVIII ს. მიწურულისა და XIX ს. დასაწყისის მოღვაწეა. მისი თხზულება „მიმოსვლა“¹ ერთ-ერთი მეტად მნიშვნელოვანი ნაწარმოებია მეცნიერული ჟანრის სხვა ქართულ ნაწარმოებთა შორის.

იონა გედევანიშვილს საინტერესო და მღელვარე მოვლენებით მდიდარი ბიოგრაფია აქვს. თავისი ხანგრძლივი სიცოცხლის მანძილზე ბევრი რამ განიცადა: ზეალსვლა, უეცარი დაკემა, ფათერაკებითა და მოულოდნელობებით აღსავსე ხანგრძლივი მოგზაურობა, და ბოლოს — წყნარი სიბერე.

მისი ბიოგრაფიის შესწავლის საშუალებას გვაძლევს, ერთი მხრივ, თვითონ „მიმოსვლა“, რომელიც 1852 წ. პლატონ იოსელიანმა გამოსცა შესავლითა და კომენტარებით და „როდოსსვლა, ესე იგი თვისისა მშობელთა და სახლისა თვისისა მოთხრობაჲ ანუ სიტყუა“ — იონას შრომა თავისი წინაპრებისა და ნათესავების შესახებ, მეორე მხრივ, მის თანამედროვეთა მიერ დატოვებული ცნობები. ესენია: ანტონ კათალიკოსის წერილი კონსტანტინოპოლის პატრიარქისადმი, პოეტ დიმიტრი ბაგრატიონის ლექსები, ბაგრატიონის ნეკროლოგი იონას გარდაცვალებაზე და სხვა. გარდა ამისა, მოსკოვისა და ლენინგრადის ცენტრალურ ისტორიულ არქივებს (ЦГАДА, ЦГИАЛ) დაუცავთ ოფიციალური საქმეები მისი ცხოვრების ბოლო წლებს შესახებ. ასე რომ, იონა გედევანიშვილის ბიოგრაფიის დადგენა შესაძლებელი ჰქნება მეტ-ნაკლები სიზუსტით.

იონა დაიბადა 1737 წელს. მამამისი გაბრიელი სარდალი იყო ვახტანგ VI-ის კარზე². დედას სახელად მშვენიერს ეძახდნენ. ნათლობის სახელი ანა უოფილა³.

გედევანიშვილები მცხეთას სახლობდნენ და მამულები კჭონდათ გორიდან, სასხორს, ქორდს. ეს უკანასკნელი ეუთვნოდა იონას მშობლებსა და ახლო ნათესაეებს⁴.

იონას პაპა, მამა, ბიძები — მეფესთან დაახლოებული პირები იყვნენ და კარზე მათ მალაღი თანამდებობები ეკავათ. პაპა — გიორგი ერეკლე I-ის კარზე იყო სარდალი⁵. მის შემდეგ სარდლობა მიუღია მის შვილს ზაზას⁶ — იონას ბიძს. იგი ვახტანგ VI-ის კარზე მსახურობდა. მეორე ბიძა — პაატა (ანუ პართენი)⁷ მოღარეთუხუცესი იყო. იგი დომენტი კათალიკოსთან დაახლოებული პირი ყოფილა. ის ჭერ კუნძულ ტენედოსზე გადასახლებულ დომენტის ახლდა თან, შემდეგ — საქართველოდან განდევნილ ანტონ კათალიკოსს. იონას ძმებიც შიომ (შოშია)⁸, გიორგი⁹ და იოსებ (ბეცია)¹⁰ სარდლები იყვნენ.

იონა ანტონ კათალიკოსის კარზე აღიზარდა. როგორც ჩანს, ანტონი მას ბავშვობიდანვე სამღვდელთმსახურო ცხოვრებისათვის ამზადებდა, რადგან 1753 წ. იგი 16 წლისა ანტონს იეროდიაკონად უკურთხებია¹¹ იონას სახელით. ნათლობის სახელი იოანე¹² ყოფილა.

1756 წელს, როცა საქართველოდან განდევნილი ანტონ კათალიკოსი რუსეთში წავიდა. მას იონაც თან ახლდა. ლენინგრადის ცენტრალურ ისტორიულ არქივში დაცულია საქმე ანტონისათვის ელადიმირისა და იეროპოლის ეპარქიის ჩაბარების შესახებ. ამ საბუთში ანტონის თანმხლებ პირთა შორის მოხსენებულია იეროდიაკონი იოანე¹³, თუმცა თვით იონა „მიმოსვლაში“ არაფერს ამბობს თავისი რუსეთში ყოფნის შესახებ.

რუსეთიდან დაბრუნების (ე. ი. 1764 წ.) შემდეგ ანტონს მისთვის ჯვრის მონასტრის არქიმანდრიტობა მიუცია, ხოლო 1775 წ. მატროპოლიტად აყურთსა და ჩააბარა რუისის ეპარქია. დოკუმენტს მისთვის რუისის ეპარქიის ჩაბარების შესახებ დღეისათვის ვერ მივაკვლიეთ. მხოლოდ ლენინგრადის ისტორიულმა არქივმა შემოგვჩინა ანტონისა და ერეკლეს ბრძანებათა რუსული თარგმანი¹⁴. პლატონ იოსელიანს „მიმოსვლის“ გამოცემის წინასიტყვაობაში მოჰყავს ერეკლეს ბრძანება, რომელიც მისთვის იონას დაახლოებულ პირს პეტრე ქებაძეს გადაუცია: „ჩუჴნი ბრძანება არის, მერე მათის უწყმიდესობის, ჩუჴნის ძმის კათალიკოსის ნებისა დართვით და შემოკრებულთა ყოვლად სამღდელოთა რჩევით, გედევანის ძეს არხიმანდრიტს იონას მროვლობა მიუღობოქეთ. რომელნიცა სამროვლო კაცნი ხართ, როგორც მართებული არის, იმ გზით მიუდევით და ბატონ-ყმურად მსახურეთ და ამისის სიტყვის მორჩილნი იყავით. და ესეცა მაგ ეკკლესიის მოვლას და თქუენის ჯეროვნად დამწყსას არ დააცადებს“¹⁵.

1780 წლამდე იონა რუისის ეპარქიას მართავდა. 1780 წელს კი საეკლესიო კრებამ ანტონ კათალიკოსის მეთაურობით რაღაც ძალიან დიდი დანაშაულისათვის ეპარქია ჩამოართვა და აუკრძალა მღვდელთმსახურება. დანაშაული იმდენად დიდი ყოვილა, რომ კინაღამ ანათემას მისცეს. იგი დავით გარეჯის უდაბნოში დაამწყვდიეს, მაგრამ იქიდან გამოიპარა და იმერეთში გადავიდა. სადაც, ალბათ, იმერეთის მეფის თანაჯრძნობის მოპოვებას ცდილობდა. მაგრამ იგი არც იმერეთის მეფეს და არც ეპისკოპოსებს არ შეუწყნარებიათ. მათ იონა უკანვე გადმოგზავნეს ქართლში. ერთხანს თბილისში ცხოვრობდა ქაშეთის ეკლესიის ეზოში, მაგრამ მალე აქედანაც გაიპარა და ახალციხეში¹⁶ ჩავიდა ფაშასთან¹⁷. აქედან მისი დახმარებით სურდა კონსტანტინოპოლში წასვლა და იქ, კონსტანტინოპოლის პატრიარქის ხელის შეწყობით თავისი უფლებებისა და აყრილი პატივის უკან დაბრუნება.

ფაშის დახმარებით იონა კონსტანტინოპოლს გაემგზავრა. იქ ჩასვლისთანავე კონსტანტინოპოლის პატრიარქი გარდაცვლილა და ახლად დაუნაშნავთ სმირნის მიტროპოლიტი პროკოპიოსი, რომლის ჩამოსვლასაც იონა ოთხ თვეს უცდიდა. ამასობაში იონას იერუსალიმის პატრიარქი უნახავს, რომელმაც „მოწლედ შეიტკბო“. კონსტანტინოპოლის ახალი პატრიარქის ჩამოსვლისთანავე მათგან ლოცვა-კურთხევა და წერილობითი დოკუმენტები მოიპოვა: „წარმიკითხეს ორთავე პატრიარხთა კურთხევა და შენდობა ჩემ უნდოისა თხემსა თავისასა ონფორ-მოდებით მანტია-პეტრახილითა და მიბოძეს წიგნები საქართველოს მეფე-კათალიკოსთანა კურთხევისა და წარუგზავნე საქართველოში“ (7r)¹⁸.

როგორც ჩანს, იონას ეს წერილები მართლაც გამოუგზავნია საქართველოში, ხოლო ანტონს კონსტანტინოპოლის პატრიარქისათვის გამაფრთხილებელი წერილი გაუგზავნია¹⁹.

არც ამ წერილიდან ჩანს, კერძოდ, რაში მდგომარეობდა იონას დანაშაუ-

ლი. ნათქვამია მხოლოდ, რომ მას „აქუნდენ შემასმენელნი წარმოდგომილნი წინაშე კრებისა, შემწამებელნი სხვადასხვათა ბრალთანი“. ანტონი კონსტანტინოპოლის პატრიარქს იონას გეგმებსაც აცნობდა: „აქვს ესევეთარი ჰაზრი კაცსა მას განკვეთილსა და არღარა მღვდელსა, ვითარმედ ჰნებავს შეტყუებით მიღებთა ეპარხიისა ახსიხისა“²⁰ ანუ ჭავჭავთისა უნეტარესობისაგან მისისა პატრიარხისა ანტიოხიისა. ხოლო ჩვენ ვაუწყებთ სიმდაბლით ყოვლად უწმიდესს მეუფებასა თქვენსა, ვითარმედ კაცი იგი იონა განკვეთილ არს მღვდელობისაგან და განშვილებულ მღვდელმთავრობითისა პატივისაგან და რათა არა კაცმან ესევეთარმან ჰქმნას შეტყუებაი რაიმე მზაკვარი წინაშე ყოვლად უწმინდესობისა თქვენისა და წინაშე უნეტარესობისა მისისა ანტიოხელ პატრიარხისა“²¹.

ჩანს, შემდეგ, მთელი ცხოვრების ძანძილზე, იონა ცდილობდა თავისი დანაშაულის კვალი ყველგან წაეშალა. „მიმოსვლამი“ ის არსად არ ასახელებს თავისი წასვლის მიზეზს. მხოლოდ ამბობს: „ესრეთ მე თვით ქუე-მდებარე და შესმენილა ამას შინა განწირულ-განტყორცილ ვიქმენ და შეუვრდი დიდსა გუემულეზასა და ლელუასა ამისა სოფლისასა განსაზღურებ-ბრძანებითა გამზარდელისა ჩემისა მეფის ძის ანტონი კათალიკოზისათა“ (1v).

გვაქვს ერთი ცნობა იონას საქართველოდან გადახვეწის შესახებ მიზეზის შესახებ: „სდევნიდა გერსა თვისსა გიორგის დედოფალი დაჩეჯან და მიმდგომთაცა გიორგისათა თავადთა და აზნაურთა ამდაბლებდა... ხოლო სამლუდელონიცა რომელნიმე გამოხუთა ეპარხით და რომელნიმე ექსორია ჰყენა. ვითარცა ამათგანნი იყვნენ მიხაილ თბილელი, მხატვრის ივანეს ძე და მროველი იონა გედეონის ძე, არხიმანდრიტი გაიოზ თაყაშვილი, კაცი ესე ჯრიალ განსწავლული და სხუანიცა მრავალნი, რომელნიცა სიკრძისათვის დავიდუმე“²².

ეს ცნობა ექვს იწვევს, რადგან არსებობს 1805 წლის საბუთი, იონასადმი მიწერილი ოქმი, სადაც დედოფალი იონას თხოვნისამებრ მისი ოჯახის თავადურ წარმომობას ადასტურებს. მოგვყავს ტექსტი: „ყოვლად სამღვდელლო მიტროპოლიტო უფალო იონავ! თქვენი წიგნი მოგვივიდა, რომელშიც გეტხოვნათ ჩუქნგან მოწმობა ბიძის თქუშნის გედეონისშვილის მოლარეთ-ხუციის ჰაატასი და თქვენის ძმის გედეონისშვილის გიორგის კნიაზობისა და მე მათი ქუეშარტებით მცნობელი ვარ: როდესაც კურთხეული კათალიკოზი რუსეთში გამოისტუმრეს, მაშინ მოლარეთხუციის გედეონისშვილი ჰაატა სანატრელთ მეფეთაგან იყო კნიაზად გამოცხადებული და, როდესაც არტიკულები დაიწერა, იმ დროს, რომელიმე მიზეზით, კურთხეული და ნეტარად სახსოვარი ჩუქნი მეფე უწყრებოდა თქვენს სახლსა და ამ მიზეზით დარჩა კნიაზად გედეონის შვილი არტიკულში“²³.

ამ წერილიდან არ ჩანს დაჩეჯანის მტრული დამოკიდებულება იონასადმი. ჭერ ერთი, ხაზგასმითაა აღნიშნული, რომ სწორედ ვრეკლე უწყრებოდა გედეონისშვილებს და, მეორეც, იონა ალბათ ვერ მიმართავდა დედოფალს რაიმე თხოვნით, თუნდაც იმ მოვლენების შემდეგ დიდი დრო ყოფილიყო გასული, თუკი უშუალოდ ის იყო იონას სამშობლოდან გადახვეწის მიზეზი.

მოგზაურობისას იონას აყრილი პატივის უკან დაბრუნების გარდა წმინდა ადგილების მოხილვაც ჰქონდა განზრახული.

მისი მოგზაურობა თორმეტ წელიწადს გაგრძელდა. იგი გზადაგზა მახვილი თვალით აკვირდებოდა გარემოს, ყველა საინტერესო მოვლენასა და ფაქტს აღ-

წესხავდა და საგზაო ჩანაწერებს აკეთებდა, რომლებიც ბოლოს ერთ მთლიან წიგნად გააფორმა.

„მიმოსვლის“ ტექსტის ცნობათა ქრონოლოგიური ანალიზით ხერხდება მისი მოგზაურობის ზოგი თარიღის დაზუსტება.

მოგზაურობა 1783 წელს დაიწყო, გაზაფხულზე. დასაწყისის თარიღის დადგენაში თვითონ იონას ნათქვამი გვშველის: „შვიდმან წელმან განვლო და მერუეშო გარდავდეგ და განვთავისუფლდი ზღუათა ვლისაგან“ (45 v), — ამბობს ის ფილმეში მისვლის შესახებ. ეს კი 1789 წლის ბოლოა, რადგან აქედან იგი ვენაში ჩადის, სადაც მისი ჩასვლის მეორე დღეს გარდაცვლილა აესტრიის იმპერატორი იოსებ II ჰაბსბურგი (1790 წ. თებერვალში). ამიტომ მოგზაურობის დაწყებას წლად 1783 უნდა მივიჩნიოთ. იონა გაზაფხულზე გამოგზავრებულია საქართველოდან: „გაზაფხულზედ არს ჩუეულება, რომელ ვაჰარნი ამის ქალაქისანი იწყებენ წარსლუად ზღვითა კონსტანტინოპოლედ და ვსთხოვე... თანა წარტანა ჩემი“ (2 v).

კონსტანტინოპოლში ჩასვლისას გარდაიცვალა პატრიარქი გაბრიელი. კონსტანტინოპოლში მან ოთხი თვე გაატარა — ზაფხულის თვეები. „დროსა თთესა აგვისტოსასა სიციხითა მოუძღურებულ ვიყავით“ (8r). იონას აქ ცხოვრების შესახებ ცნობას ვეაწვდის ცოტა უფრო მოგვიანო ხანის ქართველი მოგზაური გიორგი ავალიშვილი. იგი ეგვიპტეში მოგზაურობისას შეხვედრია ღრმად მოხუც იერომონახოსს მოსეს, რომელიც კონსტანტინოპოლში ყოფნისას იონას იცნობდა²⁴.

აქედან ათონის მთაზე გავმგზავრა. გზად საბერძნეთის კუნძულებზე ლემნოსსა და ტენედოსზე გაიარა. ათონზე ერთ თვეს იმყოფებოდა. აქ აღუნიშნავთ წმ. დიმიტრის დღესასწაული (ე. ი. 26 ოქტომბერი). ათონზე იონამ მრავალი მონასტერი მოიხილა, მათ შორის, ათანასე ათონელის ლავრა და ქართველთა მონასტერი, რომლის აღწერაზეც „მიმოსვლაში“ საკმაოდ ვრცლად ჩერდება.

ერთ თვეს თესალონიკეში იმყოფებოდა. 20 დეკემბრისათვის კუნძულ მიდილინის მიდამოებშია: „დღესასწაული იგი მოახლოებული იყო ქრისტეშობისა. დაეჰყავ მუნ ნათლისღებამდინ ანუ განცხადებამდინ“ (6 იანვარი) (15 r).

1784 წლის თებერვალში მიემართება პამფილიიდან ალაიას. აქედან მიდის კიკოს მონასტერში, რომ აღდგომის დღესასწაულს იქ დაესწროს („იყო წინადლე ხარებისა“, ე. ი. 25 მარტი) (18 v). აქედან წამოსული ოთხ თვეს ატარებს კვიპროსზე, აგვისტოში ჩადის ტუზლაში, აქედან სექტემბერში იერუსალიმში მიემართება. გზაში ქარიშხალმა მოუსწრო და კინალამ გემთან ერთად ჩაიძირა. ამჯერადაც გადარჩა და მოგზაურობა განაგრძო. „მიწურვილ იყო თთუე სეკდემბრისა... შორს იყო დღესასწაული პასექისა“ (23r). რადგან სურდა, რომ აღდგომა იერუსალიმში გაეტარებინა, შემოდგომიდან გაზაფხულამდე დრო უქმად არ დაუკარგავს. მოიხილა ქრისტეს სახელთან დაკავშირებული ღირსშესანიშნავი ადგილები: ბეთანია, ნაზარეთი, თაბორის მთა, კანა, ტიბერიის ტბა და სხვ. იერუსალიმიდან დამასკოში ჩავიდა, აქ ცხოვრობდა ანტიოქიის პატრიარქი დანიელი, რომელმაც იონა დიდი პატივით მიიღო და აკურთხა: „მიბრძანა სამლთოისა ჟამისა წირუა, თვისი კრებულნი და თავისივე შესამოსელი ჩამაცუა და მიტრაცა ჭუარიანი დამხურა“ (24 r). გარდა ამისა ანტიოქიის პატრიარქმა წერილები მისწერა საქართველოს მე-

ფესა და კათალიკოსს, ხოლო ერთი წერილი, სარეკომენდაციო, პირადად იონას მისცა. დამასკოში იონა ციებ-ციხელებით გახდა ავად და ძლივს გადაურჩა სიკვდილს.

1784 წლის ბოლოს და 1785 წლის დასაწყისში ბეირუთში იმყოფება: „დღესასწაულსა შობისა ქრისტესსა მთხოვა წირუა ბეირუთის მიტროპოლიტმა ...და მორჩილ ექვემნ“ (25 v).

ნათლიების შემდეგ (6 იანვარი) იერუსალიმში გამოემართა. აქ ზღვით მგზავრობის დროს კიდევ ერთხელ გადაურჩა დაზრჩობას. რაც კი გააჩნდა, ყველაფერი ზღვამ ჩანთქა.

თებერვალში იოპეში იმყოფებოდა. დაათვალიერა საბაწმიდის ლავრა. ამასობაში აღდგომამაც მოაწია და იონა იერუსალიმში, ქრისტეს საფლავის ეკლესიაში დაესწრო დღესასწაულს და ლიტანიას. აქ იონას უწირავს კიდევ: „ხოლო დღესასწაულსა მას ბრწყინულესსა კვირიაკესა ჰსწირა სკიტეპოლეს მიტროპოლიტმან და ლიდისა მიტროპოლიტმან და მე“ (27 v).

ამის შემდეგ იონას სამშობლოში დაბრუნება გადაუწყვეტია. გზად სინას მთის თაყვანისცემაც სურდა, მაგრამ ამ დროს ეგვიპტეში არეულობა ყოფილა და იძულებული ვამბდარა სხვა გზებით ეწლო.

1785 წ. მეორე ნახევარში და 1786 წ. დეკემბრამდე იონა კვლავ საბერძნეთის ნაპარებთან მოგზაურობს. მოიარა კუნძულები პატმოსი, სამოსი, ქიოსი. მისი საქართველოში დაბრუნება კონსტანტინოპოლის გავლით გართულდა, რადგან ამ დროს, მართალია, რუსეთ-თურქეთის ომი (1787—1791) ჯერ არ იყო დაწყებული, მაგრამ შიშინობა უკვე იყო (1786 წელი): „აშლილ იყვნენ რუსნი და თურქნი“ (28v). საქართველოს რუსეთის მხარე ეკავა. იონა გააფრთხილეს, რომ თურქებს მორიდებოდა. ამიტომაც მან გეზი ევროპისაკენ აიღო. გზად გაიარა ათენი და მისი შემოგარენი. ათენიდან ზღვით წავიდა კორინთოს, ხოლო აქედან — პალეონ პატრას, შემდეგ განვლო კუნძულები ზაინთო და კორფუ. კორფუნე „დღესასწაულსა ამას წმირცა სვირიდონისასა, დეკემბერს თორმეტს, შეკრებენ სრულიად კორფუს სამღუდლო და საერო“ (33 r).

აქედან ადრიატიკის ზღვით გაემართა ვენეციისაკენ. 1787 წლ-ს გაზაფხულამდე ტრიესტსა და ვენეციაშია. საპი თვე ვენეციაში დაჰყო, ექვსი — ტრიესტში. იქ მისი ყოფნისას ჩამოსული ყოფილა ავსტრიის იმპერატორი იოსები. იონას მასთანაც კი მოუხერხებია ურთიერთობის დამყარება: „მომიკითხა და ნიბრძანა ვენასა გზახავო, შენი გზა იქით არისო“ (35 r).

ტრიესტიდან გამომგზავრებული კარგა ხანს იმყოფებოდა დაღმაციაში. ზაფხულში კვლავ საბერძნეთის კუნძულების — კეფალონიის, კრეტისა და კვიპროსის გავლით გემით ჩავიდა ალექსანდრიაში. ამ დროს გარდაცვალა ალექსანდრიის პატრიარქი ლერასიმოსი. იონამ უკანასკნელ წუთში ჩაუსწრო მას. პატრიარქს მისი კურთხევა მოუწვრია (არ ჩანს, რომ მისგან რაიმე წერილობითი საბუთი მოეპოვებინოს).

უნდა ვივარაუდოთ, რომ ეგვიპტეში 1787 წ. ბოლოს ან 1788 წ. დასაწყისში ჩავიდა. 1788 წელი ეგვიპტეში და სინას მთაზე გაუტარებია. სინაზე მოილოცა ის ადგილები, რომლებიც ისტორიულად მოსეს სახელთანაა დაკავშირებული. აქ არაბებმა დაატყვევეს და მხოლოდ გამოსასყიდის გადახდის შემდეგ გაათავისუფლეს.

სინაზე ოთხ თვეს ღარჩა. სინადან სუეცში წამოვიდა და სუეციდან კი აქლემების ქარაიანს გაჰყვა კაირომდე, სადაც ჯონანის მონასტერში გაჩერდა. აქ მელდრეკისის არქიმანდრიტი უკურთხებია. კაიროდან ალექსანდრიაში წამოვიდა და თან წამოიყვანა ნეოფიტე არქიმანდრიტი, დიაკონი გერვასი და სამი ტყვე.

ალექსანდრიაში გემი იშოვა და კვლავ როდოსის, კრეტისა და ვენეციის გავლით ტრიესტში ჩავიდა. შემდეგ გაიარა დალმაცია და ფიუმე. აქ დასრულდა მისი მოგზაურობის საზღვაო ნაწილი. „შვიდმან წელმან განვლო და მერუეში გარდავდეგ“ (45 v), ე. ი. უნდა ვიგულისხმოთ, რომ 1789 წლის ბოლოა.

როგორც ზემოთ აღვიხიშნეთ, მისი ვენაში ჩასვლის მეორე დღეს გარდაიცვალა ავსტრიის იმპერატორი (1790 წ. თებერვალში). იონა მისი დასაფლავების სამგლოვიარო ცერემონიალს დაესწრო. ვენაში ოთხ თვეს დარჩენილა და დაუთვალეობა იქაური მართლმადიდებლური ეკლესიები, პრინცის სასახლე, ვენის ტყეპარკი და სხვ.

ვენიდან წამოსულმა გამოიარა მორავია და პოლონეთი. პოლონეთში აპრილში ყოფილა: „იყო ჟამი თთვისა აპრილისასა“ (50 r) და „შემდგომად რაოდენისამე დღისა, მივედით მიწასა მოლდოვიცასა“ (50 v), ე. ი. მოლდავეთში მოსულა 1790 წლის ზაფხულის პირას: „მოველ კვირა-ცხოვრობის კვირაში“ (52 v)²⁷.

მისი იასში ყოფნის დროს დაზავდნენ რუსეთი და თურქეთი. აქ წარმოებდა მშვიდობიანი ზოლაპარაკება, რომელსაც გრიგოლ ალექსანდრეს ძე პოტიომკინი მეთაურობდა. იონამ არ დააყოვნა მის გარემოცვაში მოხვედრა. ეს მან მოახერხა გაიოზ არქიმანდრიტის (რექტორის), იმერეთის მეფის ელჩის ბესაე გაბაშვილის და უფრო კი ეკატერინოსლავისა და პოლტავის არქიპისკოპოსის და მოლდოვ-ვლახის ეგზარქოსის ამბროსის ხელისშეწყობით. ამ უკანასკნელს იონამ უჩვენა ანტიოქიის პატრიარქ დანიელის წერილი, რომელიც ამბროსიმ არქიმანდრიტ გაბრიელს ათარგმნინა რუსულად, ხოლო ქართულად გაიოზმა უთარგმნა და იონამ საქართველოში გამოგზავნა²⁸.

ამბროსი არქიეპისკოპოსის წყალობით იონას მალე „უღლუფა“ დაუნიშნეს — წელიწადში ათასი ყურუში და ჩააბარეს პანკრატის მონასტერი, რომელიც მდინარე ბისტრიციის ნაპირას მდებარეობდა. ამ მონასტრიდან უხვი და კარგი შემოსავალი ჰქონდა. თვითონ ამ მონასტერში ორი წლის მანძილზე ერთხელ ყოფილა.

როცა რუსეთსა და თურქეთს შორის ზავი დაიდო, იონა იქიდან წამოვიდა. მისთვის ურჩევიათ, რომ მთელი სამონასტრო ქონება გაეყიდა და ფულად ექცია. მაგრამ, როგორც თვითონ წერს, „მე არა ვქმენ ჩემის ავის სახელისათვის და მშობელსა ჩემსა ქუეყანასაც არა ვჰკადრე. სულ ჩემი იყო. როგორც უნდა, ისე მოვიხმარებდი. შემდგომად წასულისა ჩემისა იტყოდნენ ავსა სიტყუასა: ქართული კაცი იყო, და გაყიდა ყოველივეო და მონასტერი განცარცუაო“ (55 r).

1791 წელს მალარიით გარდაიცვალა გრიგოლ ალექსანდრეს ძე პოტიომკინი. იონა მისი დაკრძალვის სამგლოვიარო ცერემონიალსაც დაესწრო.

ამის შემდეგ მისი მოლდავეთში დარჩენა აღარ ყოფილა მიზანშეწონილი, რადგანაც ზავის პირობებით იასი თურქების ხელში გადავიდა და იონას მფარველები წაეიდ-წამოვიდნენ. თვითონაც მხოლოდ სანოდის ნებართვასა ელოდა, რომ რუსეთში წასულიყო.

მართლაც, 1792 წ. მას სინოდმა ნება დაართო დასახლებულიყო კიევ-პეჩორის ლავრის სენაკებში და წლიურ პენსიად დაენიშნა 600 მანეთი²⁵.

კიევში ჩასვლისთანავე იონა ეახლა კიევის მიტროპოლიტ სამუილს, რომელსაც უკვე მიღებული ჰქონდა ბრძანება სინოდისაგან მისი ექ ჩასვლის შესახებ. კიევ-პეჩორის ლავრაშივე ცხოვრობდა ამ დროს იმერეთის კათალიკოსი მაქსიმე, რომელიც იმერეთის მეფე დავით გიორგის ძემ 1784 წ. ელჩად გაგზავნა რუსეთში²⁶. იონას ძალზე გაუხარდა მისი ნახვა: „დიდათ მიამა. ქართუელი კაცი არ შენახა, რამდენმან წელმან განვლო“ (69r).

კიევში იგი ორ წელიწადს და სამ თვეს დარჩა. რადგან სამუილ მიტროპოლიტი ავად იყო, მის მოვალეობას იონა ასრულებდა: „ყოველთვის იმის თანამდებობასა მე აღვასრულებდი: ხელმწიფისა დღესასწაულთასა, წირვისა, ანუ დიაკონისა და მღვდლისა ხელდასმასა და კურთხევასა“ (69 v).

მაგრამ, თუმცა სინოდმა ეკატერინე II-ის ბრძანებით პენსიით დააჯილდოვა და სენაკებით უზრუნველყო, იონა მაინც წუხდა, რადგან იგი ბრძანებებში არქიმანდრიტად იყო მოხსენიებული და არა მიტროპოლიტად (ქართველ მღვდელმთავრებს ერთი საფეხურით აქვეითებდნენ რუსეთში ჩასვლის შემდეგ). ამიტომ მან 1793 წ. იენისში დაწერა თხოვნა უწყმინდესი სინოდის სახელზე, სადაც ითხოვდა, რომ მისთვის არ დაეკარგათ მიტროპოლიტის ხარისხი. იმის დასამტკიცებლად, რომ ის მართლაც მიტროპოლიტია, მოწმებდად მოიყვანა მაქსიმე იმერეთის კათალიკოსი და გაიოზ პენზელი ეპისკოპოსი (რექტორი). სინოდმა წერილობითი შეკითხვები გაუგზავნა ამ პირებს და, გარდა ამისა, იონას მოსთხოვა საბუთი იმის შესახებ, რომ 1775 წ. ანტონ კათალიკოსმა აკურთხა მიტროპოლიტად. იონამ წარმოადგინა ამ საბუთის რუსული თარგმანი²⁷ (ამ დოკუმენტის შესახებ ზემოთ უკვე ითქვა). გაიოზ რექტორიცა და მაქსიმე კათალიკოსიც დაემოწმენ²⁸. სინოდმა ეს ცნობები სარწმუნოდ მიიჩნია და ამის შემდეგ იონა გელეჯანიშვილს ოფიციალურ დოკუმენტებში მიტროპოლიტად მოიხსენიებდა.

კიევში ორი წლის ცხოვრების შემდეგ მან მოსკოვში გადასახლება გადაწყვიტა და სინოდს ახალი თხოვნა გაუგზავნა, რომელშიც მოსკოვში დროებით სამკურნალოდ წასვლის ნებას ითხოვდა: «Покорнейше прошу, дозволить мне пересхать в царствующий град Москву, где могу советом и искусством тамошних врачей воспользоваться в поправлении здравия моего»²⁹.

1795 წ. იანვარში მან მიიღო მოსკოვში დროებით წასვლის ნებართვა³⁰. ამავე ბრძანებით ნება დაერთო საცხოვრებლად აერჩია მოსკოვის რომელიმე მონასტერი და მიეცა იქაურ ეკლესიებში ღვთისმსახურების უფლება. ამ საკითხზე სათანადო ბრძანებები დაეგზავნათ კიევის მიტროპოლიტ სამუილსა და მოსკოვის მიტროპოლიტ პლატონს³¹.

იონას, ჩანს, წასვლისათვის სხვა არსებითი მიზეზიც ჰქონია: „სამუილმა მორჩია სინოდში წიგნის მიწერა, რადგანაც მოვახსენე ჩემი კიევში ყოფნისა არა საპირობება. ამიტომ, რომ ვიკარი აკურთხა ჩუენისა თანდასწრებითა და ყოვლისავე მიტროპოლიტის თანამდებობას ის აღასრულებდა“ (70 v).

ერთი წლის შემდეგ, მისივე თხოვნით, ნება დაერთო სამუდამოდ დარჩენილიყო მოსკოვში საცხოვრებლად. მოსკოვის სინოდის კანტორას გაეგზავნა ბრძანება, სადაც ეწერა: «Означенному преосвященному Ионе митрополиту грузинскому по объясняемым им обстоятельствам дозволить остаться навсегда в Москве и священнослуженне по сану своему как в тамошних первых

соборах чередное, по собственному о сем прошение, так и в других местах³⁴.

იონას მისივე სურვილით საცხოვრებლად მიუჩინეს ჩუდის მამათა მონასტერი, ხოლო ლეთისმსახურების აღსრულების ნება ჰქონდა მიძინებისა (Успенский) და ხარების (Благовещенский) ტაძრებში.

მოსკოვში ცხოვრებისას მას სამეჭრ მოემატა პენსია: 1814 წ. 1000 მანეთამდე გაუდიდა, 1817 წ. — 2000-მდე, ხოლო 1819 წ. — 4000 მანეთამდე³⁵.

1805 წ. იონას დასჭირებია იმის მტკიცება, რომ ის თავადია და დარეჯან დედოფლისათვის უთხოვია დამოწმება. ამ საკითხზე ზემოთ გვქონდა საუბარი.

მის კარგ საზოგადოებრივ მდგომარეობაზე მეტყველებს ძველი აქტების ცენტრალური არქივის ერთი დოკუმენტი. 1817 წ. 18 ოქტომბერს მიძინების დიდი ტაძრის წინამძღვარი პეტრე ილარიონოვი სინოდის კანტორას მოახსენებს: «Сего октября 14-го числа в день рождения ея императорского величества, благочестивейший государыни императрицы Марии Феодоровны в большом Успенском соборе всенощное пение отправлял преосвященный Иона митрополит грузинский»³⁶

რუსეთის მთავრობას იგი წმ. ანას პირველი ხარისხის ორდენით დაუჯილდოებია³⁷.

მოსკოვში ცხოვრების დროს იონა შეუდგა ლიტერატურულ მოღვაწეობასაც. სწორედ 1804—1807 წწ. უნდა დაესრულებინა მას „მიმოსვლის“ ერთ მთლიან ნაწარმოებად გაფორმება.

გარდა ამისა იგი, როგორც ჩანს, საგამომცემლო საქმიანობასაც ეწეოდა. მისი თანამედროვე პოეტი დიმიტრი ბაგრატიონი წერს:

„საღმრთო წერილთა ტრფალი სტამბით გვიბრავლებს ლიცეებსა,
წამკითხველთაგან გულმხურელად ცოდვათა აღსახოცებსა,
მალღობა შეესძლენათ სანუქვოდ, ამის მომართმევსა, მხოძებსა
იონას მიტროპოლიტსა, სიუხვით ვასაოცებსა»³⁸.

სხვათა შორის, დიმიტრი ბაგრატიონთან იონას დიდი ხნის მეგობრობა აკავშირებდა. იონასადმი მას სხვა ლექსიც აქვს მიძღვნილი:

„მიტროპოლიტი იონა კაცი მღვთისა,
მომლი გვარობით ძველად ქრისტეს კვართისა,
სოფლისა მტვერთა განყრით აღმქმი ყვარისა,
გულწრფელ-პართალი უში ვეშაპთ შთანქმისა,
წილხდომით სათნო სუფევესა მალრსა»³⁹.

იონა, დოსითეოს არქიელი, პაფნუტი და ზოგიერთი საერო მოღვაწე ყოფილან წევრები «რუსეთის ბიბლიური კომიტეტისა», რომელსაც ქართული ბიბლიაც უნდა გამოეცა, მაგრამ ამის განხორციელება ვერ მოხერხდა⁴⁰. ამ კომიტეტს გამოუქვეყნებია ანგარიში «Отчет русского библейского общества», т. XII, გვ. 93, რომელიც ქართულად ყოფილა შემდგომ თარგმნილი.

იონა და დიმიტრა ბაგრატიონი ერთად სცემდნენ წიგნებს. მაგ., 1805 წლის „საღღესასწაულოს“ გამოცემაში მათ აქტიური მონაწილეობა მიუღიათ. იონა ამ წებთხვევაში ცენზორი ყოფილა⁴¹.

იონა წლების მანძილზე ტრიალებდა მოსკოველი ქართველების წრეში. მას ახლო კავშირი ჰქონდა იქ მცხოვრებ ბატონიშვილებთან. ისინი, ალბათ, მის შემოქმედებასაც იცნობდნენ. საქართველოს დედოფლის მარიაამის (გიორგი XIII-ის მეუღლის) საკუთრება ყოფილა იონას „მიმოსვლის“ ერთ-ერთი ხელნაწერი.

ესა მოსკოვის ლენინის სახ. ბიბლიოთეკის ქართული კოლექციის ხელნაწერი, რომელსაც მეორე გვერდზე აწერია: «Царицы Марии Георгиевны»⁴².

იონას ცხოვრების ერთ ფაქტს ეიგებთ აგრეთვე პლ. იოსელიანის თხზულებიდან „ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა“. წმ. ნინოს ჯვრის გამო დავა იყო გიორგი XIII-სა და ეახტანგ VI-ის შვილიშვილს გიორგი ალექსანდრეს ძე გრუზინსკის შორის. ჯვარი ერთხანს ნიჟნი-ნოვგოროდში, ს. ლისკოვოში იყო. რუსეთში მყოფი ქართველი მღვდელთმთავრები მიდიოდნენ ამ ჯვრის თაყვანის საცემად. სხვათა შორის პლ. იოსელიანი იონასაც მოიხსენებს. ეს 1801 წლამდე უნდა მომხდარიყო, რადგან, ჯვარი 1801 წლის შემდეგ საქართველოს ეკლესიას დაუბრუნდა⁴³.

იონა, როგორც „მიმოსვლიდანაც“ ჩანს, ძალზე მომლხენი და პურმარილის მოყვარული კაცი ყოფილა.

„კალმასობის“ გმირებიც რუსეთში მოგზაურობის დროს სწორედ სადილობისას ეწვივნენ იონას: „დღესა ერთსა შინა სხვანიცა უკვე ქართველნი და ბერა იოანე წარვიღნენ მიტროპოლიტს მროველ იონასთან და მან მიიღო ყოველნივე და თვისთანა აწვივა. უამსა ამას შინა ბაგრატიონი დომიტრიც მოვიდა, ეანბორა გედეონისშვილს იონა მიტროპოლიტსა და დაჯდა მათთანა“⁴⁴.

იონა 1821 წლის 4 აგვისტოს გარდაიცვალა. დაასაფლავეს ღვთისმშობლის საფარვლის (Покровский) მონასტერში. სიკვდილამდე თვენახევრით ადრე დაუწერია ანდერძი. შემონახულია ამ ანდერძის მხოლოდ რუსული თარგმანი, რომელიც თ. ჭყონიამ გამოაქვეყნა⁴⁵. ამ ანდერძით იგი ავალებს დომიტრი ბაგრატიონსა და ვინმე ანასტასი იურის ძე გორგოლის მის დასაფლავებას და დარჩენილი თანხის გადაცემას მისი ძმისწულებისათვის.

ბაგრატი ბაგრატიონი იონას ნეკროლოგში წერს: „ესე იყო ფრიად კეთილი მონაზონი და უცხოთა ნუგეშინის მცემელი და ფრიად მეპურმარილე. ყოველთა გვამთა ესე უყვარდათ ფრიად საზოგადოებასა რუსეთისასა. და იყო ყოველგან მიღებული, ვითა ქართველთაგან ეგრეთვე რუსთაგან, ეგრეთვე ბერძენთა და სხუა ნათესავთაგან“⁴⁶.

იონა გედევანიშვილმა თავისი ცხოვრების ნახევარი სამშობლოდან გადახვეწილმა გაატარა, მაგრამ ცხოვრების ბოლომდე საქართველოს თაყვანისმცემელი დარჩა. სადაც არ უნდა ყოფილიყო, რომელ უცხო ქვეყანაშიც, იქაური ბუნება, მდინარეები, მცენარეები, ნაგებობები, ყველაფერი სამშობლოს ახსენებდა. ის იშვიათი შეხვედრები, რომლებიც მოსკოვში ჩამოსვლამდე ჰქონდა ქართველებთან, მისთვის ყოველთვის ზეიმი იყო (გაეხსენოთ შეხვედრა გაიოზ არქიმანდრიტთან იასში, ან მაქსიმე კათალიკოსთან კიევში).

მართალია, ცხოვრების ბოლო წლები მატერიალურად უზრუნველყოფილი ჰქონდა, მაგრამ, როგორც თვითონ ამბობს „მიმოსვლის“ დასასრულს, ყოველივე ამით იყო: „ხოლო ყოფასა შინა ჩემსა მოსკოვსა დიდად მწყალობდენ და ეუყუარდი, მრავალი შევიძინე და ესეცა ამოება ამოებათა, ვითა წარსწერს ბრძენი მეფე, სიღარიბეც ვიხილე და აწ ზომისაებრ ჩემისა სიმდიდრე და დიდება. და ესეცა ამოება“ (73 r).

1789 წლის შობაზეა ლაპარაკი, იქიდან ჩანს, რომ იასში იონას ყოფილას მოსულა ამერეთის მეფის დესპანი ბესარიონ გაბაშვილი. ბესიკი კი იქვე გარდაცვალა 1791 წ. 24 თანვარს. გარდა ამისა, იონა ასახელებს რამდენიმე ისტორიულ ფაქტს, რომლებიც 1790 წ. მოხდა: „მოვიდა შიკრიკი შუეთზედ გამარჯვებისა“ (1790 წ. 3 აგვისტოს), „შემდგომად აღეს ქალაქი და ციხე იზმანისა“ (1790 წ. 11 დეკემბერს).

28. საბუთს ვერ მივაველეთ.
29. ЦГИАЛ, ფ. 796, оп. 73, ед. хр. 403.
30. იქვე.
31. იქვე.
32. იქვე.
33. იქვე.
34. ЦГАДА, ფ. 1183, оп. 5, ед. хр. 348.
35. იქვე.
36. ЦГАДА, ფ. 1183, оп. 5, ед. хр. 203.
37. ЦГАДА, ფ. Чудова монастыря, ფ. 1239, оп. 1, ед. хр. 9.
38. S—303, 159.
39. II—1127, 64.
40. ტრ. რუხაძე, ქართულ-რუსული ლიტერატურული ურთიერთობის ისტორიიდან XVI—XVIII სს., თბ., 1960, გვ. 127.
41. თ. ჭყონია, ახალი მასალები იონა გელევანიშვილის ბიოგრაფიისათვის, „ლიტერატურული კიბანა“, II, თბ., 1945, გვ. 245.
42. იქვე, გვ. 246.
43. პლ. იოსელიანი, ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა, აკ. გაწერელიას შესავალი წერილებით, რედაქციითა და შენიშვნებით, თბ., 1936, გვ. 149.
44. იონანე პატრიარქის იმედი, კალმასობა, ტ. II, თბ., 1948, გვ. 156.
45. თ. ჭყონია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 245.
46. ლენინგრადის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი, ქართულ ხელნაწერთა ფონდი, E—56, 89v.

А. М. ЧАБАШВИЛИ

НЕКОТОРЫЕ СВЕДЕНИЯ О ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИОНЫ ГЕДЕВАНИШВИЛИ

Резюме

Иона Гедсванишвили — видный деятель конца XVIII и начала XIX веков. Его «Путешествие» — одно из интереснейших сочинений среди произведений мемуарного жанра.

В статье говорится о жизни и деятельности писателя. В ряде случаев выявлены новые факты его биографии.

В работе использованы материалы из фондов Института рукописей им. К. Кекелидзе, ЦГАДА, ЦГИАЛ.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის არქეოგრაფიის განყოფილება

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტმა

И. Ю. МОДЕБАДЗЕ

О НЕКОТОРЫХ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ОСОБЕННОСТЯХ
РОМАНА Л. АРДАЗИАНИ «СОЛОМОН ИСАКИЧ
МЕДЖГАНУАШВИЛИ»

Как известно, развитие реализма в грузинской литературе, так же как в западноевропейской и русской, совпадает с развитием буржуазных отношений. Но, в связи с тем, что по сравнению с Россией буржуазные отношения в Грузии возникли позже, развитие реализма, как выражение определенных социальных и эстетических тенденций, здесь относится к 40—50-ым годам XIX столетия.

Драматургия Г. Эристави и З. Антопова, а также проза Д. Чонкадзе и Л. Ардазиани составили определенный промежуточный этап между литературой, отмеченной печатью романтизма, и литературой развитого критического реализма, несмотря на то, что невозможно четко разграничить романтический и реалистический методы, так как они долгое время сосуществовали, взаимно обогащая и дополняя друг друга.

Одной из особенностей развития грузинской литературы является отставание прозы по сравнению с поэзией в интересующий нас период. Сильно развитая в древней и средневековой грузинской литературе, в XIX веке проза по своему значению уступала поэзии, которая в творчестве романтиков достигла поэтически вершин и имела мировое значение. Зарождающемуся реализму было тесно в рамках стиха. Новый метод, новая форма видения мира требовали развития жанров прозы. Хорошо сознавая задачи литературы на данном этапе, Лаврентий Ардазиани с болью писал о состоянии грузинской прозы того периода: «Грузинская поэзия более развита, чем грузинская проза — стихи пишутся легко, просто, живо. Каждое слово переливается, играет. Проза же наша неповоротлива, темна, бессильна, безжизненна и холодна, в то время как язык грузинский подвижен и гибок»¹.

В своем творчестве писатель, поставивший перед собой задачу создания реалистической прозы, обращается к традициям родной литературы, а также к опыту русской и западноевропейской литературы, о чём наглядно свидетельствует разбор художественных особенностей романа «Соломон Исакич Меджгануашвили», опубликованного в 1861 году на страницах журнала «Цискари».

Особого внимания, на наш взгляд, заслуживает тот факт, что одно из первых произведений грузинской реалистической прозы стало одновременно первым социальным романом в грузинской литературе. Это не случайность, а закономерность, проистекающая из особенностей развития общественно-экономической жизни страны того времени. Присоединение Грузии к России привело к значительным переменам во всех сферах жизни и, в первую очередь, отразилось на ее экономике. «Русский капитализм втягивал Кавказ в мировое товарное обращение, нивелировал его местные особенности, — остаток старинной патриархальной замкнутости, создавал себе рынок для своих фабрик»². Это привело к значительному ускорению процесса распада феодального строя и развития буржуазных отношений, начавшемуся на рубеже XVIII—XIX веков. В первые десятилетия XIX века в Грузии полу-

чает развитие торговый капитал. Торговая городская буржуазия постепенно превращается в значительную силу в еще недавно феодально-дворянской стране. Ускоренное протекание этого процесса, с одной стороны, и его хронологически позднее возникновение по сравнению с аналогичными процессами в странах Западной Европы и России — с другой, привели к тому, что в Грузии все перемены, вызванные этим процессом, были особенно явными, резко бросались в глаза даже непосвященному наблюдателю. Этому способствовала также сравнительно небольшая территория страны. Поэтому такой город, как Тбилиси, издавна бывший одним из крупнейших торговых центров, связывающих Европу с Азией, подвергся значительно более серьезным переменам за сравнительно короткий срок, чем многие города России. Все это способствовало тому, что социальные перемены в жизни общества стояли в центре творчества не только первых грузинских реалистов, но и писателей других национальностей.

В подтверждение наших слов достаточно вспомнить хотя бы творчество великого армянского драматурга Г. Сундукяна и русского поэта Я. Полонского. Интересно, что поэт, заинтересовавшийся теми переменами, которые принесло Грузии развитие капитализма, обращается к прозаической форме творчества. Причем «характерно, что Полонский-прозаик родился именно в Грузии»³, — отмечает И. Богомолов. Это лишний раз подтверждает тот факт, что поэзия уже не могла решить всех проблем, поставленных грузинской действительностью перед писателями того времени. В своем рассказе «Тифлиские саки», опубликованном в 1852 году на страницах «Современника», Я. Полонский затрагивает целый ряд вопросов, интересующих и Л. Ардазиани. А в образах Сусанны и бурдючника Арутюна есть несомненное сходство с Соломоном, основанное на их общей страсти к нажине и накопительству. И если этим образам Я. Полонского присуща какая-то незавершенность, несомненно, объясняющаяся незаконченностью самого произведения, то Л. Ардазиани, прослеживающий в своем романе процесс первичного накопления капитала и дальнейшего его роста за счёт ростовщичества, сумел значительно полнее изобразить пути формирования представителя нового класса.

Таким образом, идейно-художественная ценность «Соломона Исакича Меджгануашвили» заключается в том, что это произведение представляет собою первый грузинский роман, в котором нашли отражение процессы зарождения и формирования в Грузии буржуазии и деградации дворянства, борьба между этими двумя социальными силами.

Главный герой романа Л. Ардазиани — Соломон Исакич Меджгануашвили проходит обычный путь первого буржуа: разносчик, перекупщик, торговец, затем — ростовщик, и в итоге мы видим его преуспевающим купцом.

Образ человека, посвятившего всю свою жизнь нажине и накопленно, не нов в мировой литературе. Достаточно вспомнить героев комедий Мольера, Гобсека из одноименного романа Бальзака, «Скупого рыцаря» Пушкина, Плюшкина Гоголя и многих других. Всех их родинит страсть к деньгам и накопительству.

Говоря о сходстве образа Соломона Меджгануашвили с классическими образами скупых, обусловленном тем, что процессы зарождения буржуазных, а затем и капиталистических отношений протекали приблизительно одинаково в разных странах и требовали от писателей постановки и решения определенных этико-моральных вопросов, нельзя забывать о сходстве с такими образами грузинской ли-

тературы, как Карапет Дабагов, Микиртум Гаспарыч («Скупой» Георгия Эристави), с которыми мы можем проследить преемственную связь.

Герой романа Л. Ардазиани, как и многие герои Бальзака, не только копит деньги, но пускает их в оборот, так как считает, что деньги всегда должны быть в движении: «деньги должны приносить деньги» (377)⁴.

Вне поля зрения писателя не остаются и такие вопросы, как зарождение и обострение конкуренции. Характерна в этом отношении история непримиримой борьбы, которую ведет Соломон Меджгануашвили с купцом Саркисбегашвили. Мотив личной мести — лишь слабая попытка прикрыть сущность хищнических стремлений, руководивших героем романа Л. Ардазиани.

Писатель показывает, как деньги проникают во все сферы жизни и постепенно становятся руководящей силой общества. При этом Л. Ардазиани критически изображает систему управления, установленную царизмом, взяточничество и произвол местной администрации, волокиту и крючкотворство царских судов, тяжелым грузом ложившуюся на трудовое население. Стоило Соломону Исакичу дать взятку, как его малообразованный сын занял должность, которая была обещана умному, просвещенному человеку — князю Раиндидзе.

Лаврентия Ардазиани интересуют не только вопросы изменения социальной структуры общества. Заостряя свое внимание на социальных переменах, происходивших в современной ему жизни, писатель не ограничивается изображением процесса первичного накопления капитала, а показывает развитие капиталистического сознания. Соломон Исакич показан в романе Л. Ардазиани как социальный тип. Однако как художественный образ он находится еще в стадии «первоначального», «наивного» реализма, не обладающего полнотой и мощью социально-детерминированного изображения характеров и жизни в движении и развитии. По определению Б. Сучкова, «эмпиризм описания — наиболее примечательная особенность произведений ранних реалистов: она распространяется и на изображение психологии героев, которые раскрываются в своих действиях, а не в сфере своих переживаний»⁵.

Художественно-органично развивая жизненный сюжет, писатель фиксирует движение души своего героя, что свидетельствует о жести Л. Ардазиани преодолеть несовершенство описательной манеры ранних реалистов. Сам принцип повествования, избранный писателем, основанный на «рассказывании о собственной жизни», на «первом лице» повествователя, уже означал то, что в центре внимания Л. Ардазиани находился человек и его частная жизнь, и давал возможность описания внутреннего мира индивидуума. Конечно, «Соломон Исакич Меджгануашвили» еще далек от психологических произведений мастеров грузинской прозы, традиции которых нашли свое блестящее воплощение в творчестве Александра Казбеги. Однако в романе уже явно намечаются зачатки того внимания к глубинным переживаниям героя, которое впоследствии станет одной из характерных черт грузинского реализма.

Таким образом, хотя психологический план лишь намечен, а описательная традиция преобладает, сам факт, что в первом же реалистическом романе внимание художника привлекает внутренний мир героя, через призму восприятия которого он пытается изобразить определенные слои общества, весьма показателен как степень развития грузинской прозы.

Большое внимание уделено писателем изображению обстановки. Текст отличается богатством деталей, которые несут не только информативную, но и аналитическую функцию, позволяют создать целостную, красочную и, одновременно, расчлененную, смысловую картину жизни Тифлиса тех лет. В поле зрения художника попадают совершенно разные по своему социальному положению люди, причем гораздо более четко намечены характеристики представителей социальных низов (перекупщиков, разносчиков, мелких торговцев), чем представителей дворянской аристократии.

Лаврентий Ардазиани хорошо знал жизнь этой части населения современного ему города. В дальнейшем в его творчестве, особенно в «Путешествии по Тифлисским тротуарам» (впервые опубликованном в №7 журнала «Цискари» за 1862 год) можно встретить немало удачных образов мелких торговцев. Кроме того, не следует забывать, что в изображении представителей социальных низов и купечества к тому времени уже сложилась реалистическая литературная традиция (чему способствовала драматургия Георгия Эристави и Зураба Антонова). Поэтому с наибольшей полнотой реализм писателя проявляется в сценах, описывающих быт и повседневную жизнь Соломона Исакича, его домочадцев, соседей. Красочны и полны жизни сцены торговли на базарах города.

Несомненной заслугой Л. Ардазиани явилось также критическое изображение образов чиновников — бюрократов и взяточников. Что же касается образов дворян, то тут, по-видимому, сказалось желание писателя идеализировать представителей этого класса.

В художественном произведении объективная действительность раскрывается сквозь призму восприятия художника. При этом, как пишет Б. Сучков, «если реализм, складываясь в цельный творческий метод, позволяющий подвергнуть анализу общественную среду и раскрыть действующие в ней причинные связи, способствовал объективному изображению действительности, то каждый художник-реалист видел мир по-своему. Самый характер познания объективного хода событий и понимания художником правды жизни и правды истории связаны с его отношением к современной ему общественной борьбе, участником которой он неизбежно становится»⁶. Поэтому политические взгляды Л. Ардазиани, идеолога либерального дворянства, способствовали критическому анализу нового класса, в изображении которого писатель достиг высшей точки своего реализма. Что же касается изображения дворянства, его отношения к буржуазии, то здесь Л. Ардазиани остался на позициях просветительского рационализма, его реализм приобретает сентименталистские черты, утрачивает свой аналитизм и правдивость. Идеализируя образ князя Александра Ранидидзе, призывая к рациональному управлению дворянскими поместьями, как средству урегулирования противоречий между дворянами, крестьянами и буржуазией, писатель отступал от правды жизни, что отразилось в романе, несколько ослабив его социальное звучание.

Это «отступление», видимо, было связано также с неполнотой реалистического искусства, с невозможностью привнесения в художественное произведение «прямого», «рационалистического» взгляда писателя на решение тех или иных жизненных позиций. В развитом реализме, как не раз отмечали К. Маркс и Ф. Энгельс, их привлекала его способность быть «независимым» по отношению к личным представлениям и пристрастиям художника, например, к «легитимизму Бальзака» и так далее.

Роман Л. Ардзаниани интересен не только потому, что это первый социальный роман в истории грузинской литературы. Он интересен также своей переходной жанровой структурой. Он реалистичен в том смысле, что фактографически изображает жизнь. Он привносит в повествование, кроме того, романную идею, авторскую позицию по отношению к своему герою. Художественный же результат оказывается все-таки неадекватным этой позиции, поскольку в условиях зарождавшихся буржуазных отношений роман отразил безнравственность или аморальность идеала нового социального класса.

В отличие от просветительских романов, в которых «человек воспитывается средой, «вписывается» в действительность»⁷, способствующую его совершенствованию, Л. Ардзаниани сумел показать то отрицательное влияние, которое оказывала на формирование личности современная ему действительность. И хотя эта критика буржуазного аморализма ведется с позиций дворянского либерализма, для художественной структуры романа она оказалась благотворной, ибо привнесла в него не только историческую перспективу, но и социально-критическое мышление. Последнее, правда, недостаточно еще художественно мотивировано и обусловлено, но сама эта перспектива придала роману ту меру личностного общественного мышления, которая обуславливает жанровые признаки романного повествования.

Что касается структуры романа, то в своей первой части она напоминает «Bildungsroman». Конфликт имеет социальный характер (причиной злоключений Гаяне и её сына является их бедность и низкое общественное положение).

Соломону Исакичу, как и героям романов Фильдинга, Смолетта, Дефо приходится многое испытать и пережить прежде, чем у него окончательно сформируется характер. Но, если в перечисленных романах, одушевленных просветительской идеологией, основанных на представлении о познаваемости мира и возможности воспитания человека, герой на протяжении своего жизненного пути совершенствуется, преодолевает заблуждения юности, то в романе Ардзаниани картина другая. Автор по-иному видит мир, он не считает действительность некоей реальностью, поддающейся гармонизации, поэтому итог жизненного пути его героя скорее связан с идеей «падения», чем «возвышения» и «величия», если использовать далеко не случайное название романа Оноре де Бальзака («Величие и падение Цезаря Биротто»). Соломон Исакич, как и персонажи просветительских романов, также переживает годы учений и годы странствий, но в нём нет рационалистической уверенности и убежденности в правоте своего жизненного пути.

Будучи воспитан в доме у княгини Раиндидзе, наш герой научился хорошим манерам, получил начальное образование, но не имел никаких средств к существованию и никаких навыков, которые помогли бы ему добыть эти средства после смерти княгини, когда, в силу сложившихся обстоятельств, он оказался предоставленным самому себе. Прекрасно осознавая, «как опасно для неискущенного юноши остаться без руководителя, попав в дурное общество, завести недостойных товарищей» (315), он вовремя покидает опасных друзей и не становится на путь «порока». Но избежав этой опасности, Соломон Исакич попадает под власть не менее пагубной страсти — страсти к наживе, которою и продиктованы все его дальнейшие поступки. Забыв все то хорошее, чему его научили, изменившись до неузнаваемости даже внешне, он учится в школе жизни уменью обманывать других ради денег. «Вся моя последующая жизнь была построена на лжи!» (311) — признается Соломон Исакич.

Это было продиктовано общественной необходимостью, законами складывающегося капиталистического общества, что прекрасно понимает и сам герой («Я испытывал неприятное чувство, когда мне приходилось говорить неправду и давать ложные клятвы, но вскоре я привык к этому, ложные клятвы стали для меня самым обычным делом, так как, не прибегая к ним, я не смог бы наживать деньги» (325). И если в начале своей карьеры он обманывает крестьян, скупая у них товар, привезенный на продажу, по дешевке, тут же перепродавая его значительно дороже, то постепенно Соломон Исакич сумел обмануть целые деревни и умело обобрал целую область. «Наконец во всей Картли, по обоим берегам Куры, не осталось села, которое не было бы у меня в долгу» (325), — с гордостью восклицает новоявленный буржуа.

Аналогично и странствия, предпринятые этим человеком, нельзя назвать путешествиями в полном смысле этого слова. Он ездит по стране, но делается это с чисто практической целью, так как им руководит желание расширить свою деятельность («Меня тянуло искать новые источники золота в новых местах» (340), и единственное, что выносит из этих разъездов Соломон Исакич — это определенный опыт и навык дельца.

Как видим, в общих чертах история Соломона Исакича близко перекликается с судьбой Дурмишхана, главного героя повести Д. Чонкадзе «Сурамская крепость», крепостного крестьянина, добившегося вольной благодаря беззаветной любви Гулисварди. Обманом и подлостью добывает Дурмишхан свое богатство и благосостояние, начало которому положил брак по расчёту. Его счастье и благополучие зиждется на несчастье других людей: его возлюбленной Гулисварди, благодетеля Осман-аги и многих других, кого обобрал в свое время этот предприимчивый купец, за что и постигает его в итоге заслуженная кара. Тот факт, что Даниэл Чонкадзе, поставивший своей целью изображение бедственного положения грузинского крестьянства, не смог обойти этот вопрос, говорит сам за себя — проблема была настолько актуальной, что первые грузинские реалисты, будучи в целом на позициях просветительского рационализма, уже видели пагубность для человека буржуазного идеала и отрицали его. Объясняется это тем, что развитие капитализма как в Грузии, так и в России, происходило значительно позднее, чем в Западной Европе. Поэтому русские и грузинские писатели с самого начала были лишены оптимистической веры в «третье сословие». Так как они знали результаты развития буржуазных отношений в Европе, то, не обладая опытом, тем не менее могли отрицать новых героев и, следовательно, художественно достигать общезначимых результатов.

Ключевым моментом для понимания особенностей образа Соломона Исакича является сцена в духане (глава IV первой части романа).

В целом это довольно-таки развитый в «наивном» реализме сюжет «совращения», когда молодой человек попадает в компанию людей, поведение и убеждения которых вступают в противоречие с положительными принципами, внушавшимися ему с детства. В большинстве просветительских романов герой из-за своей молодости и неопытности поддается плохому влиянию и совершает поступки, которые становятся причиной дальнейших несчастий. Это помогает ему осознать правоту родителей (или опекунов). На смену ошибкам юности приходит зрелость, и герой строит свою дальнейшую жизнь в соответствии с буржуазным идеалом счастья и благополучия (вспо-

ним хотя бы «Робинзона Крузо» Д. Дефо). В романе Лаврентия Ардазиани этот эпизод имеет несколько иное значение.

Юный Соломон удачно избегает «падения». По его собственным словам, помогли ему «твердый характер и то воспитание, которое я получил в доме князя Луарсаба Раиндидзе» (315). Здесь явное противоречие. «Искушение» Соломона состояло в том, что ему предлагали образ жизни бесшабашного кутилы и весельчака, а самой большой глупостью, совершенной им, было то, что он, угощая своих новых друзей в течение пяти дней, истратил последние деньги. Конечно, с точки зрения буржуазного накопительства, это было преступление. В то же время быстро нищавшие грузинские князья отличались расточительностью и хлебосольством. Поэтому, говоря о том, что Соломон Исакич осудил себя в соответствии с принципами, привитыми воспитанием в доме Луарсаба Раиндидзе, Л. Ардазиани противоречит логике жизни и реальному поведению грузинской аристократии того периода. Для писателя, бывшего идеологом либеральной дворянства, идеализация этого класса была вполне естественна.

Отказавшись от общества своих собутыльников, Соломон Исакич, с точки зрения буржуазного пуританизма и аскетизма, вполне удачно избежал «падения». Дальнейшая его жизнь, построенная в соответствии с буржуазным идеалом, должна была бы быть положительно оценена с точки зрения «буржуазного сознания». Но этого не происходит. Л. Ардазиани вкладывает в его уста собственную оценку дальнейшего поведения этого будущего буржуа: «Однако, спасшись от одного зла, я отдался во власть другого, которое заставило меня утратить чувство собственного достоинства и благородную гордость», и заключает отвлеченным резыме: «А ведь отсутствие у человека этих свойств — большой недостаток» (315).

Таким образом, «величие», с точки зрения капиталистического накопления, трактуется писателем с позиций дворянского либерализма и расщепляется как «падение».

Политические взгляды Л. Ардазиани способствовали неприятно и ограничению «буржуазного сознания». В художественном отношении это привело к созданию нового социального типа героя и к критическому анализу нового социального класса.

Как и в «Сурамской крепости» Даниэла Чонкадзе, в романе Лаврентия Ардазиани судьба главного героя (при единстве его «истории») распадается на несколько, почти не связанных друг с другом периодов: Соломон-ребенок, воспитывающийся в доме князей Раиндидзе; нищий юноша, оставшийся без средств к существованию; Соломон-перекупщик, мелкий торговец-накопитель, скупец и Соломон-буржуа, купец и влиятельный член общества. Связь между этими стадиями развития образа главного героя очень слабая. Практически они вполне самостоятельны. Тем не менее, в процессе становления грузинской реалистической прозы это был шаг вперед по сравнению с творчеством Даниэла Чонкадзе. Не умея еще реально показать процесс превращения героя из нищего, оставшегося без всяких средств к существованию юноши, в перекупщика, обладающего каким-то капиталом, Лаврентий Ардазиани, тем не менее, делает такую попытку. И это гораздо более реалистично, чем «благоденствие» Османа-аги.

Тесно связано с отсутствием логического обоснования развития героя (от этапа к этапу) и несоответствием между сюжетной и художественной мотивировками поступков Соломона Исакича проблема художественного времени в повествовании. Так, на протяжении всего лишь одного дня Соломон Исакич становится накопителем

(глава V первой части). Утром он случайно начинает торговать, а днем уже восклицает: «Кажется, нет таких слов, которые могли бы передать вспыхнувшее во мне чувство любви к этой золотой монете. Она стала страстью моей души, двери моего сердца открылись для нее» (322). Здесь явное стяжение. Столь быстрое перерождение психологии героя не могло произойти за такой малый срок. Вообще, в романе Л. Ардазиани большую роль играют слова «вдруг» и «вскоре».

В целом время событийно, события описываются в хронологической последовательности, хотя писатель и опускает по нескольку месяцев или лет для того, чтобы подробнее остановиться на наиболее важных событиях жизни героя.

Ощущение времени вносится Л. Ардазиани при помощи сознательного литературного приема. Так, например, писатель восклицает: «Какие последствия это имело, я расскажу, когда Саркисбегашили вернется из Москвы, а я — из Кахети, куда я отправился, как только отослал письмо в Москву» (333).

Образ Соломона Исакича лишен художественной целостности. Рассказ о его «жизни» распадается на самостоятельные эпизоды, которые, как правило, завершаются обобщающей сентенцией, носящей просветительский характер. Писатель включает в сюжет и притчи, поясняющие отдельные эпизоды повествования (таковы, например, «Притча о юноше, который не умел плавать» — глава IV, «Притча о свреях» — глава V). В форме притчи, аллегории изображена писателем и вся сцена в духане, где три новоявленных друга олицетворяют собой все пороки общественного дна (вор, сутенер, альфонс). «Притча о юноше, который не умел плавать», включенная в эту главу, лишняя раз подчеркивает иносказательную манеру повествования. Но писатель не довольствуется иносказаниями — в данном случае притчевая форма пужна Л. Ардазиани для рационалистического вывода: «Я понял, в какое общество попал и что меня ожидает, понял, что стою у самого края пропасти и, если промедлю хоть минуту, — буду сброшен на дно» (317). Аналогично поведению пловца из притчи, Соломон покидает своих собутыльников и бежит домой, где его охватывают благонамеренные размышления о родном доме, умершей матери и так далее. Он решает добиться благополучия, «отделать и украсить» «родную лачугу» и счастливо прожить в ней свою жизнь». «Я чувствовал неизъяснимую радость, — словно я освободился от плена, вырвался из тьмы, из ада. Как полюбил я свою хижину... Это был для меня день воскресения из мертвых», — заключает Соломон (318).

Таким образом, следуя традициям средневековой грузинской литературы, которые нашли своё блестящее воплощение в книге «О мудрости вымысла» Сулхана-Саба Орбелиани, Л. Ардазиани использует их для усиления рационалистических выводов героя, что также сближает его роман с романами эпохи Просвещения, которые носили дидактический характер, так как были призваны служить воспитанию человека, формированию его личности, и, как правило, были насыщены рационалистическими сентенциями, призванными помочь читателю правильно понять основную идею повествования.

Таким образом, развитие грузинского реализма проходило в соответствии с общими закономерностями этого процесса, проявлению которых способствовала национальная традиция.

И если в романе Просвещения большое значение приобретает «роль рассказчика, никогда не упускающего случая самолично сформулировать те выводы, которые следуют из повествования»⁸, то здесь мы имеем ту же картину — так как повествование ведется от первого

лица, то обобщения вкладываются в уста главного героя. Конечно, можно было бы предположить, что несоответствие между поведением, вытекающим из внутреннего морального кодекса Соломона Исакича, и его высказываниями чисто внешнее, что причина этого несоответствия в особенностях созданного автором образа критически относящегося к себе и к своей жизни человека. Подобного рода двуголосье характерно для прозаической формы «рассказа о себе» и четко прослеживается еще в плутовском романе. Достаточно вспомнить анонимную повесть «Жизнь Ласарильо с Торреса, его невзгоды и злоключения», а также «Жизнеописание Гусмана де Альфараче» Матео Алермана, где «приключения героев оказываются под двойным освещением: они рассматриваются и с позиции юного пикиро, переживающего эти приключения, и с точки зрения того же пикиро, уже завершившего свой путь и склонного к моралистической оценке своего прошлого»⁹. Но принимая во внимание тот факт, что в тех главах романа, где повествование ведется уже не от первого лица и где рассказчик совершенно обособлен от образа главного героя, а насыщенность текста местами подобного рода не меньшая, если не большая, сам собой напрашивается вывод, что нравоучительный тон присущ самому Л. Ардазиани и вовсе не является чертой, призванной помочь автору раскрыть образ героя.

Следовательно, структура разбираемого романа значительно более сложна, чем вышеуказанных, так как в отличие от них здесь можно выделить уже не два, а три «голоса». Но поскольку голос юного Соломона лишь еле прослеживается и, по-видимому, не представляет для писателя особого интереса, мы остановимся подробнее на двух других.

Таким образом, в романе Л. Ардазиани, от первого лица повествующего о судьбе Соломона Исакича, внешне субъект речи совмещен с субъектом сознания. Согласно творческому замыслу писателя, события должны были быть переданы через восприятие герой-рассказчика. Однако сознание героя полностью не отделено от сознания автора, хотя между ними и имеется известная дистанция. Сквозь голос Соломона всё время слышен голос автора, комментирующего, общающегося, поясняющего его рассказ. Автор в романе Л. Ардазиани выступает в двух ипостасях: автор-рассказчик (Соломон), описывающий жизнь героя (сам о себе), которого в дальнейшем будем называть героем-рассказчиком, и автор, комментирующий и Соломона, и описываемые события. Повествование ведется как бы в «два голоса». Причем иногда они звучат в унисон, иногда не совпадают в своей оценке.

В этом отношении характерным является эпизод, связанный с женитьбой Соломона Исакича (глава VII). Верный своей манере повествования, Л. Ардазиани начинает рассказ о женитьбе героя с притчи, которую рассказывает цирюльник, и заключает его раскрытием аллегории. «Вот какую шахматную партию собирался выиграть безбородый. Что и говорить, цирюльник одержал победу! Он умело расставил фигуры и пешки, он хорошо изучил тактику и стратегию, он бы мог быть полководцем!» (339). Сам эпизод достаточно реалистичен и романен, хотя в основе его лежит притчевая канва — тот, кто всегда обманывал, сам оказался обманут (кстати, сюжет о подмене невесты в последний момент перед свадьбой довольно-таки популярен в древневосточной и древнегрузинской литературе). В то же время рассказчик сам стоит на моральных позициях притчи. Получается художественное противоречие. С точки зрения реализма рассказчик, будучи обманутым, должен был усилить отрицательные черты в изоб-

ражении цирюльника и показать себя более несчастным. В романе же автор стоит на моральных позициях притчи и считает, что герой-рассказчик получил по заслугам, что и выражает при помощи обобщенной сентенции: «Что посеешь, то и пожнешь! Не расставь я тогда сетей Саркисбегашвили, может быть и сам не попался бы в ловушку!» (339).

Это сочетание создает многомерность повествования и максимально приближает его к реалистическому.

Автор заставляет также героя-рассказчика совершать поступки, которые находятся в явном противоречии друг с другом. Нарушая целостность образа, они приводят к снижению реалистического звучания произведения. В связи с этим рассмотрим два эпизода романа — истерию с заботой о семье Саркисбегашвили (глава VIII первой части) и сцену на базаре (I глава второй части).

Разорив Саркисбегашвили, Соломон Исакич «раскаялся». Выступив в роли анонимного благотворителя, он дарит дочерям разоренного им куца арданое и при посредстве священника «достойно» выдает девушек замуж.

Для куца-накопителя, буржуа, существующего в условиях жестокой конкуренции, разорить богача Саркисбегашвили было вполне естественным, однако лить у дверей его дома сентиментальные слезы раскаяния реальный купец не мог. Художественная мотивировка поступка Соломона Исакича дана с позиций рационализма, дидактизма. С реалистических позиций этот «благородный» поступок был бы невозможен, так как он противоречит мотиву мести, более реально обусловленному буржуазным характером купца. Истинная сущность Соломона Исакича полностью раскрывается в сцене на базаре, когда он, уже баснословно богатый, долго препирается о цене с крестьянином, продающим кур ради того, чтобы в итоге, перепродав их, получить рубль прибыли. Кажущееся несоответствие поведения героя в этих двух ситуациях объясняется тем, что в первом случае доминирует автор — это его словами говорит Соломон и поступает так, как того хотелось бы Л. Ардазиани. Во втором эпизоде автор не «вмешивается» в поведение героя, предоставляет ему свободу, и Соломон поступает в соответствии с мировоззрением перекупщика.

На протяжении всего повествования слышится голос автора (не Соломона), обращенный непосредственно к читателю: «Я мог бы рассказать много таких историй, но, дорогие читатели, не хочу злоупотреблять вашим вниманием» (327); «Пока они хохочут, разрешите мне, дорогие читатели, сказать слово в свое оправдание» (334) и т. д.

Интересен также следующий эпизод. Соломон узнает, что он очень богат, и, желая посоветоваться относительно того, как лучше поступить с этим богатством, посылает за своим кумом — Оганезом (папаним, что в заключении романа сказано: «Брат мой и кум Оганез!.. Эту свою повесть доверяю одному тебе» (394)). Вот как описывает этот эпизод Л. Ардазиани: «Тотчас после обеда я послал за кумом Оганезом. На редкость хороший он человек! Выслав из компании жену и детей, я чистосердечно рассказал ему обо всем, что произошло со мной перед этим, описал унижительное положение, в котором я очутился, и попросил у него совета» (354). Далее следует диалог Соломона и Оганеза.

В этом эпизоде Соломон «забывает», кому он рассказывает историю своей жизни. В его рассказе слышен голос автора, адресованный читателям.

Интересна также глава VIII первой части романа. Здесь герой-

рассказчик выступает в роли эпического повествователя, описывающего чужую жизнь, то есть ситуацию, в которой он не принимал непосредственного участия. Причем преподносит её не как информацию, а художественно воссоздает при помощи диалогов (при этом он одновременно выступает и как персонаж повествования, вспоминающий свое прошлое).

Вообще в романе Л. Ардазиани диалоги имеют первостепенное значение. Излагая от первого лица историю своей жизни, рассказчик постоянно передает диалоги действующих лиц, но они находятся ещё на уровне описания быта. Только в первой главе второй части романа диалог Соломона с крестьянином является одновременно и столкновением двух сознаний. Автор не дает завершающей оценки. Он перестает быть «всезнающим» и отказывается от проникновения во внутренний мир крестьянина. Персонажи равноправны в своем споре, и симпатии читателя на стороне обманутого крестьянина.

Таким образом, на протяжении всего повествования слышен голос автора, то сливающийся с голосом Соломона, то звучащий вполне самостоятельно. Ему принадлежат обобщающие, чисто просветительские сентенции, бичующие пороки и призывающие к добродетели, правда, вложенные в уста героя-повествователя. Голос автора доминирует в сценах, изображающих дворянство, идеализация которого приводит к сентиментальности в изображении. В результате этого между автором и героем-повествователем устанавливается определенная дистанция. Сцены, в описании которых доминирует голос Соломона, отличаются большим реализмом, хотя и тяготеют к бытописанию.

Напомним, что голос Соломона — это также и голос автора, а рассказ от первого лица — одна из особенностей творческого замысла писателя. Поэтому противоречия между этими двумя «голосами» отражают противоречивость мировоззрения Л. Ардазиани.

Для понимания сущности этих противоречий большое значение имеет «перерождение» героя из перекупщика в богатого купца (II глава второй части). Л. Ардазиани подготовливает читателя к предстоящему «перерождению» ещё в последней главе первой части романа, которую заключает следующими словами героя: «Теперь уже вы не найдете во мне кинто и перекупщика Соломона» (346). Во второй главе второй части герой, обнаружив, что его капитал достиг восьмисот тысяч, раскаивается (опять «раскаяние») в своей жестокости и черствости по отношению к семье и решает в корне изменить свою жизнь. Это «перерождение» проявляется прежде всего в том, что он предлагает своим домочадцам вкусно поесть. Явным диссонансом звучат рассуждения Соломона (несомненно, принадлежащие автору) с натурализмом его поведения, не соответствующим «слезам благородства» (в которых чувствуется умиление автора всей этой сценой). Далее следует диалог Соломона с сыном Исаком, в котором преобладает рационалистическая дидактика совместно с критическим отношением к буржуазным выскочкам, к продаже должностей и т. д. При этом персонажи высказывают скорее мнения автора, нежели свои собственные, так как в дальнейшем Соломон, столь рьяно осуждавший эти порядки, тем не менее покупает сыну должность чиновника, не испытывая при этом угрызений совести. Особого внимания заслуживает тот факт, что Соломон, высказывая радость от того, что сын «не заучился», «не схватил чахотки» (стр. 354), рассуждает с позиций перекупщика, «забывая» о том, что он уже буржуа, которому нужен «просвещенный» сын, способный продолжить его дело на новом уровне.

Во всем этом эпизоде явно доминирует голос и позиция автора, что противоречит реальным характерам Соломона, его детей и жены. Писатель попытался обосновать перерождение Соломона из накопителя в торговца, но художественно этого перерождения не получилась — Соломон остался перекупщиком (об этом же свидетельствует и упомянутый выше эпизод с покупкой кур: Соломон, который к тому времени уже является богатым купцом, буржуа, продолжает вести себя как мелкий перекупщик). Новое социально-общественное положение героя должно было отразиться на его характере и образе мыслей.

В целом вся сцена по сравнению с прошлым и будущим героя, выглядит чересчур банальной, идиллической.

По отношению к своему новому качеству (торговца, буржуа) герой выступает в двух ипостасях: с одной стороны, он осуждает свое прошлое, связанное с накоплением денег, скопидомством, приведшим к унижению человеческого достоинства членов его семьи, с другой стороны, видит «идеальный» выход, связанный с покупкой нового дома, торговлей, проникновением в высшее общество. Но этот «выход», по сути дела являющийся продолжением той же самой деятельности (пусть и на ином уровне), мыслится и обставляется автором как «перерождение».

По-видимому, здесь мы имеем дело с противоречиями в мировоззрении самого писателя. Осуждая Соломона-перекупщика, Л. Ардазани, тем не менее, более положительно расценивает Соломона-купца. Не случайно «перерождению» героя, по мнению писателя, способствует Александр Раиндидзе (снова обратимся к словам Соломона в конце первой части романа: «Теперь вы уже не найдете во мне ничто и перекупщика Соломона. Причиной этому был князь Александр Раиндидзе» (346). Причину этих противоречий, по-видимому, следует искать в социальных сдвигах, которые происходили в современном писателю обществе.

В Грузии буржуазное общество находилось в стадии формирования. Поэтому человек обладал в нем некоей личностной инициативой и при определенной затрате энергии мог пробиться и занять в этом обществе соответствующее место. Ведь и Саркисбегашвили, и Меджгануашвили, и Дурмишхан стали уважаемыми людьми. Они даже мечтали породниться с аристократией, что, в принципе, было вполне возможным. Все это, по-видимому, помешало Л. Ардазани разобраться во взаимоотношениях дворянства и буржуазии, что и нашло свое отражение в его романе.

В целом вторая часть романа более реалистична, хотя писателю и не удалось попытка поднять изображение частной (семейной) жизни до уровня общезначимости, до уровня общественного интереса. Противоречия мировоззрения Л. Ардазани помогли ему реалистически оценить современное общество. Несмотря на всю «идеальность» образа Александра Раиндидзе, писатель сумел показать пустоту, характеризующую дворянство того времени (главы VI и VII второй части, в особенности интересен образ Керпадзе). Он развенчивает также и своего главного героя — Соломона Исакича.

Роману Л. Ардазани не чужда бальзаковская тема «погони за счастьем». Концовка произведения далеко не похожа на счастливые развязки просветительского романа. Хотя, с точки зрения бальзаковского реализма, Александр Раиндидзе и должен был жениться на Тамар, драматическая концовка романа дала возможность писателю показать духошный крах главного героя.

Последние страницы повествования типичны для грузинской литературы. Драматическая концовка романа является одной из наиболее стойких прозаических традиций (вспомним хотя бы произведения Д. Чонкадзе, И. Чавчавадзе, А. Казбеги, Л. Киачели, К. Гамсахурдиа и др.) В данном случае мы имеем дело с кульминационным моментом всего повествования. В конце с определенной глубиной раскрывается вся серьезность драмы, переживаемой главным героем.

Соломон Исакич достигает всего, чего хотел, но это не дало ему счастья. И дело не только в утрате дочери. Весь роман несет определенную смысловую нагрузку. Коротко основную идею автора можно сформулировать известными словами: «Не в деньгах счастье». Эта мысль лежит в основе художественной концепции романа, определяет его содержание и композицию. Об этом говорит и отбор фактов из биографии Соломона Исакича, и расстановка акцентов именно на тех этапах, которые проходит главный герой по мере достижения намеченной цели. Вывод из всего прочитанного напрашивается сам собой, но Л. Ардзаниани, не довольствуясь этим, кончает роман следующими словами Соломона Исакича: «Правда, я прожил до настоящего дня в богатстве, пользуясь всеобщим уважением; люди считают меня счастливым человеком, многие мне даже завидуют, но с тех пор, как я начал жить в роскоши, пользуясь почетом, сердце мое гложет какая-то смутная тоска, и ничего не радует меня. Причина этой тоски во мне самом; никаких внешних поводов нет» (395).

Таким образом, ставя вопрос о личном счастье, Л. Ардзаниани смог раскрыть только его негативную сторону. Он доказал, что материальные блага могут принести лишь временное удовлетворение человеку, одержимому жаждой наживы.

Роман Л. Ардзаниани, с точки зрения своих идейных посылок, достаточно противоречив, поскольку писатель, будучи дворянским либералом, отрицал «третье сословие» с позиций своего класса. Однако эта позиция позволила ему увидеть отрицательные стороны нового класса, которые уже достаточно показали себя в странах Европы. Художественный итог романа еще более интересен.

Будучи структурно просветительским романом, произведение не ставит буржуазный идеал своей целью. Первый в грузинской литературе роман, изображающий буржуа, который в западноевропейской литературе наделен позитивными и «разумно-действительными» (если использовать гегелевскую терминологию) полномочиями, исполнен сомнений по поводу нового героя жизни, тех сомнений, которые стали привычными и обязательными лишь в конце XIX — начале XX века.

Таким образом, можно утверждать, что, рассматривая роман Л. Ардзаниани «Соломон Исакич Меджгануашвили», мы имеем дело и с лекким переосмыслением литературного опыта эпохи Просвещения. Поэтому, по сравнению с «Сурамской крепостью» Д. Чонкадзе, роман Л. Ардзаниани является шагом вперед в процессе развития грузинской прозы, так как обращение писателя к опыту европейских литератур свидетельствует о сознательном отходе от традиций грузинского романтизма в поисках новых путей.

Суммируя все вышесказанное, можно утверждать, что роман Л. Ардзаниани «Соломон Исакич Меджгануашвили» является наглядным подтверждением того положения, что грузинская литература, миновав определенные этапы, вступила на путь реалистического развития, не только наследуя родные традиции, но и критически усвоив опыт других литератур. Это привело к тому, что процесс развития

грузинской реалистической прозы, хронологически возникший позднее, чем в странах Западной Европы и России, хотя и шел в общем русле европейского развития, конечно, обогащенном национальными особенностями и традициями грузинской литературы, тем не менее протекал значительно быстрее и отличался рядом особенностей, на некоторые из которых мы обратили внимание в данной статье.

Примечания

1. Журнал «Цискари», 1859, № 9 с. 82—83 (на груз. языке).
2. В. И. Ленин. Собр. соч., т. 3, изд. 4-ое, с. 521.
3. И. Богомолов, Я. П. Полонский в Грузии, Тб., 1966, с. 146.
4. В дальнейшем цитируется по книге: Грузинская проза, т. 1, М., 1955, (с указанием страниц в скобках).
5. Б. Сучков, Исторические судьбы реализма, М., 1973, с. 54.
6. Там же, с. 51.
7. Развитие реализма в русской литературе, т. 1, М., 1972, с. 38.
8. Там же, с. 12.
9. З. И. Плавский, Испанская литература XVIII—середины XIX века, М., 1978, с. 45—46.

Сектор литературы народов СССР отдела советской литературы Института мировой литературы АН СССР им. М. Горького

Представил Институт истории грузинской литературы им. Ш. Руставели АН Грузинской ССР

მ ა ი ა ხ ი ნ თ ი ბ ი კ ა

ბ ა ზ. „დროებაში“ გამოქვეყნებული ფოლკლორული მასალები თამარ მუფის შესახებ

„დროების“ ერთ-ერთ ამოცანას ქართველებში ეროვნული თვითშეგნების გამოცოცხლება და ამაღლება წარმოადგენდა. პროგრესულ თვალსაზრისზე მდგომი გაზეთი ამ საქმეში დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ფოლკლორული ნაწარმოებების პუბლიკაციას.

აღსანიშნავია რედაქტორების გ. წერეთლის, ს. მესხის, ი. ჭავჭავაძისა და ი. მაჩაბლის მნიშვნელოვანი როლი ამ საქმეში. „დროებას“ ფოლკლორული მოღვაწეობით დიდად ეხმარებოდნენ იმდროინდელი სასიქადულო მამული-შვილები: ზ. ჭიქინაძე, პ. უმიკაშვილი, თ. რაზიკაშვილი, ი. კარგარეთელი, ვეა-ფშაველა და სხვ.

„დროებამ“ მრავალი ფოლკლორული მასალა გამოაქვეყნა თამარ მეფეზე. ისინი შეიძლება სამ ნაწილად დაიყოს, რომლებშიც ასახულია: ა) თამარის მოღვაწეობა ქვეყნის კეთილდღეობისათვის, ბ) მისი ბრძოლა ბუნების სტიქიური ძალების წინააღმდეგ და გ) პირადი ცხოვრება. მასალები წარმოდგენილია ლექსებში, ლეგენდებისა და თქმულება-გადმოცემების სახით. თქმულება-გადმოცემები ხშირად მითოლოგიური რწმენის შემცველია.

გარეშე მტრებისაგან სამშობლოს დაცვას და ქვეყნის ეკონომიურ დაწინაურებას ეძღვნება ცნობილი ლექსი „უხეინ ბეგ-ბეყან ოღლი“¹.

„ათასი კაბა ყმა მყავდა,
ყველანი ოქროს ლილითა,
ქაქვედი დედალ ხობობსა,
ვასშედი ბროლის ქიქითა.
ვინც ომ მემება, შევები
ალაღითა და ჭიქითა,
აწი თქვენ იცით მეფენო,
ვინც დარიჩი აპას იქითა“.

სათაური, როგორც ჩანს, მთქმელის სახელიდან წარმომდგარა. წინათქმამი აღნიშნულია, რომ მთქმელი ბათუმის მაზრის ბეგი ყოფილა და „ვეფხისტყაოსანის“ ზეპირად სცოდნია. ლექსი პეტრე უმიკაშვილს ჩაუწერია 1879 წ.² და გამოუქვეყნებია „დროებაში“. პ. უმიკაშვილი აღნიშნავს, ეს ლექსი „არსად არ წაგვიცოხხავსო“. მართლაც, ის „დროებაში“ არსად დაბეჭდილია. პროფ. ფ. გოგიჩაიშვილი, რომელმაც დიდი ღვაწლი დასდო ქართული ფოლკლორის მოამაგის, პ. უმიკაშვილის მოღვაწეობის შესწავლის საქმეს, „ხალხური სიტყვიერების“ წინასიტყვაობაში წერს: „ამ გამოცემაში მე არ შემიტანია ის ხალხური ნაწარმოებნი (გარდა „არსენას ლექსისა“ და გამოცანების ნაწილისა), რომელნიც პ. უმიკაშვილმა თავის სიცოცხლეშივე დაბეჭდა ცალკე გამოცემებად: „სახალხო ლექსების პირველი კრება“, ქვემოთ ასახელებს „ქალუაყიანს“, „ბეყანაიანს“, „ალექსიანს“ და განაგრძობს: ამ წიგნში „მე შევიტანე მხოლოდ ის, რისი ხელნაწერი დედნები მოიპოვებოდა“³.

ზემოთ მოტანილი ლექსი პ. უმიკაშვილის „ხალხურ სიტყვიერებაში“

დაბეჭდილია ზუსტად ისე, როგორც „დროებაში“. ეს ტექსტი შემდეგ თ. სახოკიას და ი. მეუნარგიასაც ჩაუწერიათ. საყურადღებოა სიტყვა „კაბა“ რომელიც თ. სახოკიას განმარტებით ყმას ნიშნავს⁴. ამრიგად, გამოთქმა „ათასი კაბა“ მყავდა გულისხმობს ათას ყმას, ე. ი. ათას ჭარისკაცს. ნაწარმოებში კარგად ჩანს თამარის ზრუნვა ჭარისკაცებზე („ვაჭმევდი დედალ ხოხობსა, ვასმევდი ბროლის კიქითა“), ამასთანავე ლექსი თამარის პატრიოტული აზროვნების გამოხატველიცაა.

თამარის ბრძოლა სამშობლოს გაძლიერებისათვის „დროებაში“ დასტამბულ სხვა ხალხურ ლექსებშიც მოჩანს. მათში არაიშვიათად მეორდება გამოთქმა „სამნები“, რაც სასახლეოების ჩაყრაზე მიგვითითებს და, აგრეთვე, პატრიოტული შინაარსის შემცველია.

ეს ლექსებიც „დროებამდე“ არსად დაბეჭდილია. შემდეგ კი სხვა გამოცემებშიც გამოჩვეყნდა⁵. გარეშე მტრებთან ბრძოლა ასახული ამავე განთქმის დასტამბულ ყველასათვის ცნობილ ხალხურ ლექსში, რომელიც სოფ. მეჭვრისხევშია ჩაწერილი:

„თამარ დედოფალი ვიყავ,
სახელი დიდად გავიგდე,
ზღვაში ჩაყარე სამნები—
ხმელეთი შიგნით მოვიგდე,
ქაჯეთს დავადე იჯარა,
ისპაანს ხარჯი ავიღე,
ამდენი საქმის მოქმედმა
ცხრა ადლი ტილო წავიღე“⁶.

ცხადია, ქაჯეთისაგან იჯაროს აღება მის დამორჩილებას გულისხმობს, მაგრამ თვით გამოთქმა „ქაჯეთის ციხე“, რომელსაც „დროების“ ვარიანტში ვერ ვხვდებით, იმ მხრივაც არის საყურადღებო, რომ მასში რალაც ასოციაციით მოჩანს შ. რუსთაველის პოემის რეალიები. ამიტომ ეს ლექსი უფრო სრულ წარმოდგენას იძლევა თამარის პატრიოტულ მოღვაწეობაზე. ტექსტი საყურადღებოა სხვა თვალსაზრისითაც, — თავდება ბრძნული ხალხური გამოთქმით, რომლის მიხედვით სიკვდილი ყველა ადამიანს ათანასწორებს („ამდენი საქმის მოქმედმა ცხრა ადლი ტილო წავიღე“). ლექსის მრავალი ვარიანტია ჩაწერილი, რომელთაგან „დროებამ“ მხოლოდ ერთი გამოჩვეყნა. ორი ვარიანტი პ. უმიკაშვილს ჩაუწერია (ერთი — თელთში, მეორე — ხევსურეთში⁷. მათი ჩაწერის თარიღები გაურკვეველია). 1884 წ. გავ. „დროებაში“ გამოქვეყნებული ვარიანტი, (მეჭვრისხევში ჩაწერილი), ყველასაგან განსხვავებულია. კერძოდ, სხვაგან არსად გვხვდება გამოთქმა „ქაჯეთს დავადე იჯარა, ისპაანს ხარჯი ავიღე“. ამასთან, პ. უმიკაშვილს პირველი ჩანაწერი გაცილებით ვრცელია, ეიღრე „დროებისა“. „დროების“ ვარიანტში ნახსენები „ქაჯეთი“ მითოლოგიური შინაარსის შემცველია. აქვე უნდა ითქვას, რომ ზელნაწერთა ინსტიტუტში დაცული ლექსის — „თამარ დედოფალი“⁸, ერთი ადგილი თითქმის ემთხვევა ზემომოყვანილი ლექსის ნაწილს.

თამარის მიერ ქვეყნის დაცვას ეხება, აგრეთვე, „თამარ მეფე (ხალხში გაგონილი ამბები)“⁹, რომელიც მეფე ქალის დიდ მამულიშვილობაზე და სამშობლოსათვის თავდადებაზე მოგვითხრობს.

დიდი ენერგია შეაღია თამარმა ქვეყნის ეკონომიურ აღმავლობას, მშენებლობას, სოფლის მეურნეობის წინსვლას. ამ მხრივ საინტერესოა თქმულება „თამარ დედოფლის ხსოვნა თავისუფალ სვანეთში“¹⁰. ამ თქმულების მიხედვით,

„შესანიშნავი ეკლესიანი თავ-სვანეთში, უშგულის ღვთისმშობლის, კალის წმ. კვირიკეს და ივლიტეს ეკლესია-მონასტერი, წმ. გიორგი ოფარისა და მესტიისა, მთავარ ანგელოზი მუქალისა და წინასწარ. იონას (ენამ) ეკლესია ლატალოში — ყველანი, ხალხის სიტყვით, თამარ დედოფლისაგან არიან აშენებულნი და შემკულნი ხატჯვრებით და სამკაულითა. ხალხის გადმოცემით, თამარ დედოფალი აშენებდა შემდეგი წესით: „გამოუტხადებდა თავის ჭარს, რომ ამა და ამ საზოგადოებაში ეკლესია უნდა ავაშენოთო; თითოეული ჭარის-კაცთაგანი ვალდებული იყო წამოეღო აღნიშნულს ადგილას თვითო ქილა (მესერი) დამწვარი კირი და თვითო ქილაც ქვიშა“. გადმოცემაში აღწერილია თამარის საზაფხულო და საზამთრო რეზიდენციები.

თამარზე, როგორც მშენებელ მეფეზე, მოგვითხრობს ფელეტონი „ჩვენ ძველი დროების ძეგლები“¹¹.

გადმოცემის მიხედვით თამარი მცხეთის და წმ. ნიკოლოზის ეკლესიას აშენებდა. „აქედამ იქ და უკან ღღეში ერთხელ მოდიოდა ფეხით, მუშაობის დასაოვალირებლად“. გადმოცემით ეს ეკლესიები მეფე ქალს ერთ ღღეს დაუწყია და ერთ ღღეს დაუმთავრებია. თამარი, როგორც ეკლესიათა მშენებელი, საბჭოთა პერიოდში ჩაწერილ თქმულებებშიც ჩანს. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა 1943 წელს პროფ. ელ. ვირსალაძისა და 1945 წელს პროფ. ქს. სიხარულიძის მიერ ჩაწერილი ნიმუშები¹².

თქმულებაში „თამარ დედოფლის ხსოვნა თავისუფალ სვანეთში“, ნათქვამია: სვანებში, ძველ დროებაზე საუბრის დროს, თამარ მეფეზე მსჯელობა „ერთადერთ საყვარელს და საინტერესო თემას წარმოადგენს. სვანეთი თამარ დედოფლის საყვარელი სამყოფელი ადგილი ყოფილა“. აქვე ექვიცაა გამოთქმული: „თუმცა ჭერჭერობით წერილობითი საბუთი არ აღმოჩენილა, რომელიც უჩვენებდეს თამარ დედოფლის ყოფნას სვანეთში, მაგრამ სვანებს უნდათ დაამტკიცონ, რომ რაც რამ კარგი ყოფილა მათ წარსულ ცხოვრებაში, თამარის მეოხებით ყოფილა“. გადმოცემის მიხედვით თამარის სვანეთისადმი ასეთ სიყვარულს სათანადო შედეგი გამოუღია: თამარის დროს იგი ეკონომიურადაც დაწინაურებულა და ზნეობრივადაც.

სოფლის მეურნეობის აღმავლობის ნათელსაყოფად გადმოცემაში ნათქვამია: სვანები არაყის ნაცვლად ღვინოს ხმარობდნენო. ამის მიხედვით შეიძლება ითქვას, რომ იმ დროს სვანებს ღვინო ფუფუნებად და სიმდიდრედ მიაჩნდათ, რადგან სვანეთში ვენახი არ ხარობდა (ამიტომ არც აშენებდნენ). ფ. მახარაძე წერდა: „სვანეთში ცოტა მოდის პური, სიმინდი და ლობიო, რაც შეეხება ბოსტნეულობას და ხეხილს (მსხალი, ვაშლი), ყურძენს რომ თავი დაჟანებოთ, სვანეთში არც ერთი ეს არ მოდის“¹³, ღვინოს ნაცვლად არაყს ხმარობდნენ სვანები ღვინოსაწაულებსა და წვეულებებში. ამის დამადასტურებელ მრავალ ფაქტს ვხვდებით ცნობილი ეთნოგრაფის ბ. ნიჟარაძის ნაწერებში¹⁴. ლეგენდა-გადმოცემას საერთოდ სვანთა ყოფის შესახებ, საინტერესო ცნობები შემოუწინავენ.

თამარის ბრძოლა სტიქიური ძალების წინააღმდეგ

ზოგიერთ თქმულებაში ნათლად ჩანს წარმართული რწმენის ნაშთები, ამაზე ვრცლად მიუთითა ვ. კოტეტიშვილმა¹⁵. ის წერს: „ქართული თქმულებით, შუქურ-ვარსკვლავი, გამჩენი ზამთარ-ზაფხულისა, თამარს დატყვევებული ჰყოლია და ჭაქვებით დაბმული. ამიტომ თამარის მეფობის დროს ზამთარი არ

ყოფილა. როცა თამარ მეფეს გასეირნება მოუნდებოდა, თურმე შუქურ-ვარსკვლავი იქცეოდა ცხენად, შექაჰნავედა თამარი და შეჩდებოდა ზედა...“¹⁶ სხვა თქმულებაში ნათქვამია: „ერთხელ ცხენად ქცეული შუქურ-ვარსკვლავი თამარის გამზრდელმა წყალზე წაიყვანა, ცხენმა უთხრა „აბა აღვირიო წყალ-როგორ დავლიოო, წამომყარე აღვირიო“. თამარის გამზრდელმა ცხენს აღვირი წამოჰყარა და შუქურ-ვარსკვლავი იმ წუთსავე გაქრა. თამარ მეფემ დაადევნა თავისი ჭარები, მაგრამ შუქურ-ვარსკვლავმა ატეხა ქარი, თოვლ-ბუქი და თამარ მეფეს გზა აურია. წავიდა შუქურ-ვარსკვლავი და დაჯდა იალბუზზე. იქიდან გვიგზავნის ხან ზამთარს და ხან ზაფხულსო“¹⁷. „დროების“ ტექსტის მიხედვით კი „თამარი ისეთი მადლიანი იყო, რომ დედამიწაზედ ფეხს არ ადგამდა, ერთი არშინით მალლა ჰაერში დადიოდა. მთელი ხმელეთი, მთვარე და ვარსკვლავები ხელში ეჭირა. ბუნების მოვლენანი იმისი განკარგულებით იყო: თოვლს, წვიმას, ქარს უნდოდა მოიყვანდა, უნდოდა დააყენებდა. თამარს ჰქონდა ერთი პატარა ყუთი. ერთხელ როცა სხვაგან იყო, ვიღამე გააღო ისა: ასტყდა ქარი და სანამ თამარი არ მოვიდა და არ დაკეტა, მანამ საშინელი ქარი ქროდა“¹⁸.

აქ აშკარაა მითოლოგიური ელემენტები: თამარი შუქურვარსკვლავის დამ-მორჩილებელია:—ცხენად აქცევს მას. მაგრამ შუქურვარსკვლავი ისე მოხერხებულა, რომ თამარის გამზრდელისაგან თავს ითავისუფლებს და ბოლოს ბუნებებს სხვა სტიქიურ, ძალების ამოძრავების მიზეზიცაა. მსგავსი ელემენტები სხვა ვარიანტშიც არის, მაგრამ საკითხის გარკვევისათვის ეს მაგალითებიც საკმარისია.

„დროების“ ვარიანტს ის თავისებურებაც აქვს, რომ მასში „შუქურვარსკვლავის“ მაგივრად „თოვლის ვარსკვლავი“ მოქმედებს. „ამ ამბის შემდეგ მყინვარზე (იალბუზზე) მუდამ წლობით საშინელი ზეავი იკვრება ხოლმეო“¹⁹. საერთოდ, შეიძლება ითქვას — „დროების“ ვარიანტში მითოლოგიური ელემენტები შედარებით მკრთალად მოჩანს. ამ თქმულებაში ასახულია ბრძოლა ადამიანსა და ბუნებას შორის, ცდა ბუნების დამორჩილებისათვის. ბუნება არ უთმობს ადამიანს და ხელსაყრელ პირობებში მისთვის ზიანის მოტანას ცდილობს, რაც გამოხატულია შუქურვარსკვლავის თამარის კლიტულიდან გაფრენითა და დედამიწაზე თოვლის მოსვლით.

ხალხური მთქმელი, „დროების“ პუბლიკაციის მიხედვით, თამარის პირადი ცხოვრებითაცაა გატაცებული. ეს ნათლად ჩანს ზემოხსენებულ ლეგენდა-გადმოცემაში („თამარ დედოფლის ხსოვნა თავისუფალ სევანეთში“):

„თამარ დედოფალი მობრძანდა,
თავზე ზუჩი ადგია,
ყურებზე ქილია საყურენი,
თვალები აქვს იაგუნდის,
კბილები აქვს მარგალიტის,
ფერი აქვს ოქროს მსგავსი (ელვარე),
ყელსა აბია ეშმებო²⁰,
გარეთ აცვია აბჯარი,
შივნით აცვია ატლასი,
მკლავებზე მოცმული აქვს „ხეშნავარი“,
პაიჭად აცვია ჭაჭვები,
ფეხთა აცვია ჩექმები,
ქვიშის ფერ ცხენზედა ზის,—
მოქვილილი (ოქროთი) უნავირი ადგია“²¹. და სხვ.

ამ ლექსის დედანი, სათაურით „რა ვქნა“, ასე იწყება:

„რა ვქნასიო ვორმინდა ვაშაო, ირსაო,
ვარშაო, ირსაო,
ვარშაო, ირსაო“²².

ამ სტრიქონების შესახებ წერილის ავტორი სქოლიოში შენიშნავს:

„პირველი სტრიქონი სიმღერისა სევანური არ არის, არამედ ქართულია და ამისათვის მისი მნიშვნელობა, აზრი მკითხველმა გამოიცნოს. სტრიქონი 13 მარცვლიანია. უკანასკნელი სიტყვა გამეორებულია ორჯერ, ასეთი რიგი უნდა იქნეს დაკული სიმღერის ბოლომდე, მაგრამ გამარტივების მიზნით მომყავს 8—9 მარცვლი“. როგორც აღნიშნულია, ეს სასიმღერო ლექსია, „ფერხულში იმღერიან ამასა და ისეთი ახლართულ-ჩახლართული, რთული ფეხის ხმარება უნდა, რომ მარტო უშგულელებმა იციან ეს ფერხული“.

თამარის პირად ცხოვრებას უნდა დავუყავშიროთ თქმულებებში გატარებული აზრი მისი მემკვიდრის შესახებ. საინტერესოა თქმულება „თამარ მეფე“²³ რომლის პირველი ნაწილი თამარის გათხოვების საკითხს ეხება²⁴. აქ აღნიშნულია, რომ ქმარი არ ჰყავდა, გათხოვებაზე კი, დიდებულთა თხოვნის მიუხედავად, უარს ამბობდა, მაგრამ შემდეგ უცნაურის ძალით დაორსულდა და ეყოლა ვაჟი, რომელსაც ლაშა-გიორგი დაარქვეს²⁵. თამარს ვაჟი ბანოვანებისათვის გაუტანებია ტყეში და უთქვამს — თვალყური აღევნეთ, „ნადირჰა არ შექამოსო“. როგორც ქსენია სიხარულიძე აღნიშნავს, აქ მოჩანს ზღაპრისეული მოტივი, რომლის მიხედვით ბავშვს ირემი ზრდის²⁶. თამარის ვაჟს ძუძუს ირემი აწოვებდა და ასე გაზარდაო. ამასთან გადმოცემაში ნათქვამია: თამარმა ტანისამოსი გაატანა ქალებს თავისი ვაჟისთვის, რის შემდეგ ბავშვი თამართან მიიყვანესო. სხვა ვარიანტების მიხედვითაც თამარის შვილს ირემი ზრდის²⁷.

აქ ორი მომენტია საყურადღებო — ბავშვის მოძულება, ტყეში გაგზავნა და მისი გაზრდა ირმის მიერ²⁸.

როგორც ვიცით, ახალდაბადებული ბავშვის დედისაგან მოძულებას მთოლოგიური საფუძველი ჰქონდა. თამარზე არსებულ ლეგენდა-გადმოცემებში შეიძლება მისი რეალური საფუძველიც დავინახოთ: 1. თამარისგან ბავშვის ტყეში გაგზავნაში ნაწილობრივად ჩანს ქართველი ქალის სირცხვილიანობის გრძნობა — არაკანონიერი შვილის ყოლის გამო. 2. თამარს, გადმოცემების მიხედვით, საერთოდ არ სურდა გათხოვება: საქართველოში მეფე ქალის შესაფერი არავინ იყო, სხვა ქვეყნის მეფის შვილზე თამარის დაქორწინება კი ხალხს ვერ წარმოედგინა. არაკანონიერი გზით შვილის გაჩენაც მას არაბუნებრივად მიაჩნდა. საგულისხმოა, რომ დაახლოებით, ასეთივე მდგომარეობა გვაქვს „ამირანშიც“. ნადირობის ქალღეთებამ დალმა მონადირეს ჩააპარა ბავშვი და უბრძანა — წყაროზე წაეყვანა და უზედამხედველოდ დაეტოვებინა. შეიძლება, ეს მოტივი სხვა მხრივაც დაუკავშიროთ „დროებაში“ დაბეჭდილ თქმულებას თამარზე. „დროების“ ვარიანტი ბუნების არც ერთ კულტზე, საკმელზე ან მცენარის ნაყოფზე არ მიუთითებს, და უნდა ვიგულისხმოთ, რომ თამარის შვილიანობასთან დაკავშირებით ხალხი საერთო ღვთაებრივ ძალას გულისხმობს. თქმულების ეს მოტივი ჭადოსნურ ზღაპრებში პოულობს საფუძველს. ზღაპრის — „ირმისას“ მიხედვით²⁹, ბავშვი ირემს მიაბარეს გასაზრდელად. ირმის მიერ გაზრდილი ბავშვი, „ირმისად“ წოდებული, უძლიერესი პიროვნება იყო. ეს იქიდანაც ჩანს, რომ მეფის შვილმა მისი და ირმის დაქერის მიზნით, მამას სამოცდაათი ფუთი ჩაჰქვი და ასოცი ჩაჰქვის მსროლელი კაცი მოსთხოვა.

საყურადღებოა „დროებაში“ გამოქვეყნებული ფოლკლორული მასალა, რომელიც თამარის დასაფლავებას ეხება. ერთი თქმულების მიხედვით, თამარი რომ გარდაცვლილა და დაუსაფლავებიათ, გამზრდელს მისი ცხედარი ამოულა და სხვაგან გადაუტანია, თან რამდენიმე საფლავეზე ქვები დაულაგებია წარწერით: — „აქ მარხია თამარ მეფეო“³⁰. „ასეთი ქვებით ტყე მოუფენია. ხალხი ეძებს თამარის საფლავს, მაგრამ ვერ ნახულობს“³¹. ეს თქმულება მითოლოგიურია, რადგან მასში ბუნების ძალთა გაღმერთება და მათი გადაწვევით ძალაც ჩანს. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ადგილი, რომლის მიხედვით, თამარ დედოფალს გამზრდელი დაუწყევლია თოვლის ვარსკვლავის გაშვებისათვის, რის შედეგადაც გამზრდელი ტარტაროზად ქცეულა და კუდიანების დასში ჩარიცხულა. ახლაც არის ერთი მთა, რომელსაც ტარტაროზის მთას უწოდებენო.

აქ თქმულების ზემოხსენებული ნაწილია საყურადღებო. განსაკუთრებით, იმ მხრივ, რომ მასში ხალხის ფანტაზიას საფუძვლად ისტორიული სინამდვილე უდევს. მაგრამ ამ ფაქტისათვისაც ხალხს მითოლოგიური ახსნა მიუცია. მისი აზრით, ამის მიზეზი ტარტაროზადქცეული გამზრდელის მტრობაა თამარისადმი.

თამარის საფლავის დაკარგვას ეხება „დროებაში“ გამოქვეყნებული ხალხური ლექსებიც³². მათ შორის საყურადღებოა ტექსტი, რომელშიც თამარი ქართლის დედადაა წარმოდგენილი.

ჩვენი აზრით, ამ ლექსში სამი მომენტია აღსანიშნავი: ა) თამარის დაქორწინება, ბ) მისი სტუმართმოყვარეობა და ღარიბებისადმი პატივისცემა, გ) თამარის უკვალოდ დაკარგვა.

ა) „საქართველოს დედოფალი,
დედა ქართლისა თამარი,
სიმშვენიერით მოსილი,
ამოშავალი მზის დარი,
დავით სოსლანის მეუღლე,
რომელს უმშვენა მან მხარი,
დიღუბეში იქორწინა,
სადაც რომ საყდარი არის“.

როგორც ვხედავთ, თამარის დაქორწინება ამ ლექსში მის მშვენიერებას უკავშირდება. თამარის სტუმართმოყვარეობის შესახებ ვკითხულობთ:

ბ) „ნადიმობა გაუმართა,
მოიწვია თვისი ქარი,
ასი სული ცხვარი დაკლს
და ორასი ნიშა ხარი
ლურჯი სუფრა გაუშალა,
თითქმის იყო ასი მხარი,
ქვრივობლებსა უწყალობა
ოქრო, ვერცხლი დიდი ძალი“.

ხალხი თამარს წარმოგიდგენს სტუმართმოყვარედ და ღარიბებისადმი თანამგრძობს. ასეთად იცნობს მას ისტორიაც. ივ. ჭავჭავაძის გამოკვლევით დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის დროს დიდი ყურადღება მიექცა პატიოსნური გზით ქონების შექმნას. ის ითვლებოდა პატივისცემის ღირსად, რაც „მუშა კაცის, მიწისმოქმედებისა და ხელოსნის ცხოვრების მძიმე ტვირთს აკეთილშობილებდა და ზნეობრივი სიწმიდის შარაქანდედსა და მიმზიდველობას ანიჭებდა“³³. ასეთ ვითარებას მშრომელი და დაჩაგრული ადამიანის მდგო-

მარეობის გაუმჯობესების სურვილიც უნდა მოჰყოლოდა. ივ. ჯავახიშვილს მოაქვს მემბტიანის შემდეგი სიტყვები: „თამარის დროს ის, ვინც „ცხოვრებისა, ან ბუნებისგან დაჩაგრული და დაგლახაკებული იყო, იმაზე თვით სახელმწიფო ზრუნავდა“. და „ყოვლისა სამეფოსა მისსა შემოსავალნი, რაცა იყო შინათ და გარეთ, ყოვლისა ნათელი გლახაკთა მიეცემოდა“³⁴. ცხადია, ასეთი ქველმოქმედებაც იმდროინდელი სახელმწიფოს ინტერესებით იყო განსაზღვრული და ზემოხსენებულ ლექსშიც ქვრივ-ობლებისადმი თამარისაგან მოწყალების გაცემაც ამის ასახვას უნდა წარმოადგენდეს. ამ გარემოებას დაადა მნიშვნელობა აქვს ლექსის ზემოხსენებული ნაწილის რეალურობის გათვალისწინებისათვის.

ტექსტს ხელს ი. დავითაშვილი აწერს. ლექსმა აზრთა სხვადასხვაობა წარმოშვა: ზოგი ფიქრობს, რომ იგი ხალხურია და დავითაშვილის მიერაა ჩაწერილი. სხვათა აზრით, ლექსი დავითაშვილმა „შეთხზა და შემდეგ გავრცელდა ხალხში. ი. დავითაშვილის ავტოგრაფისა და „დროებაში“ დაბეჭდილი ვარიანტის შედარებისას ირკვევა, რომ

„დღეა ქართლისა თამარი,
ბევრიც ვიტიროთ, სად არი?“

ი. დავითაშვილის თხზულებაში არ ჩანს³⁵.

საყურადღებოა, რომ „დროებაში“ საანალიზო ლექსი დაიბეჭდა წინათქმით: „ამბობენ, რომ თამარ დედოფლის მეორე ქმართან, დავით სოსლანთან ქორწილი ამ ეკლესიაში იყო და ამისათვის მომყავს ეს მცირე ლექსი, რომელიც მე ერთმა მოხუცებულმა ქართველმა მითხრაო“. თითონ ლეგენდის შესახებ კი წერს: „ეს ძველებური ამბავი და აქ მოყვანილი ლექსები მე ხშირად გამიგონია ხალხში და რადგან ვფიქრობთ, რომ იქნებ ჩვენი საზოგადოებისათვის საინტერესო იყოს, ამისათვის დავწერე და გიგზავნით უფ. რედაქტოროო“³⁶. მაშასადამე, ი. დავითაშვილი თვითონ ამბობს, რომ ლექსი ხალხურიაო.

პროფ. ქს. სიხარულიძის აზრით, „ი. დავითაშვილის ზემოთ მოყვანილი შენიშვნა არ გულისხმობს ლექსის მაინცადამაინც ლიტერატურული გზით წარმოშობას, ლექსის ავტორად ექვემიუტანლადაც რომ ი. დავითაშვილი მივჩნით, — იგი ხალხური გადმოცემებიდანაც დამოუკიდებელი მაინც არ არის, ამაზე მიუთითებს ი. დავითაშვილის შენიშვნაც (ხელნაწ. ინსტიტ. H — 1994), ასე თუ ისე, ლექსი საგულისხმოა ზეპირსიტყვიერი პოეტური ტრადიციის თვალსაზრისით“³⁷.

ალსანიშნავია, რომ ამ ლექსს უკავშირდება ლეგენდა, რომლის მიხედვით ადგილი, სადაც ახლა დიდუბის ეკლესიაა, ვილაც ორი ძმისა ყოფილა. ისინი გაყრილან და უმეტესი ნაწილი და მასზე მდგარი ეკლესია, რომელსაც „ყოვლად წმინდა ღვთის-მშობლის ეკლესია რქმევია, შინაურ მოსამართლეებს უფროსი ძმისთვის ურგუნებიათ“. ამით უკმაყოფილო უმცროს ძმას უთქვამს — „დიდუბეც მას არგუნეს“-ო. ამიტომ ამ ადგილისათვის „დიდუბე“ დაურქმევიათ. ამრიგად, ლექსიც და თქმულებაც დიდუბის ეკლესიასთანაა დაკავშირებული. ანგარიშგააწევიან აზრიც, რომლის მიხედვით ლექსი თვით ი. დავითაშვილს ეკუთვნის.

თამარის სახელთან დაკავშირებულია ეტიმოლოგიური ცნობებიც. ერთ-ერთი ლეგენდის მიხედვით, თამარი გორში ყოფილა და ქორი გაფრენია. ეს ქორი ერთ გორაზე შემომქდარა. თამარს მის ჩამოსაყვანად ახალგაზრდა კაც

გაუგზავნია, რომელიც ადიდებულ მტკვარში დამხრჩვალა. თამარს უბრძანებია: ეს „კაცი იქ დამარხეთ, სადაც ქორი იყო და ჭვარი დაადგით, მე მსურს მას ეკლესია დაეადგა და თქვენც იცოდეთ, რომ იმ ეკლესიას „ქორის ჭვარი“ ერქმევაო“³⁸.

ეტიმოლოგიური ხასიათისაა გადმოცემაც „ხალხის პაზრი ყარსზე და ბათუმზე“. ყარსის შესახებ ნათქვამია: თამარი ყარსისაქენ გაემგზავრა და დაემებია იმ ადგილას, სადაც ახლა ყარსია. მხლებლებს მოუხსენებიათ: ამაღამ აქ გაუთიოთო. თამარს უბრძანებია: „ვთი, როგორ შეიძლება აქ დარჩენა, როდესაც ასე საძაგლათ ყარს, ყარსო!“ და ამბობენ ამ სიტყვების შემდეგ დაურქმევიათ ამ ადგილისთვის ყარსო³⁹.

ამრიგად, „ღროება“ ერთ-ერთი პირველი გაზეთი იყო, რომელმაც ყურადღება მიაქცია ხალხის ფიქრებსა და აზრებს თამარზე, რითაც მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ისტორიულ პიროვნებებზე არსებული ფოლკლორული მასალების შემონახვისა და პოპულარიზაციის საქმეში.

შენიშვნები და დამოწმებანი

1. „ღროება“, 1883, № 60.
2. პ. უ მ რ კ ა შ ვ ი ლ ი, ხალხური სიტყვიერება, ნაწილი პირველი, ფედერაცია, თბ., 1937, გვ. 88.
3. იქვე, გვ. 562, გვ. LIII.
4. თ. ს ა ხ ო კ ი ა, მოგზაურობახი, გურია, აჭარა, სამურზაყანო, აფხაზეთი, თბ., 1950, # გვ. 225.
5. ალ. ხ ა ხ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული სიტყვიერების ისტორია (უძველესი დროიდან მე-XVIII ს. ვასულამდე), ტფილისი, 1904, გვ. 41, 42. იხ. აგრეთვე: „ქართული ხალხური საისტორიო სიტყვიერება“, ტექსტების მომზადება, რედაქცია, შესავალი და შენიშვნები ქს. სიხარულიძისა, თბ., I, 1961, გვ. 224, 228.
6. ფელეტონი, ხალხური ლექსები (მეჭვრისხევში ვაგონილი), „ღროება“, 1884, № 274. ამ ლექსის სხვა ვარიანტი ხელნაწერთა ინსტიტუტშია დაცული H—2026. აგრეთვე „ქართული ხალხური სიტყვიერების ისტორია“, გვ. 78, 224, 229.
7. პ. უ მ რ კ ა შ ვ ი ლ ი, ხალხური სიტყვიერება, I, მ. ჩიქოვანის რედაქციით, თბ., 1964, გვ. 96—97.
8. საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, II—2026, აგრეთვე—„ქართული ხალხური საისტორიო სიტყვიერება“, გვ. 213.
9. ზ. მ თ ა წ მ ი ნ დ ე ლ ი, თამარ მეფე (ხალხში ვაგონილი ამბავი), „ღროება“, 1878, № 73. იხ. აგრეთვე: 7 „ქართული ხალხური საისტორიო სიტყვიერება“, I, გვ. 84.
10. თ. კ ა ნ დ ე ლ ა კ ი, თამარ დედოფლის წსოენა თავისუფალ სვანეთში, „ღროება“, 1885, № 103.
11. „ღროება“, 1875, № 98.
12. „ქართული ხალხური საისტორიო სიტყვიერება“, I, გვ. 94, 263.
13. ფ. მ ა ხ ა რ ა ძ ე, სვანეთი, თბილისი, 1925, გვ. 23.
14. ბ. ნ ი კ ი ა რ ა ძ ე, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წყაროები, თბ., 1962, გვ. 52, 54, 56, 189 და სხვ.
15. ე. კ ო ტ ე ტ ი შ ვ ი ლ ი, ხალხური პოეზია, თბ., 1961, გვ. 375—378.
16. იქვე.
17. „ქართული ხალხური საისტორიო სიტყვიერება“, I, გვ. 256.
18. თ. კ ა ნ დ ე ლ ა კ ი, ჩვენი ძველი დროების ძეგლები, „ღროება“, 1875, № 98.
19. ფელეტონი, თამარ მეფე (ხალხში ვაგონილი ამბავი), „ღროება“, 1878, № 73.
20. ამ ტაეპის ბოლოს ფრჩხილებში მიწერილია „ეშმა“ «Яшма».
21. თ. კ ა ნ დ ე ლ ა კ ი, თამარ დედოფლის ხსოენა თავისუფალ სვანეთში, „ღროება“, 1885, № 103; „ქართული ხალხური საისტორიო სიტყვიერება“, I, გვ. 215.

22. თ. კ ა ნ დ ე ლ ა კ ი, თამარ დედოფლის სსოენა თავისუფალ სვანეთში, „დროება“, 1885, № 103.
23. ზ. მ თ ა წ მ ი ნ დ ე ლ ი, თამარ მეფე (ხალხში გავონილი ამბავი), „დროება“, 1878, № 73.
24. თამარის გათხოვების საკითხს მრავალი გადმოცემა ეხება: ხელნაწერთა ინსტიტუტი H—1994, ფურც. 201 (№ 52).
25. „იერია“, 1884, № 30, 37, 51. ოსურ თქმულებაზე ამ უცნაურ ძალად მზის სხივები ჩანს. ამ თქმულების მიხედვით, თამარი ჭუჭრეტანდან შენობრილი მზის სხივთ განაყოფიერდა (Осетинские этюды, осетинские тексты В. М и л е р а, 4. III, М., 1887, გვ. 174—175).
26. ქს. ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე, ქართული ხალხური საგმირო-საისტორიო სიტყვიერება, თბ. 1949, გვ. 22.
27. ქს. ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე, ქართული ხალხური საგმირო-საისტორიო სიტყვიერება, თბ. 1949, გვ. 22.
28. იქვე.
- 29 ხალხური სიბრძნე, ქათული ხალხური ზღაპრები, I, თბ., 1963, გვ. 53—50.
- 30 ზ. მ თ ა წ მ ი ნ დ ე ლ ი, თამარ მეფე (ხალხში გავონილი ამბავი), „დროება“, 1878, № 73.
31. საისტორიო თქმულებანი, თამარ მეფე. კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, H—2002.
32. ი. ს. ზ., ძველებური ამბავი დიდუბის ეკლესიაზე, „დროება“, 1877, № 200. ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცულია იოსებ დავითაშვილის ავტოგრაფი— „ზეპირ-გადმოცემა— დიდუბის ეკლესია“, H—1994, აქვე არის უცნობი ავტორის შენიშვნა: ეს ლექსი ი. დავითაშვილს ეკუთვნის და ხალხს მიაწერნო.
33. ივ. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1965, გვ. 297.
- 34 იქვე.
35. ი. ს. ზ. დ ა ვ ი თ ა შ ვ ი ლ ი, სრული კრებული, სოლ. ყუბანეიშვილის რედაქციით, წინასიტყვაობით და შენიშვნებით, თბილისი, 1951, გვ. 2.
36. ი. ს. ზ., ძველებური ამბავი, დიდუბის ეკლესიაზე, „დროება“, 1877, № 200.
37. „ქართული ხალხური საისტორიო სიტყვიერება“, გვ. 212.
38. ი. ს. ზ., ლეგენდა გორის ჭვარზედ, „დროება“, 1877, № 109, „გორის ჭვარი (ლეგენდა), ჩაწ. 1877 წ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, H—1994, გვ. 9.
39. ზ. მ თ ა წ მ ი ნ დ ე ლ ი, ფელეტონი, ხალხის აზრ ყარსზე და ბათუმზე, „დროება“, 1877, № 218.

М. А. ХИНТИБИДЗЕ

ФОЛЬКЛОРНЫЕ МАТЕРИАЛЫ ОПУБЛИКОВАННЫЕ В ГАЗЕТЕ «ДРОЕБА», О ЦАРИЦЕ ТАМАР

Резюме

Пробуждение национального самосознания — одна из задач газеты «Дроеба». В этом деле прогрессивная газета большую роль придавала публикации фольклорных материалов.

О царице Тамар «Дроеба» напечатала большое количество фольклорных материалов, которые представлены в виде стихов, легенд и сказаний. Весь этот материал делится на три части: деятельность Тамар для блага государства, ее борьба против сил стихийных бедствий природы и личная жизнь Тамар.

В сборе и публикации таких материалов активно участвовали Г. Церстели, С. Месхи, И. Чавчавадзе, И. Мачабели, Важа-Пшавела и другие.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფოლკლორისტიკის კათედრა

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტმა

მისილ ჩიოვანი

„ქორაქუთის წიგნი“ და ქართული საბმირო ეპოსი

1950 წელს სრული სახით პირველად გამოქვეყნდა ეპიკური შემოქმედების საყურადღებო ძეგლი „ღედე ქორაქუთი“. წინასიტყვაობაში იგი მიჩნეულია აზერბაიჯანელი ხალხის შემოქმედების ნიმუშად. დედნისეული სახელწოდება ასეთია: „პაპა ქორაქუთის წიგნი ოლუზების ტომის ენაზე“ (ქითაბ-ი ღედემ ქორაქუთ ალა ლისანი ტაიფაი ოლუზან). ამირანდარეჯანიანის მსგავსად, წიგნი 12 თავს შეიცავს. რუსული თარგმანი შესრულებულია ვ. ვ. ბარტოლდის მიერ. აზერბაიჯანელი მკვლევრების პ. არასლისა და პ. თახმასიბის გამოცემას 1962 წელს მოჰყვა ფართო მასშტაბით განხორციელებული მეორე აკადემიური პუბლიკაცია ვ. მ. ჟირმუნსკის და ა. ნ. კონონოვისა, რომელსაც ქვესათაურად ახლავს: „ოლუზური საბმირო ეპოსი“ [1], ამ გაგებით თხზულება არ მიეკუთვნება რომელიმე ერთ ხალხს, ის არის საერთო კულტურული მემკვიდრეობა იმ ერებისა, რომელთა ჩამოყალიბებაში წილი მიუძღვით ოლუზებს, ესენია: თურქმენები, აზერბაიჯანელები და თურქები [20,546]. ამჟამად ქორაქუთის წიგნზე მდიდარი ლიტერატურა არსებობს, რომელიც, ჩვენთვის ხელმისაწვდომ წყაროთა შორის, ყველაზე სრულად ვ. მ. ჟირმუნსკის და პ. კოროლიის აქვთ განხილული მონოგრაფიულ გამოკვლევებში [4:30]. XIX ს. დასასრულიდან სწავლულები მართალია გაკვრიტ, მაგრამ მაინც მიუთითებდნენ აღნიშნული ეპოსის საქართველოსთან კავშირს (ვ. ბარტოლდი [21], ვ. ჟირმუნსკი [4,603]. დღემდე ქართულ ენაზე არ მოიპოვება ფართო ხასიათის ნაშრომი, სადაც წარმოდგენილი იქნებოდა შესაძარებელი მასალა და მისი ანალიზი. ნათქვამი იმას არ ნიშნავს, რომ „პაპა ქორაქუთის წიგნი“, და საერთოდ ოლუზების ეპოსი, ხელუხლებლად იყოს დარჩენილი ქართულ ფოლკლორისტიკაში. „ოლუზ-ნამე“ ანუ „ოლუზის წიგნი“ უიღურული ენიდან თარგმნა და ფართო შესავლითა და კომენტარებით გაამდიდრა აღმოსავლური ფოლკლორისმცოდნე ლია ჩლაიძემ [18], ხოლო კერძოდ ქორაქუთის წიგნს IX სიმღერის ზოგი პრობლემა ქართულ სამონადირეო ეპოსთან კავშირში აღძრა პროფ. ელ. ვირსალაძემ [16,99—101].

ჩვენი ინტერესი ამ ეპოსისადმი „ღედე ქორაქუთის“ გამოსვლიდან თანდათან იზრდებოდა. იგი კიდევ უფრო გაცხოველდა, როცა 1962 წელს აკად. ვ. მ. ჟირმუნსკიმ ზემოთ დასახელებული გამოცემა გამოგვიგზავნა [1]. 1971 წელს მას თურქი მკვლევრის პ. ბორათაევის პარიზში მოძღვნილი ნაშრომი დაემატა [19]. ერთი სიტყვით, წყაროები და შესაძარებელი მასალა გროვდებოდა, მაგრამ საჭირო დრო არ ჩანდა.

ფართოა „პაპა ქორაქუთის წიგნის“ გეოგრაფია. მოქმედება უმთავრესად კავკასიაში მიმდინარეობს. აზერბაიჯანი, საქართველო და სომხეთი—მამაცი გმირების ასპარეზს წარმოადგენს, სისხლი დის ყოველ ნაბიჯზე. ამბავი ეპიკურ სტილით არის გადმოცემული. მოგონილ, ფანტასტიკურ-მითოლოგიურ სიუჟეტებთან ერთად თავს იჩენს ხალხების ისტორია და ყოფა, ფოლკლორი. ტელიგია, საერთოდ სინამდვილე ტრანსფორმირებული სახით. ამჟამინდელი

დაკვირვებანი IX სიმღერას ეხება, რადგან იგი უფრო ახლოსაა ქართულ სინამდვილესთან.

„პაპა ქორქუთის წიგნის“ ორი ხელნაწერი არსებობს: პირველია დრეზდენური და შედგება 12 თავისაგან. ერთ-ერთ ბოლო გვერდზე ოსმან-ფაშის სიკვდილის თარიღი უხის — 1585 წ. მეორე, 6 თავისაგან შემდგარი, ხელნაწერი ვატიკანში აღმოჩნდა, იგი 1591 წელს კაიროში ჰქონიათ, 1615—16 წწ. კი იურუსალიმში. უფრო ადრინდელი მინაწერი 1549—50 წწ. ეკუთვნის. ეპოსის ლიტერატურულად გაფორმების დროდ ვ. ვ. ბარტოლდი XV ს. მიიჩნევს [1,120]. ვ. მ. ჟირმუნსკი ამას ეთანხმება [4,63], ჰ. ქოროლდი XVI ს-კენ იხრება [30,5].

„ქორქუთის წიგნის“ IX სიმღერის ქართულ სინამდვილესთან კავშირს რეგულარულ ხასიათის საბუთები ადასტურებენ. პირველი — ქვეყნის ისტორიულ წარსულს შეეხება, მეორე-ფოლკლორულ შემოქმედებას ემყარება. ორივენი ერთ ფოკუსში იყრიან თავს და თურქულ და ქართულენოვანი ხალხების კულტურული ურთიერთობა ეწოდება.

თვალსაზრისების მიზნით ძიება ისტორიული სარჩულის ჩვენებით დაიწყო. რა თქმა უნდა, დასაყრდენი წყარო თვითონ „პაპა ქორქუთის წიგნია“. IX სიმღერაში საქართველო სამჯერ არის ნახსენები. ჩვენ სწორედ ამ ავთენტური მითითებიდან გვსურს მსჯელობის დაწყება. პირველ აბზაცში ნათქვამია: „მოიღეს საქართველოს ცხრა ღუმენის ხაკი: ერთი ცხენი, ერთი ხმალი, ერთი კვერთხი“ [1,83]. აქ მართო მხატვრულ გამოთქმასთან როლი გააქვს საქმე. მასში მწარე ისტორიული სინამდვილეა არეკლილი; სახელდობრ ის, რომ საქართველო, ქართველი ხალხი ამ შენთხვევაში მოხარკეა, მაშასადამე, დაპყრობილი და დაღამქრული არის. არაა მოთხრობილი, თუ ვინ ან როდის მოიმოქმედა ეს, მაგრამ უსიუჟეტოდაც ნათელია ვითარება. თვით ციტრებულ წინადადებაში მოიპოვება საჭირო ცნობა. იქ აღნიშნულია: „საქართველოს ცხრა ღუმენი“. „ღუმენი“ ადმინისტრაციული და საგადასახადო ერთეული იყო, რომელიც მონგოლებმა შემოიღეს შუა აზიაში, ირანსა და აზიერკავკასიაში. ქართული წყაროები საშუალებას იძლევიან განისაზღვროს, რა დროიდან დამკვიდრდა ჩვენში ამგვარი დაყოფა და როდის შეექმნა ქორქუთის წიგნში შესულ ცნობას არსებობის საფუძველი.

„ღუმენი“ ანუ „ღუმანი“ არის „ათი ათასი“. მოვიხმოთ შესანიშნავი ქართველი ისტორიკოსის „ჟამთააღმწერლის“ ცნობა: „და გამოცდა სამეფოსაგან დავითსა ცხრა ღუმანი შეედარი. თათართა თანა წარმავალი, რომელ არს ცხრა ბევრი“ [2,235]. ამგვარად, თათრებმა, მონგოლებმა საქართველოდან 90000 მხედარი გაიყვანეს. ქართველი ანონამი ისტორიკოსის მიერ „ცხრა ღუმანი“ ხსენება თანხედენილია თურქულენოვანი ეპიკური ძეგლის გამოთქმისა. ასეთ შეხედრას ისტორიული რეალიის მნიშვნელობა ენიჭება. ჟამთააღმწერლის დახმარებით ღუმენების სიის შედგენაც არის შესაძლებელი. „და განაჩინეს თათართა ბევრისა მთავარი, რომელსა ღუმენის თავად უწოდეს, და გამოაჩინეს მთავარი“. მემატინე ათიათასის მეთაურებს ანუ ღუმენის თავებსაც იქვე ჩამოთვლის.

ამ დასახელებაში შვიდი ღუმენი ჩანს, ეტყობა. იგი სრული არ არის ან ადმინისტრაციული დაყოფა ამ დროისათვის დაუმთავრებელი იყო [12,106], ქართულ ისტორიულ თხზულებასა და თურქულ ეპიკურ ძეგლში — ქორქუთის წიგნში „ცხრა“ ორივეგან იხსენიება და მის სინამდვილეში ეჭვი არ

უნდა შეგვეპაროს. აქ იმასაც ვიტყვი, რომ ქორჭუთის ნაამბობში 9 ღუმენი კიდევ ორჯერ იჩენს თავს. აი ისინიც: ა) „მოემზადა საქართველოს ცხრა ღუმენში გადასასვლელად“ [1,84] და ბ) „ჩვენ საკუთარი ხალხითა და ტომით ავიყაროთ აქედან, გადავიდეთ საქართველოს ცხრა ღუმენში“. [1,85].

ჩანს, ღუმენებად დაყოფილ ქართველთა ქვეყანას ქორჭუთის მოთხრობების ავტორი თუ გადამკეთებელი მშვენივრად იცნობს, ნამყოფია იქ, იმედი აქვს თავშესაფრის მიღების და დახმარებისა. განსაკუთრებით ეს უკანასკნელა გარემოება აღსანიშნავი გამოყოფით. საქართველოს ფარგლებში შემოსვლას ბევრი თავისი ტომითა და ხალხით არა უბრალო სამსახურებრივი, ვთქვათ, როგორც ზოგჯერ ამ ეპოსშია საუბარი, სასაზღვრო მეთვალყურეობის მიზნით აპირებს, არამედ, პირიქით, თავისი ხანის ბაინდურის მფარველობიდან გამოსვლისათვის, ე. ი. იგი აჯანყებასა და განდგომას იწყებს. აი, სწორედ ასეთ სიტუაციაში მოეშურება საქართველოსაკენ, რომ თავი შეაფაროს, მამასადამე, მოკავშირე და მფარველი იშოვოს. ამით ახალი სიტუაცია ინსკეება: ჩანს, თვითონ საქართველოშიც არსებობს ანტიმონგოლური მოძრაობა, რომელსაც შეიძლება გარედან, დაპყრობილი ქვეყნებიდანაც, შემოუერთდნენ და საერთო ფრონტი შეიქმნას! ამგვარი დაძაბული სიტუაცია და ხელჩართული საბრძოლო ურთიერთობა საქართველოსა და მონგოლების დაპყრობილ სხვა ქვეყნებში ბევრია ცნობილი. სავარაუდოდ ორ ისტორიულ ფაქტს დავასახელებთ. ერთი საქართველოდან მომდინარეობს, მეორე კი სათავეს მის გარეთ იღებს, მაგრამ საბოლოო სახეს უკანასკნელის მიწა-წყალზე იღებს. პირველია კონტასთავის 1247 წლის შეთქმულება და ცოტნე დადიანის გმირობა, მეორე — აბლა ყაენის, წინააღმდეგ 1269 წელს თეგულარის განდგომა და დასავლეთ საქართველოში დავით-ნარინის მიერ მისი შეფარება [3,137,193—198]. აღნიშნული გამოსვლები ისეთ დრამატულ სიტუაციებში მიმდინარეობდა და განმარტდა, რომ ბუნებრივია, ვიფიქროთ მათ ეპიკურ უკუფენაზე. ამის შემდეგ შესაძლებელია მოკლედ დავასკვნათ: „ჰაბა ქორჭუთის წიგნის“ IX სიმღერაში ნახსენები საქართველო რეალური ქვეყანაა, ცნობა კონკრეტულ-ისტორიულ გარემოში აღმოცენებულ სიტუაციას ემყარება და საქართველოში მონგოლების დამკვიდრების ხანას გულისხმობს.

ისტორიული სინამდვილის ამსახველ ცნობათა კატეგორიას მიეკუთვნება აგრეთვე თქმულებაში დასახელებული ტოპონიმები საქართველოს ან მისი მოსაზღვრე ტერიტორიებიდან. აღმოსავლეთის მხრიდან ეპოსი ორი ასეთი ტოპონიმის გამოყოფის საშუალებას იძლევა; ესენია: ბარდა და განჯა. ხანისაგან დასაჩუქრებული და 300 სახელოვანი მოჭირითი ზურგგამაგრებული ბეგი „დაიძრა ოლუზთა მხარიდან ბარდასა და განჯისაკენ, იქ დასახლდა“ [1,84]; მამასადამე, დაბინავდა, ბანაკი დასცა. საყურადღებოა მომდევნო ცნობა: ბარდასა და განჯაში, ე. ი. ბარდავსა და განძაში, როგორც ქართულ წყაროებში ხშირად მოიხსენიებიან ეს ადგილები, მოსვლა და დაბანაკება ამ დროს საქართველოში ყოფნას არ გულისხმობდა იქვე გაგრძელების სახით ძეგლში ნათქვამია: „მოემზადა საქართველოს ცხრა ღუმენში გადასასვლელად“ [1,84]. ამ ერთგვარი განმარტების მიხედვით, უნდა ვიგულისხმობთ, რომ, როცა „ჰაბა ქორჭუთის წიგნის“ IX თავი იწყებოდა, განძა და ბარდავი აღარ შედიოდნენ საქართველოს სახელმწიფოს ფარგლებში და აზერბაიჯანის ტერიტორიის სუვერენულ ნაწილს წარმოადგენდნენ. ისტორიულად ეს უფრო გვიან მოხდა, დაახლოებით XVI საუკუნის პირველ ნა-

ხერამდე. ამგვარად, ტომონიკური ,ორიენტირის თანხმად, ქორქუთის თქმულების IX თავი აღნიშნულ თარიღზე ადრე ვერ გაფორმდებოდა.

აღმოსავლეთ საქართველოდან მოსაზღვრე ბარდავ-განძის უბნებიდან, ე. ი. ისტორიული რანიდან, სამხრეთში გადავინაცვლოთ, სადაც, ჩანს, არა მარტო ქართულ ტომონიმებს აღმოაჩენს დაკვირვებული თვალი, არამედ საომარ ბატალიებსაც იპოვის. ამისათვის გავიხსენოთ, როგორ იქნა დატყვევებული ქართველ მოლაშქრეთა მიერ ყაზან-ბეგის შვილი ურუზ-ბეგი. ყაზანმა მორიგი წლიური ნაღმის დროს დიდძალი საჩუქრები გასცა და გაიხარა. მარჯვნივ და მარცხნივ სახელოვანი მეომრებით იყო გარემოცული. წინ გაიხედა თუ არა, საქუთარი 16 წლის ვაჟი დაიხახა, გული შეეკუმშა და ატირდა. მუხუზს მამა-შვილის საუბრიდან ვიგებთ. „როგორც კი წინ გაიხედე, შენ დაგინახე. 16 წელი იცხოვრე შენ; სიკვდილის დღე მომიახლოვდა მე, შენ დარჩები: აქამდე მშვილდი არ დაგიკიშავს, ისრები არ გაგისროლია; სისხლი არ დაგიღვრია; მამაც ოღუზთა შორის ჭილდოები არ მიგიღია. ხეალ დრო შეიცვლება, მე მოვკვდები, შენ დარჩები; ჩემ გვირგვინს. ჩემ ტახტს შენ არ მოგცემენ! ეს გაიფიქრე; და ატირდი“. მამის შეშფოთება შვილმა არ გაიზიარა: სიდიდით აქლემის ოდენა ხარ და ქკუა პატარა გქონიაო. შენგან რეთი რა ვნახე, მესწავლაო. ყაზან-ბეგმა გადაწყვიტა, აჩვენოს პირშმოს საქმენი საგმირონი: ჯერ სანადიროდ გაიწვიოს, მერე კი ლაშქრობაში მიაღებინოს ზონაწილოვან, უკანასკნელის გამართვა კი დაპყრობილ ქვეყანაშია ნაგულსხმევი.

სანამ ოღუზები, თათრები ნადირობით ერთობოდნენ, მათ მიერ დაპყრობილი ქვეყნის მეთაურებს თვალი არ მოუხუჭავთ? მტრის საეკვო მოძრაობას ამჩნევდნენ საზღვრებისაკენ! „პაპა ქორქუთის წიგნის“ IV თავში ნათქვამია: „ამ დროს თავდაუხურავი ქართველებს, დადიანს ციხე-სიმაგრიდან, ახალციხის ციხე-სიმაგრიდან ურწმუნოთა მზეერავი გამოვიდა, დაიანხა ისინი (ყაზანის მოლაშქრენი), მივიდა მეფესთან და უთხრა: — რას უზიხარ? კიდევ არ აიძულე შენი ძალი ყმული დაეწყო? არ აიძულე შენი კატა კნავილი დაეწყო? რაინდთა მეთაური ყაზანი შვილთან ერთად მთვრალი წევს“. 16 ათასი მეომრით გიაურების ანუ ქრისტიანების მეფემ თავდასხმა მოაწყო, დახოცა რჩეული მოჭრათეები, დაატყვევა ყაზანის ვაჟი ურუზ-ბეგი და მისა დედა. აქ ყველაზე რეალური ბაში-აჩუკ დადიანისა და ახალციხის ციხესიმაგრის ხსენება ჩანს. ერთიცა და მეორეც საქართველოს სინამდვილედ არის შესული ოღუზთა სიტყვიერებაში, მამასადამე, „ქორქუთის წიგნშიც“. ნაწარმოებში ფართო პლანით დახატული ყაზანი ისტორიული პირია, რომელმაც ყაენობა 1296 წელს მიიღო და საქართველოში აქტიურ პოლიტიკას აწარმოებდა დავით VI-ის მეფობის დროს.

ურუზ-ბეგი მამას, ყაზანს ეუბნება: ომის მოყვარულ აფხაზ ხალხთან წავალო [1,49]. ე. ბარტოლდის აზრით „აფხაზნი“ აქ „ქართველის“ მნიშვნელობით არის გამოყენებული [7,115]. ეფიქრობთ, იგი უფრო ვიწრო გაგებითაა ნახშიარი, სახელდობრ, დასავლეთ საქართველოს მცხოვრებ ქართველებს აღნიშნავს ისე, როგორც ეს მიღებული იყო კლასიკურ პერიოდამდე. ასეთი დასკვნის საფუძველს თვითონ „ქორქუთის წიგნი“ იძლევა, რადგან მასში ხშირად გვხვდება გურჯისტან-საქართველო აღმოსავლელ ქართველთა საცხოვრისის აღსანიშნავად.

კიდევ ერთი სიტყვა უნდა განვიხილოთ. „სიმღერა იმაზე, თუ როგორ იქნა განადგურებული სალორ-ყაზანის სახლი“, შემდეგ დიალოგს შეიცავს: „ერთი

მწუხარება დაგვრჩა ყაზან-ბეგზე მისაყენებელი“. მეფე შიუკლი ამბობს: „სტეგი, აზნაურო, რა მწუხარება დაგვრჩა?“ [1,23]. სოციალური შინაარსის ტერმინი „აზნაური“ აქ ამჟამად ქართული სინამდვილის ანარეკლი გაჩაღვთ. ამ სიტყვის მნიშვნელობა კარგად არის ცნობილი: თავისუფალი, წარჩინებული, დიდებული, მთავარი, გარკვეული წოდების მქონე. გვიხსენოთ ზოგჯერ ძველიც. სახარებაში ნათქვამია: „კაცი ვინმე აზნაური წარვიდოდა შორსა სოფელსა“ (ლ. 29,12). შუშანიკის წამებაში იკითხება: „მსგავსად მისვე სახისა აზნაურნი დიდ-დიდნი და ზეპურნი დედანი, აზნაურნი და უაზნონი სოფლისა ქართლისანი მოვიდეს“ [8,43]. ქორჭუთის მოთხრობაში, ჩანს, სიტყვა „დიდ-გვარიანი“ დიდებულის მნიშვნელობითაა გამოყენებული, რადგან ეს აზნაური მეფეს წარუდგება და ლაშქრობის სრულ შედეგებს მოკლედ მოახსენებს. ასეთი ფუნქცია მხოლოდ იმას შეეძლო ეკისრა, ვინც მეფეს გვერდით ედგა, ვითარცა დიდებულ-მოლაშქრე და მის განკარგულებათა უშუალო აღმსრულებელი. მომდევნო ხანის აზნაურები, როცა ისინი ახალა წოდების წარმომადგენლებად იქცნენ და თავადის მომდევნო საფეხური დაიჭირეს სოციალურ იერარქიაში, ამ მოვალეობას ვეღარ შეასრულებდნენ.

ისტორიული საჩხულის შემდეგ ფოლკლორულ მახასიათებლებს მივმართოთ. ხალხური შემოქმედების ნიშანდობლივი სოკლენების განხილვის დროს ერთმანეთისაგან უნდა განვასხვაოთ საერთო ეპიკური და კერძო ამირანოლოგიური სოკლენები. უთუოდ მათი გამოიჯნით შესწავლა გვიპრთებს, თუ კვლევის მიზანს ურთიერთობის დადგენა შეადგენს. ცხადია, სხვა თვალსაზრისში ამ შემთხვევაში ჩვენ არ გვამოძრავებს. არის თუ არა რაიმე ქართული ეპოსიდან შესული ქორჭუთის თქმულებაში? აი, რას ეეძებთ და რაზე უნდა მივიღოთ პასუხი ადრე თუ გვიან.

პირველი ქართული ხალხური ნაწარმოები, რაც „ქორჭუთის წიგნის“ IX თავის გაცნობის დროს გვახსენდება, ამირანის თქმულებაა. ამაზე სათაურში მოხსენიებული გმირის სახელიც გვანიშნებს: „სიმღერა ბეგილის შვილ ამრანზე“. ამრანი იგივე ამირანია სხვა ენობრივ გარემოში ჩამოყალიბებული. დასადასტურებლად შორეული ისტორიული ძიებანი საჭირო არაა, ამას ამირანის თქმულების თანამედროვე გეოგრაფიული გავრცელებაც ადასტურებს კავკასიის ხალხთა მაგალითზე. ამირანს, მაგალითად, ოსები ხშირად ამრანის ფორმით მოიხსენიებენ როგორც წერილობით, ისე ზეპირსიტყვიერად. ნ. მარისა და ვ. აბაევის წინასიტყვაობით 1932 წ. გამოცემულ, მ. გატუევის დამუშავებულ ვარიანტს „ამრანი“ ეწოდება [9]; 1941 წელს ორჯონიკიძეში დაბეჭდილ კრებულში «ოსური ხალხური შემოქმედების ძეგლები» მოთავსებულია ჩანაწერი სათაურით: „Амраны тауран“ [10,235]. ზოგ მკვლევარს სახელი ბიბლიოური წარმოშობისად მიაჩნდა: ამრან-აბრან-აბრაამ [9,20] და მის მართებულ დაწერილობაზე ზრუნავდა; ოსთა წარმოთქმაში (Amran) „y“ იკარგება და „ამრან“ უნდა ეწეროთ [9,146]. ამგვარად, ოლუზების ეპიკურ ძეგლში ფიქსირებული სახელი Amran პირდაპირ დადასტურებას პოულობს ირანულენოვანი ოსი ხალხის დაზღვანიანთა თქმულებებში. ამ უკანასკნელის საფუძველს კი, როგორც გარკვეული არის მეცნიერებაში, ქართული ფოლკლორი წარმოადგენს [9,14; 11,141]. ოსურ ფოლკლორში ქართული სახელის ამრანის ფორმით დადასტურება აუცილებლად იმას არ ნიშნავს, რომ ოსური ენა იყო შეამავალი ენა ქართულსა და ოლუზურს შორის, ან იმათ შორის, ვინც XV ს. ბოლოს თუ XVI ს. დასაწყისში აწარმოებდა ქორჭუთის თქმულებების

ჩაწერასა და მოდერნიზაციას. ჩვენთვის აქ ერთი არის უფრო ცხადი: ოლუზური ეპოსის ფიქსატორი იცნობს საქართველოს, მის ისტორიას, ხალხს, რელიგიას, ზეპირსიტყვიერებას. წერილობით წყაროებთან ერთად მას ფოლკლორულ შემოქმედებაზეც მიუწვდება ხელი. ყოველივე ეს ზეპირი ინფორმაციის გზითაც შეიძლო მიეღო ქართველებთან ცოცხალი კონტაქტების საფუძველზე. სრულიად შესაძლებელია ქართული სახელი სხვადასხვა ენაზე დამოუკიდებლად განიცდიდა ფონეტიკურ ცვლილებებს.

ზემოთ ნაჩვენები ცნობების საფუძველზე უფრო კონკრეტულ სახესღებულობს დასკვნა, რომელიც ქორქუთის ეპოსის შესანიშნავმა მკვლევარმა აკად. ვ. ჟირბუნსკიმ წარმოადგინა 1962 წელს. „სახელი ამრან (ვატკანურ ხელნაწერში — ემრან) კავკასიური წარმოშობისაა: ის გვაგონებს „კავკასიურ პრომეთეს“ ამირანის ანუ ამრანის სახელს, რომელიც ცნობილი არის საქართველოს და ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხების ეპოსისა და ფოლკლორის ნიხედებით“ [1,230]. ჩანს, „ამრან“ „ამირან“-ის შეკუმშული ფორმაა თურქულ-ირანულ ენობრივ გარემოში განმტკიცებული. ფუძე „ამირან“ ძველია. იგი აპოლონიოს როდოსელის დროიდან ბერძნულ და ლათინურ წყაროებშიცაა დადასტურებული „ამარანტა“, „ამარანტი“, „ამარანუს“ ფორმების სახით და პრომეთეს მითის პრობლემას უკავშირდება [22,346—347; 11,280—281; 31,183].

ოლუზური ამრანის სახე სიუჟეტის ნიხედვითაც უნდა გავცნოთ. ამრანს მუდმივი ეპითეტი ახლავს: „ბაჰადური“. სიტყვა შეიძლება მონგოლური წარმოშობის იყოს; ნიშნავს: გოლიათი, დევგმირი, ბუმბერაზი, ვაჟაკი. მთქმელს წინასწარი რეკომენდაცია გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის. მძიმე ავადმყოფი მამა წუხს, რომ მოზრდილი ვაჟი არა ჰყავს და ვინ იცის, იქნებ ისეთი ვითარება შეიქმნას, რომ წარსული დრო, ე. ი. თავისი ქაბუკობის ოქროს დღეები, გაუხდეს სანატრელი! ეს მამინ მოხდება, თუ ღირსეული მემკვიდრე არ ეყოლება. ირკვევა, ამრანი ზრდილთა ნამდვილ ეპიკურ გმირს ჰგავს: ადრე ქაბუკდება და გაჭირვებაში ჩაეარდნილ მამას ჭეროვნად ეხმარება. „ბეგილის შვილი (ბიჭი), ამრან-ბაჰადური, მამამისს წინ მიეგება როგორც კი დაინახა, რომ მას სახე გაყვითლებია და ჩალმის სახვევებიც კისერზე ჩამოშლია“ [1,85]. თანაგრძნობითა და განცდით ხვდება მცირეწლოვანი შვილი ავადმყოფ მამას. მხატვრულად საინტერესო დიალოგი იმართება მათ შორის. ბრძოლებში ნაწრთობი რაინდი და ჭერეთ უწვევრულო ბიჭი ერთმანეთს მხარს არ უვდებენ სიტყვაში. საუბარი აღმოსავლური სტილს დასტანური ხასიათისაა.

ზღაპრული გმირის მსგავსად გამოეწყო ამრანი. ყველა ტრადიციული პირობა დაიცვა. ცხენი, ტანსაცმელი, შეიარაღება მემკვიდრეობით მამის ხელიდან მიიღო. ოლუზური ეპოსი ამ შემთხვევაში განცალკევებით არ დგას. იგივე მოტივები გვხვდება ამირანიანში, კერძოდ, სვანურ ვარიანტებში. ამირანი, ბადრი და უსუფი სავაშლეთის დეოთან საბრძოლველად მის შემდეგ გაემგზავრნენ, რაც აღმზრდელმა იამანმა მათ რკინის მშვილდ-ისარი უშოვა [13,358]. სხვა ჩანაწერის თანახმად, იამანმა ახალგაზრდების შკაცრი შემოწმება მოაწყო სალაშქროდ წასვლის წინ: „უნდა გამოვცადო თითოეული თქვენთაგანი ღონეშიო“. ჭერ ჭაჭვიანი ნაბდის მოხმარებელს უნარი გაუსინჯა. ბადრმა და უსიბმა ჭაჭვიანი ნაბდის გამოყენება ვერ შეძლეს; ამირანმა იგი „ნაგლეჯებათ აქცია“. მეორე გამოცდის დროს მალალი კოშკის თავზე წრსქვილის ქვას გადაისროდნენ და სხვა მხრიდან იჭერდნენ. აქაც ამირანმა იეაყაცა. მესამე დავალება ელია წი-

ნასწარმეტყველის ცეცხლის ჩაქრობის ხერხის დაუფლებაში მდგომარეობდა. ძმებმა „ყოველივე იამანის ნათქვამის მიხედვით მოიპარაგეს“ [13,377]. ქართული ამირანიანი და ოლუზური ამრანის თქმულება საბრძოლო მზადების ეპიკურ წესს ემყარება. მოტივის ხორცშესხმამოია მათი მსგავსებაც და განსხვავებაც: საერთოა მოდელი, სქემა; დამოუკიდებელია—სიტყვიერი მხატვრული გაფორმება. მეფე შიუკლის მიერ მოწინააღმდეგის შესამუსრავედ თანამდგომთა წაქეზება და შეგულიანება ხალხური ვეფხისტყაოსნის იმ ადგილის ასოციაციას იწვევს, სადაც როსტევან მეფე ხელქვეითებს უბრძანებს უცხო ოსების შეპყრობას და მის წინაშე მოყვანას. ფოლკლორულ ვერსიაში ეს ეპიზოდი ნაირ-ფეროვნად არის წარმოდგენილი ნარანარა ლექსებით:

„ადექთ, აიყარებით ძმანო ვდემ და ომარე,
ის კაცი აქ მომიყვანეთ, ვინ არის ველთა მგდომარე“.

ანლა: „ადექთ და მომხაღვნით ჩემო ადენ და ომარე,
ის კაცი აქა მამგვარეთ, ვინ იყოს მინდორთ მდგომარე“. (24, 59)

ამგვარადვე, წინდახედული მომზადება, მოულოდნელად იქ გამოჩენა, სადაც უცხო ჰაბუკია შეგულებული და სასწრაფოდ შებოჰვა არის ნაეარაუდევი შიუკლის განკარგულებით. თუ სისხლის დაღვრის მუქარას გამოეკლებო, ყველა პარციალური მოტივი თანხედენილი აღმოჩნდება ორი მეფის სალაშქრო განკარგულებებში. „ცხენთა სარბევ მოედანზე რომ ჰაბუკი არის, შეიპყარით ოვო, შეუქარით თეთრი ხელები, ნუ მსცემთ გონზე მოსვლის საშუალებას. მოკვეთეთ მშვენიერი თავი, დაღვარეთ მიწაზე მისი აღისფერი სისხლი“ [1,87]. ამ სრისხანე განკარგულებას საგანგებოდ უმეორებენ ამრანს, რათა ახალგაზრდა გატეხონ, დააძაბუნონ, წინასწარ დააშინონ და აიძულონ ბრძოლის ველი უომრად დატოვოს, იქაურობას გაერიდოს! მალე გაიკვია, რომ უცხო ახალგაზრდა იმ კატეგორიის ადამიანთა წყებას არ ეკუთვნის, ვისაც გული ფრინველივით უცემს და აფრენისთვის ხელის აქნევის უტდის მხოლოდ. ომის წინ ამრანი სწორედ ამირანივით, ნავ ღრუბელს ჰგავს საავდროდ გამზადებულს!

საუვეტური მსგავსება კულმინაციას ძალის მომატების მოტივით აღწევს, თანაბრად რა! ესება ორივე ძეგლს. „ქორქეთის წიგნში“ ქართული თქმულების ეპიზოდები და იდეოლოგიური გააზრებანი გადაადგილებული და შებრუნებული სასითაა წარმოდგენილი; თუ როგორ, ამას ქვემოთ ვნახავთ.

უებრო მეომარი აღმოჩნდა ამრანი. შიუკლისთან მისი ბრძოლა „ქართლის ცხოვრებაში“ ფიქსირებულ ბუმბერაზთა შერკინებას გვაგონებს. შთაბეჭდილების შენარჩუნებისათვის პირდაპირ ქორქეთის სიტყვები მოვიშველიოთ: „იომეს კვერთხებით, მერე ურთიერთ სასიკვდილოდ შავი ფოლადის ხმლები იშიშველეს: დიდხანს იბრძოლეს ხმლებით საშიშ მოედანზე; საფეთქლები დაუსქდათ, ხმლები დაემტვიათ, ძლევეთ ერთმანეთს მაინც ვერ სძლიეს. ისინი შებებით შეიბნენ, ხარებოვით რქენდნენ და აწვებოდნენ ურთიერთს მოედანზე. გზლები დაებეგვათ, შუბებიც დაემტვრათ, ერთმანეთი მაინც ვერ დაიმორჩილეს! ახლა ცხენებით შეიტაკენ, ჩასქიდეს ხელი ურთიერთს“ [1,86]. ჰიდილსა და ზიდილში ღონეც მოუსინჯეს ერთმანეთს: ახალგაზრდა მეომარმა, უასაკო ამრანმა და ბრძოლებში გამოწრთობილმა ჰარნავამ მხედარმა შიუკლიმ სწორედ აქ გამოჩნდა ის, რაც ასპარეზობის ბედს უწვევრული ჰაბუკის სასარგებლოდ არ სწყვეტდა. „გიაურს მერე ღონე ჰქონდა, ჰაბუკი დასუსტდა, ღმერთს დაუწყო ვედრება: მე შენ მოგენდე, მხოლოდ ერთადერთ ღმერთს. დიდებულო ღთაებავ, ჩემო ღმერთო, შემეწიე მე!“ [1,88]. ანტიკონისტი გა-

საქორს მიუხედა მოწინააღმდეგეს და დაცინვით ჰკითხა: „ჰაბუყო, როცა გამარცხებენ, ლოცულობ თუ არა მაშინ შენს ღმერთს? თუ შენ ერთი ღმერთი გყავს, სამაგიეროდ მე სამოცდათორმეტი საკერპე ბომონი მაქვს!“ ამრანის პირით აქ მონისტური რელიგიური კულტის მსახური მეტყველებს და თავის სარწმუნოებრივი მსოფლმხედველობის უპირატესობის ჩვენებას ცდილობს. „წყეულო, ღვთის ურჩო, ურწმუნო, შენ თუ კერპზე ლოცულობ, მე ღმერთს ვსასოებ, ვინც ქვეყნად არარაობას სიცოცხლედ ააყვავებს!“ ფიზიკურად დასუსტებული და მტრის ვასაგმიროვად განწირული ამრანი სასწაულის გამოცხადებას მოელოს, თითქოს ძალის მომატებას ელოდება დაბეჭითებით. მართლაცდა, მოლოდინი აცხადდა!

„უწენაესმა ღვთაებამ გაბრიელს უბრძანა: მომეახლე, გაბრიელ, იმ ჩემს მონას ორმოცი კაცის ძალა მივანიჭე მე“ [1,88]. ძალმომატებულმა ამრანმა „გიაური ზეასწია, მიწაზე დაახეთქა, და ცხვირის ნესტოებიდან სისხლის ღვარი გადმოსდინდა: შევარდენივით ზედ დააფრინდა და ყელში სწვდა“. ამრანის გამარჯვების პირობას, მაშასადამე, ძალის მომატება წარბადაცენს. ღვთაების დახმარებით ბუმბერაზული ძალის გამრავალმაგება ხდება. მასში თავს იჩენს არა მხოლოდ საჭირო ეპიკური მოტივი, არამედ რელიგიური მსოფლმხედველობაც, მაჰმადიანურ სარწმუნოებრივი პროპაგანდა მხატვრული ფორმით.

ეს ეპიზოდი ღვთაებრივად გადმოვეცით, რადგან „პაპა ქორქეთის წიგნს“ ქართველი მკითხველი მშობლიურ ენაზე მთლიანად ჯერ არ იცნობს [32]. ასე დაწერილებით საუბარი საჭირო არაა ამირანიანის შესაბამისი ადგილის შესახებ. გვიხსენოთ მხოლოდ, რომ ამირანმა ანდერობის ფეხს „ძვრაც ვერ უყო“. მაშინ „საბნელოს ჩაქდა ამირანს, შემოიკრიფა ფეხები“. ქართული ვარიანტის მიხედვით, ნათლია-უფალმა ამირანს, „კიდევ იმდენი ღონე მისცა, რამდენიც ცხრა უღელ კამეჩს ჰქონდა“ [13,277]. ფშური გადმოცემა მეტ გულუხვობას იჩენს: „მაშინ მოუმატა ღმერთმა ამირანს კიდევ სამის ალაღებულის წყლის ღონე და სამის ფერდოს ზოვის ძალა და სიმარდე“ [13,325]. სტაქიური ძალების ღონემდე ამაღლებულ ამირანს, ცხადია, აღამიანური ძალა ვეღარ შეაფერხებდა და საბოლოოდ მისი შემბორკველის როლშიც კვლავ უწენაესი ღვთაება მოგვევლინება! ქართულ თქმულებაში ძალის მომატება არ განიხილება სარწმუნოებრივო თვალსაზრისით. არც ამირანი და არც მის მიერ დამარცხებულ პერსონაჟები სარწმუნოებას არ იცვლიან. ეს ნიუანსი მხოლოდ ოლუზურ თქმულებებს ახლავს.

ამრანმა შემწყწარებლობა გამოიჩინა და სასიკვდილოდ მიწაზე გართმეული შიუკლ მეფე აღარ მოკლა, რადგან მაჰმადიანობა აღიარა და რწმენა შეიცვალა. „ქორქეთის წიგნში“ ვკითხულობთ: „დაცემული ამბობს: „შემიწყალე, ჰაბუყო! რას ამბობენ, როცა შენს რწმენას იზიარებენ? მე ვალიარე შენი სარწმუნოება“. მან თითი ასწია, რწმენის სინბოლო წარმოთქვა და მუსულმანად იქცა“ [1,88—89], მაშასადამე, „პაპა ქორქეთის წიგნი“ სარწმუნოებრივ საკითხებს მნიშვნელოვან ადგილს უთმობს. ეს შეინიშნება არა მარტო IX თავში, არამედ ბეგლას წინა ნაწილებშიც, კერძოდ, II თავში. ამ უკანასკნელში საქართველოს—გურჯისტანის შესახებ ნათქვამია: „საქართველოს გასასვლელში ცხოვრობს უწმინდური სარწმუნოების ხალხი“ [1,22]. ამ არაწმინდა რწმენას ხალხს, გიაურებს, ყაზან-ბეგმა თავდასხმის დროს მუსრი გაავლო. „მინდორა მოჭრილი თავებით დაიფარა. ბურთივით ხტოდნენ თავები ფიცხელი ცხენების

ფეხთაგან: [1,30]. „ქორქუთის წიგნის“ სარწმუნოებრივი ტენდენცია, სახელ-
ლობრ ამრანის სახელთან დაკავშირებული მოტივები, ჩვენ მნიშვნელოვან
ქრონოლოგიურ მომენტად მიგვაჩნია. ამით საშუალება გვეძლევა გარკვეული
მიჯნა დავდეთ, რომლის იქით ქართული ისტორიული და ეპიკური ანარეკლის
შესვლა ადრაა მოსალოდნელი ქორქუთის მოთხრობებში. ასეთ ორიენტირად
თემურ-ლენგის შვიდგზისი ლაშქრობა და მისი ზეობის პერიოდი უნდა მი-
ვიჩინოთ.

„პაპა ქორქუთის წიგნის“ სიუჟეტების ჩამოყალიბებას კავკასიაში მონ-
გოლების ბატონობის ხანას ეუყავიშობთ. თვითონ მონგოლთა დამპყრობ-
ლურმა ომებმა ეტაპები გაელო. ყველაზე მწვავე, ყოვლისმომცველი და და-
მანგრეველი ალბათ თემურლენგის პერიოდი იყო. ეს განსაკუთრებული სიმ-
წვავე იმაში გამოიხატება, რომ სამხედრო, ეკონომიკურ და პოლიტიკურ და-
მონებან სარწმუნოებრივი შეუთავსებლობაც დაემატა ამ დროს. ათასწლო-
ვან ქრისტიანულ ქვეყანას გამუსულმანება და გადაგვარება დაეშუქრა აშუა-
რად. მოვისმინათ ისტორიკოსის აზრი: „XIV ს-ის უკანასკნელ მეოთხედში
ჩვენს ქვეყანას, იმდგვარადვე როგორც დანარჩენს მაშინდელს აღმოსავ-
ლეთს, მრისხანე თემურ-ლენგის მეთაურობით კვლავ მონღოლები ეწვივნენ,
მაგრამ წინანდულად უკვე წარმართნი კი არა, არამედ გამაჰმადიანებულნი.
თუ წინათ მონღოლთათვის სარწმუნოებრივს განსხვავებას არავითარი მნიშ-
ვნელობა არა ჰქონდა, თავიანთ სარწმუნოების გავრცელება ფიქრადაც არ
მოსულიათ, ეხლა ისინი, როგორც ახალმოციქულს შეეფერება, მეზრძოლ მე-
შურნეობას იჩენდნენ და ხმლითა და იძულებით ცდილობდნენ დამორჩი-
ლებულ ერთა შორის ისლამის გავრცელებას. ამრიგად, იმ საშინელ ხოცვა-
ჟლეტას და ქვეყნის აოხრებას, რომელიც მონღოლთა პირველ შემოსევას და
ბატონობის ხანას თანსდევდა, ეხლა სარწმუნოებრივი მძულვარებაც და დევ-
ნულობაც დაერთო ზედ“ [3,323]. ამგვარად, ქართული თქმულების ერთი გმი-
რი ჭერ ამრანად გადაკეთდება მონგოლურ-ოლუზურ გარემოში, შემდეგ წე-
რილობით განმტკიცდება „პაპა ქორქუთის წიგნში“. ტრანსფორმაციის ამ
რთულ გზაზე მისი მუსულმანიზაცია მოხდა ისე, როგორც IV ს-ში ახალი სარ-
წმუნოების მიღების დროს ძველი ერფენული ეპოსის ქრისტიანიზაცია გან-
ხორციელდა საქართველოში.

შეუძლებელია უყურადღებოდ დატოვოთ ერთი სამონადირეო არქაული
წარმოდგენა, რომელიც არა ამრანის, არამედ მისი მამის, აგრეთვე სწორუპო-
ვარი გმირისა და მეომრის, ბეგილის სახელთან არის შერწყმული. მხედველო-
ბაში გვაქვს IX თავში აღწერილი ნადირობა და ბეგილის უცნაური ჭკევა, პა-
რალელი რომ არ ეძებნება „ქორქუთის წიგნში“. ბაინდურ-ხანმა ბეგილის პა-
ტიესაცედა დიდი ნადირობა მოაწყო. 366 ჰაბუკი ფეხმარ ნადირს დასდევ-
და და ხოცავდა. «ამ დროს ბეგილი არც მშვილდს ჰმიავდა და არც ისრებს
ისროდა: მშვილდს მხოლოდ ქამრიდან იხსნიდა, გადააცობდა თავზე მაშალ
თხას და წინ გაიჩერებდა; თუ გარეული თხა მჭლე აღმოჩნდებოდა—ყურს
გაუხვრეტდა და იტყოდა: „დეე ნადირობისას გამოიცნონ იგი“, თუკი მსუქანი
იქნებოდა. ყელს გამოჰკრიდა. ბეგები როცა ყურგახვრეტელ ნადირს იკერდნენ,
ბეგილს უგზავნიდნენ: «ეს ბეგილის მაცნეაო» [1,84]. მონაშნული ნადირის
მოტივი XV—XVI სს. ოლუზურ ეპოსში კოლიზიისათვის არის გამოყენებული.
ამ შემთხვევაში ნაწარმოების ეს მხარე არ გვიანტერესებს. აქ მთავარია, რო-
გორც ელ. ეირსალაძემ სამართლიანად აღნიშნა [16,101], მონადირის მიერ ნა-

ღირის დადამღვა, მონიშვნა, გამორჩევა, განსაკუთრებული ყურადღების ობ-ექტად ქცევა, რათა მნახველს შეცდომა არ მოუვიდეს და უბ-რალე ცხოველად არ მიიჩნიოს, ე. ი. თავი საფრთხეში არ ჩაიგდოს! რა ზაფრ-თხეა ეს? ამას ახსნა სჭირდება და უძველეს სამონადირეო მითოლოგიურ წარ-მოდგენათა ფონზე შეიძლება მისი გაშიფვრა. გაიხსენოთ ჩემი ჩანაწერის კვლობაზე თიანელი მონადირის თავგადასავალი, რომელმაც ნადირთ მწყემსს უნებართვოდ ცალარქა ირემი მოუკლა და ამით თავის ოჯახს უბედურება შე-ამთხვია, სამი შვილი დაკარგა [14,50]. ტრაგედიის მიზეზი მონადირის მხრივ ტაბუს დარღვევა არის: მან მოკლა ცხოველი, რომლის ხელის ხლება აკრძა-ლული იყო. ტაბუს დარღვევის მიზეზი ისიცაა, რომ დროთა განმავლობაში მისი პირდაპირი მნიშვნელობა დაიფხვებულ იქნა ისე, როგორც ბეგლის მოქ-მედება ნაწარმოებში სრულებით არ აღიქმება ვითარცა ძველი მითოლოგიის ანარეკლი. ამავე დროს ისიცაა მხედველობაში მისაღები, რომ ნადირთა მწყემს-სი ჰალღვთაება დალი მაქციაა: შეუძლია გარეგნობა იცვალოს და მონადირეს იმ ცხოველის სახით მოევიწიოს, რომელსაც მფარველობს. მონადირეთა შო-რის გავრცელებულ ბევრ ლექსსა და სიმღერას, ვედრებასა და ლოცვას რი-ტუალური ფუნქცია ნაწილობრივ ბოლო დრომდე შეგორჩა [15,194--243]. „ქორქუთის წიგნი“ ფიქსირებული ნადირის მონიშვნის, ყურის გახვრეტის მოტივი ტრანსფორმირებული ფორმითაა მოღწეული; ჩანს, ოდინდელი რიტუა-ლური გაგება თხრობით ელემენტამდე ჩამოქვეითდა.

ნადირთმწყემსის მაქციობის ანარეკლს უნდა წარმოადგენდეს აგრეთვე მონადირეთა ციკლის დამახასიათებელი მოტივი, რომლის მიხედვით მოსანა-ღირებელ ცხოველთან შეხვედრას მონადირის სიკვ-დილი მოსდევს შედეგად. თ. რაზიკაშვილის კახური ზღაპრების კრებულში გამოქვეყნებული „მონადირის შვილი“ ამ მხრივ უნიკალურ მასა-ლას შეიცავს. „ერთხელ მონადირე ერთ ტრიალ მინდორზე გავიდა. უცებ წინ ერთი თეთრი ირემი ამოუხტა; გადაუდგა წინ და უთხრა: მესროლე, თუ დამ-ქარ, ნეტავი შენ, თუ ვერ დამქარ—ვი შენო! ესროლა მონადირემ და გააცდი-ნა. ირემი გაქრა. დაბრუნდა შინ მონადირე და ცოლს უთხრა: დღეს თეთრ ირემს თოფი ვესროლე, ვერ დავქარ, მოვკვდები, სუღარა მომიმზადდო. მართ-ლაც, იმ დამეს მოკვდა მონადირე“ [23,24]. ხანგამოსულს იგივე თეთრი ირემი გარდაცვლილი მონადირის შვილს შეხვდა: „დაუმზინა ვაჟმა და შიგ გულში გაახედა, წაიქცა ირემი და მოკვდა“. ეს ირემი მაქციაა: სახლში მიტანისა და გატყავებისთანავე ცოცხლდება, ძველ ღვთაებრივ გარეგნობას იბრუნებს. „და-დო ტყავი და დაისვენა. შეხედოთ, გაცოცხლებულა ირემი, ბეწვზე თვალმარ-გალიტი ასხმია, დადის და დააუღარუნებს“ [23,24]. ნიმუშების გამრავლება ამ შემთხვევაში ზედმეტია. ამის მიხედვითაც ჩანს, რომ თეთრი ირემი ჩვეულებ-რივი ირემი არაა, ზებუნებრივ არსებათა კატეგორიას ეკუთვნის, იგი ოდინდე-ლი ნადირთმწყემსის ტრანსფორმირებული სახეა. მისი მონადირება მხო-ლოდ განსაზღვრული წესის დაცვით შეიძლება; აკი მონიშნული და პირობა-დებულია ის, ვინც პირობას ვერ დაიცავს, დაიღუპება. ამგვარი ბედი გაიზიარა კახური ზღაპრის უფროსი თაობის წარმომადგენელმა! აქვე ახალი პრობლე-მა წამოიჭრება: რამდენად დასაშვებია ნადირთა მწყემსის, იგივე მოკლულ ნადირობის ღვთაების შექმნა? მითოლოგიური და ტოტემისტური წარმოდგე-ნების საფუძველზე აღნიშნული მოვლენის ახსნა არ არის მიუღწეველი. ცხა-ლია, ამ ციკლის სიუჟეტებში თავს იჩენს ტოტემიზმის გადანაშთები. ისიც სა-

გარაუდოა, რომ ყველა ამგვარი ცხოველი თუ ფრინველი ტოტემური წარსულის მქონეა.

ამირან-ამრანის გვერდით არ შეიძლება დავივიწყოთ ამრანის მამის სახელთან ახლოს მდგომი ფორმების არსებობა საქართველოში: ქართ ბეთქილი — სვ. ბეთქილ, მეთქი, ოლ. ბეგილ — ბექილ, ბეკილ — სვ. ალბეგილა. ამათგან ყველა ერთ საერთო ძირზე დაიყვანება.

„ქორქუთის წიგნი“ რამდენიმეჯერ არის ნახსენები დერბენტი ანუ ქართული ძეგლებითა და ლეგენდებით ცნობილი დარუბანდი. ჩანს, ამ ისტორიულ ადგილთან თქმულებების ციკლი იყო დაკავშირებული. მეორე თავში ნათქვამია: მოვარდა მამაცი ღუნდაში „დარუბანდის ხეობის რკინის კართა ამლები და გამანადგურებელი“ [1,29], მეოთხე მოთხრობაშიც იმავე ღუნდაშის სიმამაცეზეა საუბარი, ვინც „დარუბანდის შავი ხეობა ალყაში მოაქცია და რკინის კარებები აიღო“ [1,57]. დასასრულ, ლაპარაკია იმაზე, როგორ გადალახა გამაგრებული ქიშკრები მსტოვართა სადაზვერვო ცნობებმა [1,86]. სამივე შემთხვევაში დარუბანდი ძლიერ გამაგრებულ ადგილად არის ნაჩვენები, ხეობა შეუვალია და მტრისაგან შეუშუსრავი რკინის კარები, ანუ ქიშკარი იცავს [4,563]. სწორედ ეს რკინის ქიშკარია ლეგენდად ქცეული; მისი შემშუსრავი და ხელში ჩამგდები უებრო მეომრის სახელს იძენს. „დარუბანდის კარი“ საქმოდ პოპულარულია „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით. ფოლკლორი მის ჩამოხსნასა და გელათში მოტანას დავით აღმაშენებელს მიაწერს [17,63].

შესწერე სიმღრის გარდა „ქორქუთის წიგნი“ რამდენიმე ისეთი სპეციფიკური შეხედურა დასტურდება, რომელთაც შეუძლიათ გარკვეული როლი შეასრულონ ქართული ფოლკლორის ანარქელის ჩვენების მხრივ. აქ პირველ რიგში იმ საერთო მოვლენებს გამოვყოფთ, რომელთა უფრო ძველი დოკუმენტაცია მოიპოვება ქართულ ფოლკლორსა და ლიტერატურაში, და, მამასაღამე, შესაძლებელია მსგელობა ფილოლოგიურ ანალიზზე დავამყაროთ და მხოლოდ ტიპოლოგიურ მსგავსებათა სფეროში არ დავრჩეთ. ქორქუთის მეორე მოთხრობაში აღწერილია, რაიგ გაასწორეს მიწასთან სალორების ყაენის მოსახლობა ნადირობის დროს. დიდებული ბაინდურ-ხანის სიძემ სალორ-ყაენმა ავისმაუწყებელი სიზმარი ნახა. ახსნა ძმას, ყარა-გიუნეს სთხოვა, მაგრამ უკანასკნელმა სანუგეშო ვერაფერი უთხრა. წაბლისფერ ცხენზე ამხედრებული ყაზანი მალე შინ დაბრუნდა და ნაცარტუტად ქცეული სახლ-კარი დახვდა. მოამბეც არაეინ დარჩენილიყო. აუღუღდა ყაზანს სისხლი, გული შუარისძიებით აევსო და „ურჯულო“ თავდამსხმელთა ნაკვალევს გამოუდგა. მალე მდინარეს მიეჭრა და წყალს სთხოვა, უამბოს რა მოხდა! „წყალს ღვთის სახე უნახავს; მე მას გამოვკითხავ“, — უქრობდა ყაზანი.

„— ო, წყალო, კლდეებზე ჩქეფვით მომავალო წყალო! ო, ხის გემებზე მოთამაწე წყალო! ო, წყალო, ჰუსეინისა და ჰასანის მწუხარებავ! ო, წყალო, ბაღ-ბაღჩების მშვენებავ!.. იცი თუ არა ჩემი ურდოს ამბავი? მითხარი მე. დეე ჩემი უბედური თავი გახდეს შენი მსხვერპლი, ჩემო წყალო, შენდა საბედნიეროდ!“ [1,25].

ოლუზური ეპოსის სახელოვანი გმირი წყალს სულიერ არსებასავით მიმართავს. ცნობიერი კონტაქტის დამყარებას ცდილობს იმდაგვარად, როგორც პირველყოფილი აზროვნების საფეხურზე სტიქიური ძალები გასულიერებულნი იყვნენ და მათგან ისეთ პასუხს ითხოვდნენ, როგორი პასუხის გაცემაც

მოაზროვნე ადამიანს შეეძლო! ქორქეთ-ათა სხვაგვარი წარმოდგენებისა და მსოფლშეგრძნების ადამიანია. იგი ნღობის თვალთ არ უტკერის ისეთ განწყობას და ჭეროვან შეფასებასაც იძლევა თხზულების გადამმუშავებელთან ერთად: „წყალს როგორ შეეძლო პასუხის გაცემა?!“ [1,25]. ყაზანი გზას აგრძელებს; მდინარეს გადალახავს თუ არა, წინ მგელი შემოეყრება... წყალთან შეხედრის სიუჟეტები ქართულ ეპოსში არცთუ ისე ღარიბად არის წარმოდგენილი ლიტერატურული და ფოლკლორული ძეგლების წყალობით! ზემოთ აღწერილ ეპიზოდს ზუსტად ტარიელიანის ის ვარიანტი შეესაბამება, რომელმაც ლერწამდარეჯანის ძებნის ისტორიაა მოთხრობილი. XII ს. პოეტის შოთა რუსთაველის გენიალურ „ვეფხისტყაოსანში“ ნესტან-დარეჯანი ზღვას მისცეს. ხალხურ ვერსიაში სხვაგვარი სიტუაციაა; ტარიელმა არ იცის, სადაა მისი მზეთუნახავი და ამბავს ისიც მდინარეს ეკითხება:

— აი, შენ წყალო, შენ წყალო, შენ წყალო არავეიანო!

არც ვესროლებს ისარი, არც შეუბნი გეცემიანო.

წყალო, რა უყავ ჩემამზე, წყალო, შენ არეზიანო?

— შენი მზე წყალმა წაალო, შენი აღარა ქვეიანო!

— სხვას თუ აღარას დაგაკლებ, აღარ თუ დაგლევე. ტიალო! (25,190).

ამ მოტივს სხვაგვარი ვარიაციებიც მოეპოვება, სადაც პასუხი არ ჩანს და, მაშასადამე, უცნობი რჩება მზეთუნახავის ასეველ-დასავალი. ამ შემთხვევაში ვარიაციულობას მნიშვნელობა არა აქვს, მთავარია წყალთან საუბარი და ის, რომ წყალი, მოამბე თუ არამოამბე, თანაბრად არის გამქლავებული ორი სხვადასხვა ტრადიციის ამსახველ ფოლკლორში.

მეხუთე მოთხრობა ფილოსოფიურ იდეას ემსახურება: ვის ვისთვის შეუძლია თავის გაწირვა? ჯამაცი დორმულის თავგადასავალი ამბვე დროს რელიგიურ ელფერსაც ატარებს. დორმულმა ამომშრალ მდინარეზე ხიდი ააგო: ვინც ზედ გაივლიდა, 33 მონეტას ახდევინებდა: ვინც გვერდს აუქცევდა, დაიქერდა, გალახავდა და 40 მონეტას წაართმევდა, ოდესღაც ხიდის მახლობლად მოსიარულე ოჯახი დაბინავდა. ნალე ამ ოჯახს უბედურება შეემთხვა—მარჩენალი გარდაეცვალა. — რა გატირებთ? იკითხა დორმულმა. — საყვარელი მოჭირთე მოგვიცვდა. — ენ მოკლა? — წითელფრთებთანმა აზრაილმა წაიყვანა მისი სული. — რა კაცია ეს აზრაილი? ნეტავ, ერთხელ მაინც მაჩვენა და დამქიდა!

ღმერთს არ მოეწონა დორმულის სითამამე და აზრაილს უთხრა: ვინაა უგნური, რომ არა მცნობს! წადი, ფერი უცვალე და სული ამოართვი! სულთამხუთავმა აღვილად შეძლო უშიშარი კაცის დამორჩილება, მაგრამ ბოლოს ერთი სურვილი მაინც შეუსრულა: ღვთის წინაშე წარადგინა უმორჩილესი შეწყალების მიზნით. უზენაესმა აზრაილს უბრძანა: თუ სამაგიერო სულს იშოვის, ცოცხალი დატოვეო. დორმულს იმედი მიეცა: აკი მოხუცი დედა და ბაბა ჰყავს, იქნებ მათ იხსნან მისი სული! აქედან იწყება დიალოგი, რომელიც განსაკუთრებით საინტერესოა ქართული ფოლკლორის თვალსაზრისით. აღმოსავლურ სტილზე გამართული დიალოგი ძნელია აქ სრულიად გადმოიციეს, მხოლოდ ძირითად შტრიხებს თუ ვაჩვენებთ. სახელოვანი მხედარი და მოიერიშე მოხუც მამას ეწვევა პირველად.

— მამა, შენს სულს გთხოვ. მომცემ თუ არა მას, თუ ამჯობინებ ასე დამიტრო: „შვილო ჩემო, მამაცო დორმულო?“... ყოყმანისა და ფიქრის შემდეგ თეთრწყვერა მამა აზრაილთან მგზავრობაზე ამკარად უარს აცხადებს.

— სული ტკბილია, სიცოცხლე ძვირფასი! სულის მოცემა არ შემოდლია, ასე იცოდე ეს. შენ დედა გყავს, ჩემთვის ყველაზე ძვირფასი! წადი, შეილო, დედასთან!

გაწვილებული ვაჟკაცი დედას ეწვია სულთამხუთავთან ერთად, მასაც აუხსნა ვითარება.

— მამას ვთხოვე, უარი მითხრა. ახლა შენა გთხოვ, დედა, სულს! მომცემ თუ არა სულს, თუ ასე ტირილს ამჯობინებ: „შეილო ჩემო, დორმულო!“

— სული ტკბილია, სიცოცხლე ძვირფასი! სულის მოცემა არ შემოდლია, ასე იცოდე. მოხუცმა დედამ კვლავ ის სიტყვები წარმოთქვა, რაც მწუხარე მამას აღმოხდა [1,62]. იმედგაცრუებულ კაცს აზრაილი მიეძალა, საჩქაროდ სულის ამოხდა დაუბირა, მაგრამ დორმულს კიდევ დარჩენოდა ქვეყნად სათქუელი და გასარიგებელი საქმე. ამის გამო მეუღლესთან მისელის ნებას ითხოვს უკანასკნელად. ახლა სახელოვანი ვაჟკაცი აღარ ეძებს სულის მონაცვლეს, მეუღლეს მხოლოდ იმას სთხოვს, რომ მის ორ ვაჟს უპატრონოდ ნუ დაყრის და ისეთ კაცს ნუ გაჰყვება, ვინც გულით არ შეუყვარდება. ფიცის თანაბრად წარმოთქმული სიტყვები საყვარელ ცოლსა და მეუღლეს — სხვის შეილს მთელი არსებით შეძრავს, თანაგრძნობით განმსჭვალავს.

— დეე, ჩემი სული იყოს შენი სულრს სანაცვლოდ! მტკიცედ გადაწყვიტა მან.

როცა აზრაილი სულის მისაღებად მოვიდა, დორმულიც იქ იყო, ის არ ფიქრობდა მეგობრის მიტოვებას და ორივეს ერთად წაყვანას ითხოვდა. უზენაესს კვლავ მოეწონა მამაკაცი კაცის საქციელი, ერთგულ ცოლქმარს 140 წლის სიცოცხლე აჩუქა, ხოლო მოხუცი მშობლების სულელები მაშინვე მიიბარა.

ირკვევა, რომ თავგანწირვის საფუძველი შეიძლება იყოს არა ნათესაობა ან მეგვიდრეობა, არამედ სიყვარული, ფსიქოლოგიური ერთობა და მეგობრობა. „ქორქუთის წიგნი“ ფიქსირებულ სიუჟეტს დიდი დიაპაზონი აქვს. იგი, შეიძლება ითქვას, პოეტური შემოქმედების საყვარელ თემას წარმოადგენს და სხვადასხვა ქვეყანაში იჩენს თავს.

ახლა მოვიხმოთ გაბაასება, რომელსაც „მენაცვალე“ ეწოდება.

ამ მცირე ლექსში სულია შენაცვლება ექვს პერსონას ეხება, აქედან ოლუზურში მხოლოდ სამია ცნობილი (დედა, მამა, ცოლი). დედ-მამა ორივეგან უარს აცხადებს. როგორც შენიშნულია, მსგავსი გადმოცემა აღმოსავლეთ საქართველოში პროზითაც იპოვება [25,361]. დასავლეთ საქართველოში რიტუალურ სიმღერას ახალი სოციალური გააზრება შეუძენია და აზნაურის ქალის დატირებაში გადაზრდილა თითქოს, სადაც დედა, მამა, და, ძმა მორიგეობით მიდიან მდინარესთან და წყლიდან იხმობენ ქალიშვილს დახრჩობის ბუქარით (ე. ი. თვითონაც ეწირებიან) [27,35—34]. მსგავსი სიუჟეტები და კომპოზიციები პოპულარულია აგრეთვე სლავების ფოლკლორში [28,32]. შეიძლება ვივარაუდოთ: ოლუზურ სიტყვიერებაში ქორქუთის ლეგენდისებურ გადმოცემას მუნაზარეს, ანუ გაბაასების, სახე ჰქონდა და, სახალხო მგოსანთა რეპერტუარში მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა. აზრაილის ფუნქციას ქართულ ფოლკლორში მიქელგაბრიელი ასრულებს. ზოგჯერ უშუალოდ სიკვდილის სახელით გამოდის ეს პერსონაჟი და მარცხდება გლეხთან შეჯიბრში [29,24].

ჩანს, სულის შენაცვლების სიუჟეტი საერთო პოპულარობით სარგებლობს ხალხურ პროზასა და პოეზიაში, ამჟამად მასზე ასეთი მას-

შტაბით მსჯელობა არ გვაქვს, რადგან „ქორჭეთის წიგნის“ მხოლოდ ერთ კომპონენტს წარმოადგენს.

ზემოთქმულის მიხედვით შეიძლება დავისკვნათ: XV—XVI ს-ში, როცა ოლუზური ეპოსის კლასიკური ნიმუშის „ქორჭეთის წიგნის“ დამუშავება მიმდინარეობდა, საკუთრივ თურქულენოვან გადმოცემებთან და წყაროებთან ერთად გამოყენებულ იქნა ქართული ეპოსი და ის ისტორიული გადმოცემები, რომლებიც მონგოლთა ლაშქრობებს ასახავდნენ ჩვენს ქვეყანაში.

მ ა თ ი ე ბ უ ლ ი ლ ი ტ ე რ ა ტ უ რ ა

1. «Книга моего деда Коркута», Огузский героический эпос, перевод акад. Б. В. Бартольда, издание подготовили В. М. Жирмунский, А. И. Конопов, Москва, 1962.
2. ქართლის ცხოვრება, II, ს. ყაუხჩიშვილის რედ., თბილისი, 1956.
3. ივ. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბილისი, 1949.
4. В. М. Ж и р м у н с к и й, Тюркский героический эпос. Москва, 1974.
5. მ. ჩ ი ქ ვ ა ნ ი, ქართული ხალხური სიტყვიერების ისტორია, I, თბილისი, 1975.
6. В. В. Б а р т о л ь д, Китаи-и Коркут, I, Зап. ВОРЛО, т. VIII, Ленинград, 1894.
7. В. В. Б а р т о л ь д, Турецкий эпос и Кавказ, СБ. «Книга моего деда Коркута», Москва, 1962.
8. „წამებაჲ წმიდისა შუშანიკისი დედოფლისაჲ“, ძველი ქართული ლიტერატურის კრესტომათია, I, თბილისი, 1946.
9. А м р а н, Перевод, обработка и комментарий Дз. Гатуева, Ленинград, 1932.
10. Памятники народного творчества осетин, V, Орджоникидзе, 1941.
11. მ. ჩ ი ქ ვ ა ნ ი, ქართული ეპოსი, II, თბილისი, 1965.
12. ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VI, თბილისი, 1973.
13. მ. ჩ ი ქ ვ ა ნ ი, მიჯაჭვული ამირანი, თბილისი, 1947.
14. ელ. ვ ი რ ს ა ლ ა ძ ე, ქართული სამონადირეო ეპოსი, თბილისი, 1964.
15. ქართული ხალხური პოეზია, I, მითოლოგიური ლექსები, მიხ. ჩიქოვანის რედ., თბილისი, 1972.
16. Е. Б. В и р с а л а д з е, Грузинский охотничий миф и поэзия, Москва, 1976.
17. ქართული ხალხური საისტორიო სიტყვიერება, I, ქს. სიხარულიძის რედ., თბილისი, 1961.
18. „ოლუზ-ნამე“, თარგმნა, შესავალი და კომენტარები დაურთო ლია ჩლაიძემ, თბილისი, 1974.
19. P. V o g a t a v, Ak—Köndök. Sular—Kazan et Sosurğa un motif de l'Épopée Ogiouz et son rayonnement en Anatolie, au Caucase et en Asia Centrale. L'Homme, Revue française d'anthropologie, Janvier-Avril, 1963.
20. Краткая литературная энциклопедия, III, Москва, 1966.
21. В. В. Б а р т о л ь д, Турецкий эпос и Кавказ, СБ. «Книга моего деда Коркута», Москва, 1962.
22. აპოლონიოს როდოსელი, არგონავტიკა, აკ. ურუშაძის გამოცემა, თბილისი, 1970.
23. ხალხური ზღაპრები კახეთსა და ფშავში შეკრებილათელ რაზიკაშვილის მიერ, ტფილისი, 1909.
24. მ. ჩ ი ქ ვ ა ნ ი, შოთა რუსთაველი და ქართული ფოლკლორი, თბილისი, 1966.
25. მ. ჩ ი ქ ვ ა ნ ი, ხალხური ვეფხისტყაოსანი, თბილისი, 1937.
26. ე. კ ო ტ ე ტ ი შ ვ ი ლ ი, ხალხური პოეზია, თბილისი, 1961.
27. აჭარის ხალხური პოეზია, I, თბილისი, 1969.
28. Л. В. В и н о г р а д о в а, Композиционный анализ польских колыбельных обрядовых песен, Славянский и балканский фольклор, Москва, 1971.
29. ალ. დ ლ ო ნ ტ ი, გურული ფოლკლორი, თბილისი, 1937.
30. Х. К о р о г л ы, Огузский героический эпос, Москва, 1976.
31. М. Т s c h i k o v a n i, Das Buch vom Helden Amirani, Überzt Heinz Fähnrich, G. Kiepenheuer Verlag, Leipzig und Weimar, 1978.
32. „დედე ქორჭეთის წიგნი“, ნაწყვეტი, თურქულადან თარგმნილი გ. შაყულაშვილისა და ე. ჭაველიძის მიერ, „არმალი“, II, 1977.

მ. ი. ჩიკვანი

«КНИГА КОРКУТА» И ГРУЗИНСКИЙ ГЕРОИЧЕСКИЙ ЭПОС

Резюме

География огузского героико-эпического памятника XV в. весьма обширна. Действие происходит на территории Закавказья — в Азербайджане, Грузии и Армении. В произведении наряду с фантастическими и мифологическими сюжетами встречаются такие, в которых в трансформированном виде отражен реальный быт, история, религия и фольклор народов этих стран.

В IX песне «Книги Коркута» Грузия упоминается три раза. Страна была разделена на девять туменов (администр. округ). Древнегрузинские исторические памятники подтверждают достоверность этого факта. В огузском произведении можно встретить грузинские или связанные с Грузией термины и топонимы.

Некоторые события из истории грузинского народа нашли своеобразное художественное отражение в эпосе огузов. В их числе в первую очередь надо назвать заговор Кохтастави (1247 г.) и восстание Тегудара (1269 г.), а также описанные военные экспедиции Казанхана (период царствования Давида VI) и т. д.

В числе грузинских фольклорных произведений, которые оставили заметный след на вышеупомянутом памятнике огузского эпоса, можно особо выделить древнегрузинское сказание о прикованном Амрани. Амран (Имран) и Амран в грузинских сказаниях — один и тот же персонаж. В огузском устном творчестве грузинское имя героя оформилось по-новому и в этом виде уже было зафиксировано письменно. Памятник наглядно иллюстрирует сложный процесс трансформации, в силу которого грузинское сказание было сильно исламизировано.

В типологическом аспекте привлекают внимание одинаковые формулы обращения в огузском и грузинском фольклоре (диалог с источником, с родителями и возлюбленным).

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოლკლორის განყოფილება

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტმა

ნანია ჯაფარიძე

ბერნარდო ნეპოლელის კოლექციის მართი არაქის
წყაროს შესახებ

სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ საქართველოში გავრცელებული ზოგი არაქის წყარო სპარსული წერილობითი ძეგლებია¹. ამგვარი გზით ჩანს შემოსული სპარსული ხალხური ლიტერატურიდან ბერნარდესელი კოლექციის „ქიშმარის ხელმწიფის ქალის“ არაქი. Torre del Creco-ს კაპუჩინთა ძველი მონასტრის არქივში დაცულ (ეს არქივი ნეპოლის ცენტრალურ ბიბლიოთეკაში ინახება) „ქართული ზღაპრების კრებულში“² ეს მოთხრობა რიგით მეთორმეტეა და გამოირჩევა სხვა „ზღაპრებისაგან“ იმით, რომ მხოლოდ მას აქვს სათაური, დასასრული კი აკლია. 1957 წ. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ბიბლიოთეკამ მიიღო ნეპოლიდან „ქართული ზღაპრების“ მიკროფილმი, რომლის საფუძველზე დამზადებული ფოტო ასლის³ მიხედვით ნეპოლის ცენტრალური ნაციონალური ბიბლიოთეკის ხელნაწერი „ქართული ზღაპრები, ჩაწერილი XVII საუკუნეში პატრი ბერნარდეს მიერ“, როგორც ძველი იწოდება, სრულად გამოსცა გამოკვლევითა და ვარიანტებითურთ პროფ. მიხეილ ჩიქოვანმა⁴.

„ზღაპრებმა“ იმთავითვე მიიპყრო მკვლევართა ყურადღება⁵. ინტერესი ამ კრებულისადმი გაიზარდა იმითაც, რომ იგი ითვლება, თუმცა კი პირობითად, „ქართული ზღაპრების“ ყველაზე ადრეულ „პირველ“ კრებულად⁶. ამგვარად, ამ „ზღაპრებიდან“ მხოლოდ ზემოხსენებულ „არაქს“ შეეცხებოდა⁷. პროფ. მ. ჩიქოვანმა ვარაუდი გამოთქვა, რომ „არაქი ქიშმარის ხელმწიფის ქალისა“ ავანტიურული ტიპის მოთხრობაა, მას მრავალი რამ საერთო მოეძებნება სპარსულ-ინდური და არაბული წარმოშობის ზღაპრულ კრებულებთან, თუკი იგი პირდაპირ თარგმანს არ წარმოადგენსო⁸. პროფ. ალ. გვახარიას აზრით, „არაქის ჩვენამდე მოღწეულ ფრაგმენტში გაბნეული ლექსიკური თუ ფრაზეოლოგიური სპარსიზმები, უეჭველს ხდის მის ნათარგმნ ხასიათს“⁹. იგი ფიქრობს რომ „აქ გვაქვს ჩვენ რომელიღაც სპარსული ხალხური დასთანის ქართული ეჭვის ჩანაწერი. საძებარია როგორც მისი სრული ტექსტი, ასევე სპარსული ორიგინალი“¹⁰. საინტერესოა იტალიური მინაწერი, რომელიც, „ქიშმარის ხელმწიფის ქალის არაქს“ აქვს: „ამ ზღაპრის დედანს აკლდა, თვითონ იგი ერთ ძველ რვეულში იყო მოთავსებული, ჩანს, ეს ზღაპარი (ფაბულა) გრძელი უნდა ყოფილიყო“¹¹. (73 v). პროფ. მ. ჩიქოვანი აღნიშნავს, რომ „ანალოგიური სრული სიუჟეტი ჭერჭერობით ხელთ არ ჩავგარდნია, ამიტომაც არაქის წყაროების შესახებ გადაჭრით არაფერს ვამბობთ“¹².

სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილების ხელნაწერთა საცავში აღმოჩნდა კრებული სპარსული ჰეჰაიათებისა, გადაწერილი მე-18 საუკუნეში ინდოეთში სხვა კრებულიდან. ამ ჰეჰაიათებს შორის ჩვენთვის საინტერესო სიუჟეტსაც ვხვდებით. ესაა სპარსული ხალხური დასთან, რომელიც სპარსული ჰეჰაიათების კრებულშია მოთავსებული სათაურით: „ქაშმირის მეფის ასულისა და ყანუქელი უფ-

ღისწულს ჰქეიათი¹³. ამ ხელნაწერის შეჯერებამ ბერნარდესეულ არაქთან დადასტურა მათი იდენტურობა და ცხადყო, რომ იტალიაში დაცული „ქიშმარის ხელწიფის ქალის არაქის“ სახით საქმე გვაქვს არა ბერნარდეს მიერ ჩაწერილ ქართულ ზღაპართან, არამედ სპარსული ხალხური დასთანის ქართულ თარგმანთან. 300 წლის წინანდელი ტექსტი არა მარტო შინაარსობრივად, არამედ აბზაცების, წინადადებების, ცალკეული ლექსემების დონეზე ემთხვევა ლენინგრადის სპარსულ ხელნაწერს. მათ შორის საერთოა როგორც სიუჟეტური ქარგა, ტექსტის სიგრძე, მოცულობა, ისე მოტივები, ცალკეული ეპიზოდები, კვანძის გახსნა, კულმინაცია, ფსიქოლოგიური სიტუაციები, ასევე ნაწარმოებთან მხატვრული მხარე. ცხადია, ასეთი სიახლოვე შევთხვევითი არ შეიძლება იყოს. გადახვევები და ზოგიერთი განსხვავებული დეტალი მთარგმნელის მიერ გამოყენებულ ვარიანტულ სხვაობათა შემცველი სპარსული ტექსტის არსებობით უნდა ახსნას.

დავიწყოთ სათაურით. დასათურება, როგორც პროფ. მ. ჩიქოვანი აღნიშნავდა¹⁴, ლიტერატურული ხასიათისა აღმოჩნდა. ლენინგრადის სპარსული ხელნაწერის სათაურია: **كيات دختر اشاشا كشير و شاهزاده**

„ქიშმარის მეფის ასულისა და ყანუჯელი უფლისწულის ჰექეიათა“ ბერნარდესეული ტექსტისა კი: „არაქი ქიშმარის კელწიფის ქალისა“ (58v). როგორც მე-17 საუკუნის „არაქი“. ასევე ლენინგრადის სპარსულ ხელნაწერში შთავარი მოქმედი პირი ხელწიფის ქალია. ერთ შევთხვევაში „ქიშმარის“ ხელწიფის, მეორეგან „ქაშმარის“ მეფის. „ქიშმარ“/„ქაშმარ“ შეიცავს უმნიშვნელო ფონეტიკურ სხვაობას. ლენინგრადის სპარსულ ხელნაწერში სიტყვა „ქაშმარის“ ზოგჯერ ასე წერია: **كشمر** გადაწყვერსა თუ მთარგმნელს შეუძლია წაიკითხოს ეს როგორც „ქაშმარ“¹⁵, ასევე „ქიშმარ“.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ორივე ხელნაწერი კონტექსტობრივად ემთხვევა ერთმანეთს. აბსოლუტურად იდენტურად, პარალელურად მიდის ტექსტები. მაგრამ საქმე რომ ერთ სიუჟეტთან გვაქვს, რომ ტექსტობრივად ასე ახლოს დგანან ბერნარდესეული არაქი და ლენინგრადის სპარსული ხელნაწერი ერთმანეთთან, ეს არაა გადაწყვეტი, რადგანაც ეს მოარული სიუჟეტია. იმის დასაბუთებლად, რომ მე-17 საუკუნის ბერნარდესეული არაქი წარმოადგენს სპარსული დასთანის თარგმანს, მიუხედავად კონტექსტობრივად დამთხვევასა, ჩვენ სხვა არგუმენტებიც მოგვაქვს ამის სასარგებლოდ.

განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს იმას, რომ პართლდება იტალიური შინაწერის ავტორის ვარაუდი. ფაბულა მართლაც საკმაოდ გრძელია პქონია მე-17 საუკუნის ბერნარდესეულ არაქს. იქ, სადაც წყდება მე-17 საუკუნის ქართული ტექსტი, იმავე ადგილიდან გრძელდება სპარსული ხელნაწერი. აქაც რაისის ცოლმა სიყვარული აუხსნა ვაჟურად გადაცემულ ქაშმარის მეფის ასულს. ქმარმა შემოუსწრო. მეფის ასული ვაჟი ეგონა და ცოლს ხმლით თავი წააცალა. ამის შემდეგ რაისმა გაიგო, რომ ქაშმარის მეფის ასული იდგა მის წინაშე და მოკლული ცოლის სანაცვლოდ მისი შერთვა გადაწყვიტა. ქალიშვილი გაეპარა და კიდევ მრავალი რამ გადახდა თავს მანამ, სანამ ბეპრუზი იყიდა და მას. საბოლოოდ ქაშმარის მეფის ასული ბეპრუზმა შერთო ცოლად, ბაღდადელი მეგობრისათვის კი ერთი ლამაზი გოგო იყიდა და გაუგზავნა.

ბერნარდესეული ტექსტის ესა თუ ის სპარსული სიტყვა ლენინგრადის სპარსული ხელნაწერის სათანადო ადგილას იკითხება, იგულისხმება, ან გად-

ნოსტრია უთარგმნელად გარკვეულ ფრაზაში. მტკიცება იმისა, რომ რაღაცან „ქაშნარის ხელმწიფის ქალის“ არაქში სპარსული სიტყვები გვხვდება, ამიტომ არაქი სპარსულიდანაა ნათარგმნი, მოკლებულია დამაჩერებლობას, ხელნაწერში გაზნეული სპარსული ლექსიკის ნაწილი უცხო არ უნდა ყოფილიყო ქართულში. მკითხველისათვის მე-16 — მე-17 საუკუნეებში. სპარსულიდან ქართულენაში მანამდე შემოსული და ქართულ ენას შეგუებული სიტყვები იხმარებოდა როგორც სასაუბრო, ასევე სალიტერატურო ენაში. ასეთი სიტყვები მრავალადაა ბერნარდესეულ არაქში. ამჭერად მათზე არა შეეჩერდებით და ჩვენი დებულების დასამტკიცებლად მოგვეყვას ის სპარსული ლექსემები, შესატყვევანა და წთელი ფრაზა. რომლებიც სინტაქსურ სტრუქტურებში ორივე ხელნაწერის სათანადო ადგილას იკითხება:

ბერნარდესეული ტექსტით: „მუახლეს დიბის კაბა ჩააცვა“ (61r). ლენინგრადის სპარსული ხელნაწერით (გვ. 101):

۱۰۱ ... حای دیبا پوشید — დიბის სამოს ჩაცმული.

ბერნარდესეული ტექსტით: „დიდი სათლი მომცა“ (69 r). ლენინგრადის სპ. ხელნაწერით (გვ. 107):

۱۰۱ داد بخت بزرگ بیار و بخت — დიდი სათლი მოიტანა და მე მომცა.

ბერნარდესეული ტექსტით: „ეს ზალუმი რა სარჯლით მოკვლათ?“ (68r). ლენინგრადის სპ. ხელნაწერით (გვ. 106):

۱۰۶ این ظالم کشتی را چگونه باید کشت — ამ ზალუმის მკვლელობა (მოკვლა) როგორი (რა სახის) უნდა იყოს?

ბერნარდესეული ტექსტით: „იმ ხოჯამ უთხრა, რომ ერთი ასეთი მუახლე ნაჯსო, რომ იმის ღამაში არც ხათაის არის და არც ხუთაის“ (61 r). ლენინგრადის სპ. ხელნაწერით. (გვ. 101):

خواجه بزرگان گفت مرا کینزکی ست کشمیری که تمام خلق در خطا و ختن
قد نای بخوبی و مانند او بود نمیرسد ۱۰۱

ბერნარდესეული ტექსტით: მე ერთი მოახლე მყავს, ქაშმირელი, რომ, მთელი ხათაისა და ხუთაისის ხალხი უკეთეს ღერწმის შექარს და მის მსგავსადაც ვერ ნაღწევს (მისი მსგავსიც არ იქნება).

ბერნარდესეული ტექსტით: „ერთს ბაღში სახლი იყო. შეველ, ვნახე ტახტი იღვა“... (64 r). ლენინგრადის სპ. ხელნაწერით (გვ. 104):

۱۰۴ ... گنزاری سرای بود من در آن سرای رستم در کنار صفا تختی ناه بود
ყველინარში სასახლე იღვა, მე იმ სასახლეში შეველ, ნაპირას ტახტი იღვა.

ბერნარდესეული ტექსტით: „იმ ბერს კაცსა ცოლი ჰყუნდა ღამაში, მოდგომილიყო ფარდას უკან, იჭურტებოდა. მე რომ ამ სარჯლით მნახა, შევებრაღდი. გამოვიდა. შეეხვეწა ქმარსა: ნუ მოჰკლავ. ჩამამშვებინა“ (71 r), ლენინგრადის სპ. ხელნაწერით: (გვ. 108):

ریس را زن صاحب جمالی بود و دریس پرده ایستاده نظاره احوال من میکرد از
پس پرده بیرون آمد و باشوهر را گفت ای خداوند این گودک را پیش از این

ز حبر مکن ۱۰۸

რისის ღამაში ცოლი ჰყავდა და ფარდას უკან დამდგარიყო, ჩემს მდგომარეობას უყურებდა, შემდეგ ფარდიდან გამოვიდა და ქმარს უთხრა: ე, მზობანებელი. ამ ყმაწვილს ნუ აწვალბ.

ბერნარდესეული ტექსტით: „ნახა, რომ ქმარი ზმირს ძილში შევიდა. მოკვარა კლიტე და მოვიდა. გააღო კარი“ (71 v). ლენინგრადის სპ. ხელნაწერით (გვ. 109):

صبر کرد تارشى بخواب رفت کلید از زیر بالین شوهر بر گرفت و بدر خانه آمد ۱۰۹

ლატყადა, სანამ რაძის ჩაეძინა (ძილში შევიდა) კლიტე ქმრის ბალიშის ქვეშედან აიღო და სახლის კართან მოვიდა.

მაგალითები ბევრია. შეიძლება ასობით მოვიყვანოთ მსგავსი ნიმუში, გარდა ამისა, ემთხვევა სპარსული ენისათვის დამახასიათებელი მხატვრული შედარებები და კონსტრუქციები, რაც ორივე ხელნაწერით არის დადასტურებული:

ბერნარდესეული ტექსტით: „დაეწყვე სისხლის ცრემლით ტირილი“ (66 v). ლენინგრადის სპ. ხელნაწერით (გვ. 105):

۱۰۵ سلاب خون از دیده رون ساختم — სისხლის ნაყადი თვალიდან გადმოვდინდა.

ამრიგად, მე-17 საუკუნის ბერნარდესეული არაქისა და ლენინგრადის სპარსული ხელნაწერის შეჯერება საშუალებას გვაძლევს განვიცხადოთ, რომ „არაქი ქიშმარის ველშიფის ქალისა“ სპარსული დასთანის ქართული თარგმანია. ე. ი. პროფ. მ. ჩიქოვანისა და პროფ. ალ. გვახარიას მიერ ამ არაქის შესახებ გამოთქმული ზემოხსენებული ვარაუდი დასტურდება. ამჟამად, რომ ბერნარდესეულ არაქს ჰქონია სპარსული წყარო, რომელიც ტექსტობრივად ძალიან ახლო მდგომი ყოფილა ლენინგრადის სპარსულ დასთანთან და მთარგმნელს კი, იქნებოდა ის ბერნარდესეული თუ მისი წინამორბედი, სწორედ ასეთი, ლენინგრადის ხელნაწერის ტიპის დედანი ჰქონია ხელთ.

შ ე ნ ი შ ე ნ ე ბ ი

¹ იხ. მაგალითად: დ. კოხიძე, სპარსული ლიტერატურის ისტორია, თბილისი, 1975, გვ. 455—498; მ. ი. ს. ვ. ე, უნსაიე ჩაპარ დარეიშის ქართული ევრისის სპარსულთან დამოკიდებულების საკითხისათვის, ქართულ-სპარსული ლიტერატურული ურთიერთობანი, თბილისი, 1969, გვ. 211—214; ალ. გვახარია, სპარსული ხალხური პროზის ისტორიიდან (დასთანები), თბილისი, 1973, გვ. 114—153; მ. ი. ს. ვ. ე, სპარსული ხალხური დასთანების ქართული ევრისები, ბახთიარ-ნამე, თბილისი, 1968; მ. ი. ს. ვ. ე, სპარსული არაქების ა. სულხანიშვილისეული თარგმანები XIX ს., „აღმოსავლური ფილოლოგია“, II, თბილისი, 1972, გვ. 87—97.

² ზემოხსენებულ „ქართული ზღაპრების კრებულს“ პირველმა პუგო შუხარტმა შიაკელია 1896 წელს. იგი გაეცნო ბერნარდესეულ კოლექციას და რამდენიმე საინტერესო ცნობაც მოგვცა ბერნარდესეულ და მისი ხელნაწერების შესახებ. H. Schuchardt, Georgische Handschriften in Torro del Grcco, Bellage zur Allgemeinen Zeitung, Augsburg—München, 1896, გვ. 4, 5—101. ამის შემდეგ მიქელ თამარაშვილმა მოგვცა ამ ხელნაწერებს და შეუდგა მის შესწავლას. მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის. ნამდვილის საბუთების შემოტანითა და განმარტებით XIII საუკუნიდან, ვიღრე XX საუკუნემდე, 1902, გვ. 223—255, 683.

³ ნეაპოლის ცენტრალური ბიბლიოთეკიდან მიღებული მიკროფილმის ფოტოპირი წარმოგვიდგინა დედნის 159 გვერდს. ფ. II—801 მუჯაოს ყდამა აკინძული, შეიცავს 85 ფურცელს; თითოეული ფურცელი კი ხელნაწერის ორი გვერდის ანაბეჭდს გვაძლევს (r—v). 46 v—49 v განმეორებულია 49 v—52 r გვერდზე, 1v—78 r და 78 v ცარიელია. ნეაპოლის ცენტრალური ნაციონალური ბიბლიოთეკის ხელნაწერის ფოტოპირი „ქართული ხალხური ზღაპრები ჩაქერილი XVII საუკუნეში პატრი ბერნარდეს მიერ (ფ. 1r—86 r). ვსარგებლობთ ამ ფოტოასლით.

⁴ მ. ჩიქოვანი, მე-17 საუკუნეში ჩაქერილი ქართული ზღაპრები, „მრავალთავი“, საქართველოს ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ფოლკლორის სამეცნიერო საზოგადოების კრებულს, I, თბილისი, 1964, გვ. 120.

⁸ ჯერ კიდევ 1898 წ. „ტორე დელ გრეკოს“ ქართულ ხელნაწერებს შეეხა ა. ცაგარელი. იხ.: ა. ცაგარელის პირადი საარქივო ფონდი № 8, კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი; ელ. ვ ი რ ს ა ლ ა ძ ე, მასალები ქართული ფოლკლორის ისტორიისათვის, მე-17 საუკუნეში ჩაწერილი ორი ქართული ზღაპარი, „ლიტერატურული ძიებანი“, ტ. IV, თბილისი, 1948, გვ. 363—383; ალ. ლ ლ ო ნ ტ ი, ქართული ხალხური ნოველა, სტალინბრო, 1956, გვ. 10, 92; მ ი ს ი ე ე, ქართული ხალხური ზღაპარი, ქართული ზღაპრები, თბილისი, 1975, გვ. 5—31; შ. ძ ი ძ ი გ უ რ ი, ქართული ისტორიული დიალექტოლოგიის მასალები, ქართული ფოლკლორი, III, თბილისი, 1969, გვ. 30—31; ალ. გ ვ ა ხ ა რ ი ა, სპარსული ხალხური პროზის ისტორიიდან (დასთანები), გვ. 118—126; ლ. კ ო ტ ა შ ვ ი ლ ი, ბერნარდესელი კოლექციის (XVII ს.) ზღაპრები, „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე“, ვნისა და ლიტერატურის სერია, 1975, № 2, გვ. 91—102; ალ. ჭ ი ნ ჭ ა რ ა უ ლ ი, როდემდის?! „განთიადი“, 1975, № 6, გვ. 146; მ. ჩ ო ქ ო ვ ა ნ ი, ზოგიერთი განმარტებანი, „განთიადი“, 1976, № 5, გვ. 178—182.

⁹ ბერნარდესელი „ზღაპრებისა“ და მასზედ იტალიური მინაწერების შესწავლისას მ. ჩიქოვანმა საჭიროდ სცნო, ეთქვა, რომ „ზღაპრების კრებულა, რომელიც ჩვენამდეა მოღწეული, არ წარმოადგენს ამავე ტექსტების პირველ დედანს. კრებულა გადაწერილია რომელიღაც სხვა კრებულადან, რომელშიც ზოგიერთი რამ გადაშვრეს ვერ გაურჩევი და საბოლოო ამოკითხვამდე სათანადო ადგილები შეუესებელი დაუტოვებია...“ მ. ჩიქოვანი ი. მე-17 საუკუნეში ჩაწერილი ქართული ზღაპრები, „მრავალთაი“, გვ. 120.

⁷ ამ საკითხს ჩვენ შეეხეთ 1973 წ. ჩვენს საღაილოშო პროშაში (ხელმძღვანელო პროფ. ჟ. გუენაშვილი).

⁸ მ. ჩიქოვანი, მე-17 საუკუნეში ჩაწერილი ქართული ზღაპრებო „მრავალთაი“, გვ. 170;

⁹ ალ. გ ვ ა ხ ა რ ი ა, სპარსული ხალხური პროზის ისტორიიდან, გვ. 125.

¹⁰ იქვე, გვ. 126.

¹¹ იტალიური მინაწერის თარგმანი ეკუთვნის ბეჟან გორგაძეს. იხ. მ. ჩიქოვანი, მე-17 საუკუნეში ჩაწერილი ქართული ზღაპრებო, „მრავალთაი“, გვ. 120.

¹² იქვე, გვ. 167.

¹³ *حكايت دختر پاد شاه كشمير و شاهزاده فوج* 8. (ა, 275 — Quaritch 1860) P. *مجموعه حكايات* ~ 2 vol 812 ff. Академии Наук СССР, Азиатский музей, В, 256, გვ. 100 — 121 ესარკებლობთ ამ ხელნაწერით. (არსებობს ამ დასთანის რუსული და ქართული თარგმანი, იხ. «Плутовка из Багдада», Москва, 1963, ამ კრებულში ზემოხსენებული ჰეჭიათის თარგმანი (სპარსულიდან თარგმნა ნ. ტუმანიანი) შესულია სათაურით: «Рассказ о падишахе Кашмира, его дочери, хорасанском купце и их приключениях», (გვ. 400—414), „ქაშმირის მეფის ასული და ლამაზი დიდვაჭარი“, (ქართულად თარგმნა პროფ. მ. თოდუამ), წიგნში „ბაღდადელი თვალთმაქცი“, თბილისი, 1967, გვ. 372—389.

¹⁴ მ. ჩიქოვანი, მე-17 საუკუნეში ჩაწერილი ქართული ხალხური ზღაპრებო, „მრავალთაი“, გვ. 166.

¹⁵ *حكايات* დასახ. ხელნაწერი, გვ. PP (102).

¹⁶ სპარსულ დასთანებში ხშირად მოიხსენიება „ქაშმირის“ ქვეყანა; ზოგიერთ მათგანში საერთოდ ინდოეთი იგულისხმება. „ქიშმირის ხელმწიფის ქალის“ არაკმი თვით ქიშმირის მეფის ასული ამბობს, რომ „ჰინდუსტანის ჯელმწიფის შვილი ვარო“ (62V). ამის საბადლოდ ლუნინგრადის სპარსულ ხელნაწერში ვკითხვლობთ: *فرزند شاه هندوستان*

Н. И. ДЖАПАРИДЗЕ

ОБ ИСТОЧНИКЕ ОДНОГО РАССКАЗА ИЗ КОЛЛЕКЦИИ БЕРНАРДА НЕАПОЛИТАНСКОГО

Резюме

В научной литературе отмечается, что источниками распространяемых в Грузии некоторых рассказов являются персидские письменные памятники. Как видно, таким же образом из персидской лубочной

литературы проиклет в Грузию «Рассказ о дочери падишаха Кишмара» из коллекций Бернарда Неаполитанского.

В хранилище рукописей Ленинградского отдела Института востоковедения Академии Наук СССР хранится сборник персидских дастанов. В этом сборнике имеется рукопись интересующего нас сюжета — «Рассказ о дочери Кашмирского падишаха и Кануджского царевича». Этот сюжет был нами сопоставлен с Бернардовским рассказом как по содержанию, так и по абзацам, предложениям и лексемам. Были сравнены сюжетные, художественные, лексические детали и фразеологические стороны обеих рукописей. Идентичность их несомненна. Отсюда следует, что Бернардовский рассказ о дочери Кишмарского падишаха является не записью грузинской сказки, а грузинским переводом персидского народного дастана.

Оправдалась догадка автора итальянской приписки о том, что фабула должна была быть несколько длиннее; в действительности, она оказалась значительно распространеннее Бернардовского рассказа. Там, где прерывается грузинский текст 17-го века, персидская рукопись продолжается.

Итак, «Рассказ о дочери Кишмарского падишаха» является грузинским переводом персидского дастана и миснис, высказанного об этом рассказе проф. М. Чиковани и проф. Ал. Гвахария, подтверждается. Ясно, что переводчик, будь он Бернард, или кто-либо из его предшественников, пользуется персидским источником, который предельно близок к тексту ленинградской персидской рукописи.

საქართველოს სსრ ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმი
წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
აკადემიკოსმა ა. ბარამიძემ

მერაბ კალანდიაძე

ფრიდრიხ შილერის მსოფლმხედველობის ერთი
საკითხის თაობაზე

ფრიდრიხ შილერის შემოქმედებას ერთ-ერთი საინტერესო საკითხია მისი დამოკიდებულება ახალფეხადგმული და პოლიტიკური ძალაუფლებისათვის ბრძოლის ფერხულში ჩაბმული ბურჟუაზიისადმი. ზოგიერთი საბჭოთა მკვლევარი ოდნავ აზვიადებს შილერის კრიტიკულ დამოკიდებულებას ბურჟუაზიული საზოგადოებისადმი და საუბრობს დიდი გერმანელი დრამატურგის „ანტი-ფეოდალურ და ანტიკაპიტალისტურ შეხედულებებზე“¹. თქმა არ უნდა, რომ ამ მოსაზრების პირველი ნაწილი სწორად ასახავს შილერის მსოფლმხედველობის არსს, დახუტებას მეორე ნაწილი უნდა საჭიროებდეს, რადგან XVIII საუკუნეში „ანტიკაპიტალისტურ შეხედულებებზე“ ლაპარაკი ნაადრევად უნდა ჩაითვალოს. მსგავს ტენდენციას ბოლოს და ბოლოს შილერის მსოფლმხედველობის განვითარებამდე მივყავართ.

ბურჟუაზიულმა რევოლუციებმა შილერი წარმოადგინეს ბურჟუაზიული საზოგადოების აპოლოგეტად, რომელსაც უნდა „განეხორციელებინა ბურჟუაზიის ისტორიული მისია“². ჰერ კიდევ ჩვენი საუკუნის დასაწყისში ფრანც შერინგმა დანაწერებლად უჩვენა ამ მოსაზრების სრული უსაფუძვლობა³. თუ პირველ შემთხვევაში განვითარებულია შილერის მსოფლმხედველობის არსი, მეორე შემთხვევაში თავს იჩენს შილერის მსოფლმხედველობის არასწორი შეფასება. ამიტომ როგორც ერთი, იგი მეორე მოსაზრების განხილვა ძნელია.

ცხადია, რომ დიდი გერმანელი განმანათლებლები ბურჟუაზიის იდეოლოგიები იყვნენ. ამევე დროს კარგადაა ცნობილი, რომ მათი ჰუმანიზმი სცილდება ბურჟუაზიულ მსოფლმხედველობის ჩარჩოებს. ისინი ბურჟუაზიისაგან ბევრს მოითხოვდნენ და დიდ პასუხისმგებლობას აკისრებდნენ მას ხალხის წინაშე. შილერის შემოქმედება, როგორც ფრ. ენგელსი აღნიშნავდა, „გამსჭვალულია პროტესტს, აღშფოთების სულიანკვეთებით მთელი მაშინდელი გერმანული საზოგადოების წინააღმდეგ“⁴. ამ პროტესტის ერთ-ერთ გამოხატულებას წარმოადგენდა შილერის მიერ ახალფეხადგმული ბურჟუაზიის მანკიერი მხარეების კრიტიკა. შილერი, ბ. გ. ბელინსკის სიტყვებით რომ ვთქვათ, იყო „ჰომიკული საუკუნის წინასწარმეტყველი“⁵. ამიტომაც, რომ შილერის მდიდარი მემკვიდრეობა დღესაც კი საკმაოდ სერიოზულ არგუმენტს წარმოადგენს, რეაქციულ ბურჟუაზიულ კონსერვატივთან პოლემიკის დროს. ფრ. ენგელსის თქმით, შილერი იყო „გონებათა ახალი მოძრაობის წინასწარმეტყველი... აზრის თავისუფლების დამცველი... ჰუმანიტებისა, სამართლიანობისა და თავისუფლებისათვის მოწინავე მებრძოლი“⁶. შილერმა ჰერ კიდევ მაშინ, ბურჟუაზიული საზოგადოების გარეგანზე, შენიშნა თავისი კლასის ჩრდილოვანი მხარეები და თავის ესთეტიკურ შრომებში ფართოდ ადგილი დაუთმო მათ მხილებას. ყოველგვარი ცდა, მოეწყვიტოს შილერის ესთეტიკური შეხედულებები მისი ეპოქის საზოგადოებრივი მოძრაობის პრობლემებს, კაცობრიობის ისტორიული და კულტურული განვითარების საკითხებს, საფუძველს მოკლებული იქნება, ვინაიდან შილერი ისწრაფოდა ესთეტიკის საკითხები დაეკავშირებინა

თავისი დროის საჭირობორტო საკითხებთან, საზოგადოების შემდგომ კულტურულ და ისტორიულ განვითარებასთან⁹.

საჭიროა აღინიშნოს, რომ 90-იანი წლების დასაწყისში შილერმა „შეტევისა და ქარიშხლის“ პერიოდთან შედარებით ზოგიერთ უკან გადადგმულ ნაბიჯთან ერთად¹⁰ ერთი ფრიად სერიოზული ნაბიჯი გადადგა წინ. აი, რაში იყო საქმე. თუ ადრე იგი მხოლოდ ფეოდალურ-აბსოლუტიზტური სისტემის კრიტიკას უთმობდა ფართო ადგილს, ამიერიდან ის ცდილობს უფრო მეტად წათელსოს ახალფენადგმული ბურჟუაზიისათვის დამახასიათებელი წინააღმდეგობები და აღრმავეებს თავის კრიტიკულ შეფასებებს.

შილერმა მშვენივრად განჭერიტა ის უარყოფითი გავლენა, რომელსაც ვერ კიდევ ჩამოყალიბების პროცესში მყოფი ბურჟუაზიული საზოგადოების ელემენტები ახდენდა ხელოვნების განვითარებაზე. აი, რას წერდა იგი თავის სტატიაში „ტრაგიკული ხელოვნების შესახებ“ (1792 წ.): „ჩვენ ახალი დროის აღმზინებელი იძულებული ვართ, ხელი ავიღოთ ბერძნული ხელოვნების აღდგენის ფიქრზე, რადგან ჩვენი ეპოქის ფილოსოფიური სული და თანადროული კულტურა პოეზიისათვის არახელსაყრელია“¹¹. ბურჟუაზიული საზოგადოების უარყოფითი გავლენა ხელოვნების განვითარებაზე შილერს მკაფიოდ აქვს საზგასმული „წერილებში ესთეტიკური აღზრდის შესახებ“¹¹. აღნიშნული ტენდენცია თავს იჩენს შილერის დრამატურგიაშიც, კერძოდ, „მესინას სარძლოს“ შესავალ ნაწილში — „ოქროს გამოყენების შესახებ ტრაგედიაში“.

შილერის ნაშრომი „ესთეტიკური აღზრდის შესახებ“ შეიცავს ბურჟუაზიის ნაკლოვანი მხარეების მკაცრ მხილებას, რაც ამ ესთეტიკურ ტრაქტატს აყენებს XVIII საუკუნის ევროპული პუბლიცისტიკის შედევრების გვერდით. ამიტომ სავსებით კანონზომიერი იყო, რომ შილერის ამ ნაშრომს მალალ შეფასებას აძლევდა ა. ი. გერცენი¹². შილერი ამ ნაწარმოებში ნიღაბს ხდის ბურჟუაზიული საზოგადოების ჩარჩულ ბუნებას, აღშფოთებას გამოთქვამს იმის გამო, რომ მომხვეჭელობა ქცეულა დროის კერპად. „სარგებლიანობა დროის გულაზე დღი კერპია“¹³, — წერს შილერი. სარგებლიანობას ემსახურება ყველა ძალა და, რაც მთავარია, მსხვერპლად ეწირება ადამიანი. ადამიანს ცხოვრების მთავარ მიზნად სიმდიდრის დაგროვება დაუსახავს და, მოგების სურვილით გატაცებულს, ადამიანობა დაუკარგავს. შილერი წინააღმდეგია შრომის კაპიტალისტური დანაწილების, რომელაც ფიზიკურად ანადგურებს ადამიანს, გონებრივად აყინებს და ყოველგვარ ღირსებებს უკარგავს. „მხოლოდ შილერს რომელიმე ნამუშარევეზე მარად მიჯაჭვული ადამიანი თვითონაც მარტოვან ნამუშარევესა წარმოადგენს. ყურებში ერთი და იმავე ჩარჩის მონოტონური გულგუნი უდგას, ჩარჩისა, რომელსაც ატრიალებს. ვეღარც ავითარებს თავისი არსების პარმონიას და ნაცვლად იმისა, რომ თავისი ბუნებით ადამიანობა გამოხატოს, მეკდარი ასო იჭერს ცოცხალი განსჯის ადგილს და გაწაფული ნეგატირება უფრო სანდოა, ვიდრე გენია და გრძნობა“¹⁴. შილერის მიხედვით, შრომის დანაწილების ბურჟუაზიული წესით განპირობებული ანტაგონიზმი, რომლის ლოგიკური შედეგიცაა ადამიანის პარმონიული განვითარების შეფერხება. გამოსწორდება ადამიანის ცნობიერების, საერთოდ, კაცობრიობის უფრო მალალ საფეხურზე აყვანით. „ადამიანის მრავალფეროვანი მონაცემების განვითარება სხვა გზით არ შეიძლება, თუ არა მათი დაპირისპირებით“¹⁵. იქვე შილერი დასძენს, რომ „ძალთა ანტაგონიზმი კულტურის იარაღს წარმოადგენს“¹⁶. მეორე ადგილას შილერი განაგრძობს რა ამ აზრს, წერს: „...მხოლოდ

იარაღს, ვინაიდან ვიდრე ანტაგონიზმი არსებობს, ადამიანი ჯერ მხოლოდ კულტურისაკენ მიმავალ გზაზე იმყოფებაო¹⁷. როგორც ვხედავთ, შილერი ისეთი საზოგადოებრივი ურთიერთობის შექმნას ითვალისწინებდა, სადაც არ იქნებოდა სოციალური უთანასწორობა და უზრუნველყოფილი იქნებოდა ადამიანის პარამონული განვითარება, მისი ნაზღვილი თავისუფლება. ყოველივე აღნიშნული საკვებით აღსატურებს ლ. ი. ლოზინსკაიას მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ „როგორი მცდარიც არ უნდა იყოს შილერის თეორიის აპოსავალი პრინციპები, როგორი ილუზირებულაც არ უნდა იყოს „მშვენიერი ხილვის საწყარო“ თეორიის შენობა, „წერილები ადამიანის ესთეტიკური აღზრდის შესახებ“ დარჩება შეურიგებლობის და პატიოსნების მოწმობად ხელოვანი ჰუმანისტიკის, რომელსაც მისთვის ყველაზე მძიმე და კრიზისულ წლებშიც კი არ შეუწყვეტია ოცნება „თანამედროვე ბარბაროსობის“ მოსპობაზე“¹⁸. შილერს, როგორც იდეალისტს, არ ესმოდა ისტორიაში ანტაგონიზმის გამოშფეველი მიზეზები. არსებული საზოგადოებრივი ურთიერთობის მანკიერებათა მთავარ მიზეზად მას ადამიანის მორალური დაკნინება, მისი ბუნების განუვითარებლობა ნიჟნდა. ეს გასაგებიცაა, რადგან შილერს, ისევე, როგორც განმანათლებლებს, აქ ეძლეოდა იმ კლასობრივი წინააღმდეგობის არსი, რომელიც საზოგადოების (ისტორიის) განვითარებას ედო საფუძველად. აპიტომ შილერი იმის მაგივრად, რომ „ადამიანის ზნეობრივი და გონებრივი სრულყოფისათვის პირობებს შექმნილად თანამედროვე წყობილების დანერგვა ექადაგნა, ადამიანის სრულყოფას სახავდა აუცილებელ პირობად თანამედროვე წესწყობილებას გარდასაქმნელად“¹⁹ — წერს ლ. ლაშქარაძე — შილერის აღნიშნული მეტამორფოზის მიზეზი ნამდვილი გერმანიის უბადრუტობით გამოწვეული შეზღუდულობა გახლდათ. ბურჟუაზიული საზოგადოების ნაკლოვანი მხარეებს მხილებას, რასაკვირველია, დიდი ყურადღება ეთმობა ფრიდრიხ შილერის დრამატულ ნაწარმოებებში, კერძოდ „ყაჩაღებში“. მან XVIII საუკუნის „გერმანული საზოგადოების ცალკეულ მხარეთა კრიტიკის ნაცვლად კარლისა და ფრანკის სახით ერთმანეთს ეპოქის ორი მიმდინარეობა დაუპირისპირა, ფეოდალურ სიწყაროს მკაფიო საბრალდებო აქტი წაუყენა და ბურჟუაზიული საზოგადოების ნაკლოვანებებიც სათანადოდ გააკრიტიკა“²⁰. აღნიშნული ტენდენცია წითელ ზოლად გასდევს შილერის მთელს დრამატურგიას.

ამრავად, საკითხის ეს შედარებით მოკლე მიმოხილვაც კი ნათელიყოფს, რომ დიდი გერმანელი დრამატურგი ფრიდრიხ შილერი აშხელდა თავისი კლასის ბურჟუაზიის (ბურჟუაზიის) მანკიერ მხარეებს.

შეტყველებს თუ არა ყველაფერი ეს შილერის შეხედულებების „ანტი-კაპიტალისტურ“ ხასიათზე? ვფიქრობთ, რომ არა, გაცილებით მეტ ნათელს მოჰყენს საკითხს თუ ვიტყვი, რომ შეიძლება ლაპარაკი შილერის ანტი-ბურჟუაზიული, უფრო ზუსტად, რომ ვთქვათ, ანტი-ბურჟუაზულ ტენდენციებზე. საერთოდ კი შილერის დიდი ისტორიული დამსახურება ის გახლდათ, რომ მან ჯერ კიდევ ბურჟუაზიული ურთიერთობის გარიყრატზე შენიშნა და თავის ფილოსოფიურ შრომებში აწილა ამ საზოგადოების მანკიერი მხარეები. შილერს, როგორც თავისი ეპოქის გამოჩენილ მოაზროვნესა და დიდ ჰუმანისტს, ცხადია, არაფრით არ შეეძლო გაემართლებინა ბურჟუაზიული მომხვეჭელობა.

ბურჟუაზიის მართებულ კრიტიკას ამ საზოგადოების უარყოფანდ როდ მიჰყავს შილერი. ეს საკვებით კანონზომიერიცაა, რადგან ისტორიული წინამძღვრები ამისათვის მაშინ ჯერ კიდევ არ არსებობდა, შილერი დიალექტიკურ

უნარს ამჟღავნებს და, როდესაც ბურჟუაზიული საზოგადოების მანკიერ მხარეებს აკრიტიკებს, არც იმას ივიწყებს, რომ „ის მიწისები ისტორიული განვითარების შედარებით პროგრესული კლასის მიწისებს წარმოადგენს“²¹, — აღნიშნავს დ. ლაშქარაძე. შილერი არც პირველი იყო, არც უკანასკნელი მათ შორის, ვინც ახალფეხადგმული ბურჟუაზიის ნაკლოვანებებზე შეათითებდა. ამის ერთ-ერთი კარგი მაგალითია ცნობილი ფრანგი კომედიოგრაფი ეან ბატისტ მოლიერი (1622—1773). თავის უკვდავ კომედიებში იგი ყურადღების გარეშე არ ტოვებს აღმავალი ბურჟუაზიის ნაკლოვანებებს: სიძენწეს („ძენწი“, 1668), არისტოკრატიული ყოფისადმი მიმბაძველობას („ფორე დანდენი“, 1668; „გაანაურებული მდაბიო“, 1669) და სხვა.

შილერის უფროსი თანამედროვე დიდი გერმანელი მოაზროვნე გოტფრიდ ლესინგი (1729—1781) მშვენიერად ზედადა იმ წინააღმდეგობებს, რომლებიც დამახასიათებელი იყო ბურჟუაზიული საზოგადოებისათვის და წმინდა ინტუიციის საფუძველზე ეჭვს გამოთქვამდა ამ საზოგადოების მარადიულობის მიმართ²². განა ვინმეს შეეძლება დასწამოს მოლიერს ან ლესინგს „ანტიკაპიტალისტური“ მისწრაფებანი? რასაკვირველია, არა! იგივე შეიძლება ითქვას შილერის მისაპართითაც. ვაშან ბუნებრივია იმის კითხვა — რა მიზანს ისახავდა ფრიდრიხ შილერი, როდესაც ბურჟუაზიული საზოგადოების ნაკლოვანებებს აკრიტიკებდა? სავარაუდოა, რომ შილერის მიზანს წარმოადგენდა ახალფორმირებული ბურჟუაზიული ურთიერთობის ელემენტების ზოგიერთი პრინციპული ნაკლოვანების მზის სინათლეზე გამოტანით თავისი წვლილი შეეტანა მისი განსწორება საქმეში. წინამდებარე სტატიის მიზანს არ წარმოადგენს, გაარკვიოს შილერის დანაკლებულემა ახალფეხადგმული ბურჟუაზიული საზოგადოების მიმართ. ეს შილერის შემოქმედების ერთ-ერთი საინტერესო საკითხია და მას ერთი ცალკე სტატია ან მონოგრაფია შეიძლება ჰიეძღვნას.

როგორ შეიძლება, ვისაუბროთ შილერის „ანტიკაპიტალისტურ“ შეხედულებებზე, როდესაც XVIII საუკუნეში ჯერ თვით ბურჟუაზიული წყობილება არ არის ჩამოყალიბებული. ანტიკაპიტალისტური შეხედულებების ჩამოყალიბება კი, როგორც ცნობილია, ბურჟუაზიული წყობილებას ნაყოფი იყო. შილერის მოღვაწეობის ხანა ემთხვევა კაპიტალიზმის მანუფაქტურული განვითარების სტადიის დასაწყისს. ეს პერიოდი ისტორიულ სამეცნიერო ლიტერატურაში ფეოდალიზმიდან კაპიტალიზმში გარდამავალ ხანად არის მიჩნეული. მსოფლიოს ისტორიის ამ მონაკვეთზე ბურჟუაზია პროგრესულ მოწინააღმდეგე როლს თამაშობს, ებრძვის დრომოქმედ ფეოდალურ წყობილებას. ამ ებრძვის იდეოლოგიის ძირითადი დამახასიათებელი ნიშანია ბრძოლა ფეოდალური იდეოლოგიის წინააღმდეგ. განმანათლებლობა ამის კარგი დადასტურებაა. პოლიტიკური ბრძოლა ხშირად რელიგიურ სამოსელშია გახვეული (გაფრანკონოთ ლუთერიანობა გერმანიაში, პურიტანიზმი ინგლისში, კალვინიზმი საფრანკეთში). სულ მალე იდეოლოგიური ბრძოლა პოლიტიკურ ბრძოლაში გადაიზარდა. ამის პირველი ნიშანი იყო რეფორმაცია და გლეხთა ომი გერმანიაში და ნიდერლანდებს რევოლუცია. ამას მოჰყვა ინგლისის ბურჟუაზიული რევოლუცია, ამერიკის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა და რევოლუცია და ბოლოს — ბურჟუაზიული რევოლუციის კლასიკური ნიმუში — საფრანკეთის დიდი რევოლუცია. ბუნებრივია, რომ ამ ებრძვის ანტიკაპიტალისტურ მისწრაფებებს ადგილი ნაკლებად ჰქონდა, ვინაიდან ამისათვის ჯერ არც ობიექტური და არც სუბიექტური წინამძღვრები არ არსებობდა.

ამრიგად, ვითვალისწინებთ რა ამ ეპოქის სპეციფიკურ თავისებურებებს, შეგვაჩნდა, რომ შილერის „ანტიკაპიტალისტურ შეხედულებებზე“ საუბარი გადაჭარბებულად უნდა ჩაითვალოს.

მ ი თ ი ე ბ უ ლ ი ლ ი ბ რ ა ტ უ რ ა

1. И л ю т е н к о Е. П., Учение Фридриха Шиллера об эстетическом воспитании (Автореферат кандидатской диссертации), М., 1973, зб. 5.
2. B ü r k l e, V., Schiller, stuttgart, 1940. Noht H. F r e i d r i c h s c h i l l e r, Frankfurt a/M, 1954. D i l t e u V., Schiller, München, 1959. G e r c h a r d M., Schiller, Rern, 1950.
3. М е р и н г Ф., Литературно-критические статьи, М.-Л., 1934, зб. 701.
4. ც ბ. დ. ლ ა შ ქ ა რ ა ძ ე., ლიტერატურული ნარკვევები, თბილისი, 1972, გვ. 7.
5. Б е л и н с к и й Б. Г., Собр. соч. в 3-х томах, Т. I, М., 1948, გვ. 713.
6. Р у б а ш е в а З. В., Гуманистические идеалы Фридриха Шиллера (Литературное наследство Шиллера в борьбе против фашизма), (Реферат кандидатской диссертации). (ბ. მ. ი. რ.), გვ. 375.
7. ც ბ. დ. ლ ა შ ქ ა რ ა ძ ე., ლიტერატურული ნარკვევები, თბილისი, 1972, გვ. 6.
8. Ч е р и н ш е в с к и й, Н. Г., Поли. собр. соч., М., т. 4, 1948, зб. 507.
Ш и л л е р Ф. П. Творческий путь Фридриха Шиллера в связи с его эстетикой, М. Л., 1957, გვ. 51. P a l a s e k E., Schillers Leben und Schaffen, Berlin, 1959.
9. ზ. კ ა ლ ა ნ დ ა ძ ე., განათლებული აბსოლუტუზმის იდეა და კერძო საკუთრების საკითხი განანათლებულთა შეხედულებებში, „ისტორია, სწავლადობა და მკვლევრობა, გეოგრაფია სკოლაში“, 1978, № 1, გვ. 57—58.
10. Ш и л л е р, Ф., О трагическом искусстве, собр. соч. т. 6, М., 1957, зб. 51.
11. Ш и л л е р Ф., Письма об эстетическом воспитании человека, собр. соч., т. 6, М., 1957.
12. Г е р ц е н А., О искусстве, М., 1954, зб. 115.
13. Ш и л л е р, Ф., Письма об эстетическом воспитании человека, собр. соч. т. 6, зб. 290.
14. იქვე.
15. იქვე.
16. იქვე.
17. იქვე.
18. Л о з и н с к а я, Л. Я., Фридрих Шиллер, М., 1960.
19. დ. ლ ა შ ქ ა რ ა ძ ე., დასახ. ნაშრ., თბილისი, 1972, გვ. 937.
20. იქვე, გვ. 20.
21. იქვე, გვ. 92.
22. Историография полов и новейшей истории стран Европы и Америки, М., 1967, зб. 64.
გ. კ ი ლ უ რ ა ძ ე., ახალი ისტორია, თბილისი, 1970, გვ. 121.

М. Л. КАЛАНДАДЗЕ

ОБ ОДНОМ ВОПРОСЕ В МИРОВОЗЗРЕНИИ ШИЛЛЕРА

Резюме

В статье критически рассмотрены взгляды некоторых буржуазных и советских авторов на отношение Шиллера к только что зародившемуся буржуазному обществу.

Отмечено, что критические замечания Фр. Шиллера по отношению к буржуазному обществу не означают его антикапиталистического настроения вообще и не отрицают буржуазных взаимоотношений. Цель этих критических замечаний — исправление недостатков буржуазного общества.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ახალი და უახლესი ისტორიის კათედრა
წარმომადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტმა ა. სურგულაძემ

нечном счете решающим является функция. По этому там, где данной функции уже не соответствует то грамматическое облачение, которое она носит, надо исходным считать функцию, и грамматическая квалификация слова должна осуществляться по новому содержанию».

И тем не менее, исследование глагола с опорой на функционально-семантический принцип не было доведено до конца. Это произошло не от нежелания или непонимания задачи, а, как это ни парадоксально, от невозможности справиться с поставленной задачей в рамках существующей и вполне понятной целеустановки, заданной в грузиноведении с самого начала и заключающейся в освещении фактов грузинского языка *изнутри*. Как мы знаем, эта задача успешно решается и путем последовательного **фонетико-морфологического анализа**. Но функционально-семантический анализ оказывается действительно необходимым, когда хотим осветить факты грузинского языка *извне*, исходя из интересов перевода на другие языки, из интересов понимания того, с какими фактами других языков можно ставить в соответствие факты грузинского языка.

Тут важно подчеркнуть, что оба названных принципа анализа **полноценны**, с успехом выполняют свою миссию; говоря языком математики, каждый из них **необходим и достаточен**. И, конечно, оба вместе они могли бы дать более полную картину жизни языка. В данном случае, в условиях отсутствия специалистов, работающих в обоих направлениях одновременно, если и возникает необходимость выдвижения на первый план в одном случае одного принципа, в другом — другого, то это обусловлено различием целевого задания — *освещения языка изнутри и извне*. А поскольку я занимаюсь проблемами автоматического перевода, для данной цели я выбираю **последовательный функционально-семантический принцип анализа**.

Такой выбор ко многому обязывает исследователя. Прежде всего, оказалось необходимым в качестве **контроля** при квалификации языковых форм держаться за **логические категории**, в первую очередь за такие, как **субъект, объект, предикат**. Логический контроль позволяет не теряться в дебрях бесчисленных и противоречивых языковых форм и проследить, как достигается взаимопонимание между говорящими на самых различных языках мира, в чем состоит то общее, которое обеспечивает такое взаимопонимание при огромных расхождениях в организации грамматического инвентаря и структур предложения. Это выдвинуло на первый план развивавшееся ранее и заброшенное позднее учение о **понятийных категориях**³, представляющих собой инварианты, группирующие вокруг себя, согласно определенным логическим законам, разнообразные структурно-грамматические явления. Пришлось также заострить внимание на актуальном членении предложения⁴. Исследуя современные поверхностные синтаксические структуры, я оказался перед необходимостью пробираться к глубинным синтаксическим структурам⁵, которые строже контролируются логическими категориями мышления.

В данной работе представлены лишь некоторые итоги усилий в этом направлении применительно к грузинскому глаголу.

Для большей ясности излагаемой ниже концепции мне необходимо ввести в употребление некоторые новые понятия и рекомендовать их моим читателям. Мои рекомендации сводятся к признанию трех категорий в качестве добавления (и ни в коем случае не противопоставления) к уже известным в грузинской грамматике категориям, а именно: I. к признанию существования двух типов глаголов по построению — глаголов **субъектного построения** и глаголов **объектного построения**; II. к признанию существования в грузинском глаголе категории **ревер-**

сни (реверсионности, реверсионных форм); III. к введению понятия партиципия, используемого для обозначения особых отношений между подлежащим и дополнением.

Ниже описаны случаи их применения и дается попытка обоснования этих нововведений.

I. Деление глаголов по построению. Два типа грузинских глаголов по построению (*agebuloba*) были различены в грузинской грамматике еще у Н. Марра и И. Кипшидзе. По принятой у них терминологии эти типы различались по строю (*sqoba*) и назывались глаголами субъектного строя и глаголами объектного строя.⁵ Различительным признаком у этих двух строев глаголов является следующее: при глаголе субъектного строя подлежащее оформлено грамматическим показателем субъекта, т. е. префиксом—*v*—в первом лице (*vxaḡav* «рисую»), а дополнение — грамматическим показателем объекта. Иначе говоря, здесь имеется обычная для всех европейских языков конструкция, когда подлежащее совпадает с реальным (логическим) субъектом действия. При глаголе объектного строя (таких глаголов вообще немного) реальный (логический) субъект действия оформлен грамматическим показателем объекта, префиксом *m* — для первого лица, *g* — для второго лица (как при основе *sur* — *msurs* «я желаю», *gsurs* «ты желаешь») и т. д., а реальный объект — грамматическим показателем субъекта (*-s* в конце слова, *msurs* «я желаю то»).

Глаголами объектного строя, а по нашей терминологии — глаголами объектного построения, выступают, главным образом, глаголы чувственного восприятия (*verba sentiendi*), такие, как *msurs*, «желаю», *miḡvars*, «люблю» *mḡuls* «ненавижу», *mḡuria* «жажду» и т. п. в которых, как указывалось в данном выше определении Марра и Кипшидзе, несмотря на наличие объектных префиксов лица (*m*-, *g*-), им выражен не объект, а субъект (желаю, люблю, ненавижу — именно я, а не кто-либо другой). Про эти формы у ак. А. Чикобава справедливо сказано: «В формах *makvs* «имею» (неодушевленный предмет), *mḡavs* «имею» (одушевленный предмет), *mḡuls* «ненавижу», *miḡvars* «люблю», *mḡia* «хочу есть», *mḡuria* «жажду», *minda* «хочу» . . . реальный субъект везде передан префиксом объекта *m*-, указывающим на лицо, которое «имеет», «любит», «голоден», «жаждет», «хочет» и т. д. а реальный объект выражен показателем субъекта *-s* в конце слова (*msurs*).»⁷

Противопоставление глаголов по построению основано на изначальном расхождении в самой лексике этих глаголов и бессмысленно искать причины этих противопоставлений в области морфологии. Равным образом нет оснований искать пути их обязательного взаимного «примирения», приведения их к одному знаменателю, с позиции современной морфологии. Объяснить эти противопоставления с опорой только на морфологию приведет нас к признанию того, что, скажем, префикс *m*- всегда является показателем только объекта (как в случае *mḡaḡavs* «он меня рисует»), и тогда те случаи, когда объектная функция *m*- сомнительна, объяснять их придется историческим переосмыслением самих конструкций фразы, например, глагольную форму *miḡvars* «я люблю его» придется понимать как

«тот любим мной» (тогда действительно «тот» будет субъект, «я» — объект); или при глагольной форме *mezizyeba* «ненавижу», *Tinas ezizyeba Nodari* «Тина ненавидит Нодара», придется «Нодара» считать за подлежащее, так как он вышват в том, что Тина его ненавидит, а Тину — объектом ненависти⁸.

Предложенное в этих суждениях объяснение лексико-синтаксических явлений исключительно с морфологических позиций и достигнутое этим (и то не без натяжки фактов) выравнивание парадигматических рядов теряет доказательную силу, во всяком случае, не согласуется с теми данными, которые получены языкознанием за последний период. Установлено, что если т. н. номинативная типология современных европейских языков характеризуется таким явлением, как сведение прежних, лексических различий в спряжении глаголов на нет (или почти на нет) за счет усиления роли формообразующих элементов, то языки других типологий — одни в большей степени, другие в меньшей — функции выражения грамматических категорий возлагают на лексику, используя деление слов на лексические классы, на одушевленность — неодушевленность, активность — пассивность и т. п. В частности, языки активной типологии, значительные признаки которой находят и в картвельских языках, характеризуются делением: 1) имен — на активные и пассивные группы (на одушевленные и неодушевленные классы слов), 2) глаголов — на классы активного и «стативного» действия; 3) на уровне синтаксиса выявляется «специфическая типология предложения, которую образует оппозиция активной и инактивной конструкции, первую из которых обуславливают активные глаголы, вторую стативные»⁹.

Эту оппозицию активных и стативных глаголов, характерную для языков активной строя в чистом виде, нетрудно усмотреть в противопоставлении грузинских глаголов субъектного построения, с одной стороны, и глаголов объектного построения, с другой.

Итак, наше деление глаголов по построению совпадает с делением их у Марра и Кипшидзе, фактически возвращает к жизни их концепцию в этом вопросе. Только вместо «строя» (სტრობა) я употребляю «построение» *agebuleba* по той простой причине, что термин «строй» за этот период оказался занятым в грузинской грамматической литературе в другом значении, о чем специально будет идти речь ниже в связи с реверсией и реверсионными формами глаголов.

Неразличение этих двух типов глаголов по построению может вызвать недоразумения в отношении правильного понимания предложения и правильного его перевода, так как по формальным признакам они не различаются; их приходится различать только по содержанию глагола, по принадлежности их к тому или другому типу. Например, неучет различия между глаголами типа *naqsovs* (основа -xsovs-) «помню я его» и *tamkobs* (основа -tkob-) «он меня украшает» может привести к взаимноисключающему пониманию содержания сказанного, ибо эти глаголы, по форме сов-

падая между собой, по синтаксическому значению выражают нечто совершенно противоположное: *taxsovs* «я помню его», *matkobs* «он украшает меня», и наоборот: *vatkov* «я украшаю его», *vaxsovvaq* «он помнит меня». Как видим, различать глаголы по построению необходимо, чтобы отличить субъект от объекта, агента от реципиента. Иначе получится все наоборот, скажем, вместо «волк разодрал овцу» в переводе получим «овца разодрала волка».

II. Реверсия, реверсионные формы. Понятием реверсии приходится пользоваться при трактовке некоторых явлений грузинских релятивных глаголов.

Известно, что грузинские глаголы обладают разнообразными релятивными формами, выражающими различные отношения между ядерными членами предложения (подлежащим, сказуемым, дополнениями).

В перелятивной или абсолютной форме грузинский глагол способен иметь всего шесть форм в одной парадигме спряжения, т. е. столько же, сколько имеют другие языки (например, русский). Например: абсолютный глагол *gatboba* «согреваться» имеет формы *vtbebi*, *tbebi*, *tbeba*, *vtbebit*, *tbehit*, *tbebian* — согреваюсь, согреваешься, согревается, согреваемся, согреваетесь, согреваются. От этой основы получим несколько рядов относительных форм: а) *vatbob* «я согреваю его»¹⁰; б) *vutbob* «я согреваю у него то»; в) *vitbob* «я согреваю себе то»; г) *vetbobi* «я грею ему», отсюда *metboba* «он греет мне» (*cesxli metboba zurge* «огонь греет мне в спину»); д) *vutbebi* «я согреваюсь у него», отсюда *mitbeba* «он согревается у меня» (*xelebi gamitba* «руки согрелись у меня»). Как видно из примеров, эти релятивные формы не только не выражены в других, известных нам языках, но они вообще чужды им в плане морфологии (они выражаются аналитически, описательно). Например, в русском языке есть единственная форма для выражения «я согреваю то» (через форму «согреваю»), что служит одновременно и для выражения «я согреваю то у него» (через ту же форму «согреваю»), но нигде, кроме грузинского (точнее, кроме картвельских языков) в ближайшем окружении языков не находим, чтобы были особые формы для каждого значения отдельно, — особая форма для значения «я согреваю то» (*vatbob*), другая для значения «я согреваю то у него» (*vutbob*), третья — для «я согреваюсь у него» (*vutbebi* форма, отличная от «я согреваюсь вообще» *vtbebi*), четвертая — для «я согреваю ему то» (*vetbobi*).

Далее, в литературе описаны все эти релятивные формы, с помощью которых в грузинском глаголе различаются по лицам и числам и субъект и объект. Например, *vatbob* значит «я согреваю его»; здесь объектом подразумевается только третье лицо («его»), для второго лица объекта имеется другая форма, *gatbob* «я тебя согреваю»; а если субъект в 3 лице, тогда а) при объекте в I лице, «он меня согревает», будет *matbobs*; б) при объекте во втором лице, «он тебя согревает» — *gatbobs*, в) при объекте в 3 лице, он его согревает — *atbobs*.

В качестве иллюстрация воспроизводим здесь данную у А. Шанидзе таблицу релятивных форм глагола «хвалить» в сокращенном виде¹¹.

objektis pirebi

subjektis pirebi	—	mc	šen	mas	čven	tkven	mat
	me	N	gakeb	vakeb	N	gakebt	vakeb
	šen	makeb	N	akeb	gvakeb	N	akeb
	is	makebs	gakebs	akebs	gvakebs	gakebs	akebs
	čven	N	gakebt	vakebt	N	gakebt	vakebt
	tkven	makebt	N	akebt	gvakebt	N	akebt
	isini	makeben	gakeben	akeben	gvakeben	gakeben	akeben

Ниже воспроизводится та же таблица в русском переводе.

лица объекта

лица субъекта		меня	тебя	его	нас	вас	их
	я	N	я хваляю тебя	я хваляю его	N	я хваляю вас	я хваляю их
	ты	ты хвалишь меня	N	ты хвалишь его	ты хвалишь нас	N	ты хвалишь их
	он	он хвалит меня	он хвалит тебя	он хвалит его	он хвалит нас	он хвалит вас	он хвалит их
	мы	N	мы хвалим тебя	мы хвалим его	N	мы хвалим вас	мы хвалим их
	вы	вы хвалите меня	N	вы хвалите его	вы хвалите нас	N	вы хвалите их
	они	они хвалят меня	они хвалят тебя	они хвалят его	они хвалят нас	они хвалят вас	они хвалят их

Примечание. Таблица читается так: требуемую форму грузинского глагола надо искать в клетке на пересечении горизонтальной строки, указывающей на соответствующий субъект действия (я, ты, он, мы, вы, они), и вертикальной графы, указывающей на объект, на который переходит («падает») действие (меня, тебя, его, нас, вас, их). Например, форма gvakeben, помещенная в клетке на пересечении горизонтальной линии «они» и вертикальной «нас», означает «они хвалят нас».

Естественно, возникает вопрос о возможностях классификации этих релятивных форм глаголов. И тут, прежде всего, нужно остановиться на существующей в грузинских грамматиках новой (уже не марровской) группировке глаголов по строю, делении их на глаголы объектного и субъектного строя.

А. Шанидзе следующим образом трактует вопрос о делении грузинских глаголов на строй субъективный и объективный. Он особо выделяет релятивные или абсолютные формы глагола, который «в парадигме спряжения может иметь только шесть форм», например, глагол *ṭṭbeba* «наслаждаться» имеет абсолютные формы *vṭṭbebi*, *ṭṭbebi*, *ṭṭbeba*, *vṭṭbebit*, *ṭṭbebit*, *ṭṭbebi-an*, и значат: наслаждаюсь, наслаждаешься, наслаждается, наслаждаемся, наслаждаетесь, наслаждаются. Эти формы всегда образуют субъективный строй, так как тут представлен только субъект (и только он). В релятивных глаголах, как видели, обозначается как субъект, так и объект во всех возможных комбинациях: «я тебя хвалю» *gakeb*, «ты меня хвалишь» *takeb*, «я его хвалю» *vakeb*, «он меня хвалит», *makebs*, и т. д. Автор отмечает, что такие отличные друг от друга формы грузинские релятивные глаголы в данной парадигме спряжения могут иметь до 28 (включая сюда только что названные шесть абсолютных форм). И вот если, — продолжает автор, — эти формы будем группировать по лицам субъекта — первому, второму, третьему, — получим субъективный строй, а если будем группировать их по имеющимся там лицам объекта, получим объективный строй»¹².

Мне представляется эта классификация форм грузинских глаголов весьма важной, и думается, ее можно развить дальше, посмотреть на них с некоторых других грамматических позиций. В частности, очень интересно выделить такой факт: не знающими, но изучающими грузинский язык особенно трудно усваивается форма объективного строя (например, *matbobs* «он меня согревает», *gatbobs* «он тебя согревает», и т. п.). Это и понятно: их нет в других языках, в которых для этого используются аналитические конструкции предложения: вместо одной синтетической формы самого глагола типа грузинского *gatbobs* строится целая аналитическая фраза «он согревает тебя», в самом глаголе информация о том, кто кого согревает, остается невыраженной. Такое явление не должно быть случайным в свете генезиса структур языков. И практически, при необходимости нахождения соответствий между этими структурами в разных языках, в грузинском нельзя обойтись без четкого противопоставления форм объективного и субъективного строя. Без него недостижим и автоматический переход.

С этой целью пришлось ввести понятие **реверсии**.

Как это явствует из самого названия «реверсия» (франц. *réversion* «возврат», англ. *reversible* «реверсионный», «обратный», «обратного действия»), оно указывает на явление обратного характера по отношению к чему-то обычному, ординарному¹³. В нашей классификации ординарными считаются все те формы спряжения, в которых объектом выступает третье лицо единственного или множественного числа, то есть конструкции: «я — его», «я — их», «ты — его», «ты — их», «он — его», «он — их», «мы — его», «мы — их», «вы — его», «вы — их», «они — его», «они — их». Реверсионными считаются все те формы спряжения, в которых объектом выступают первое или второе лицо (не третье) обоих чисел, то есть конструкций: «он — меня», «они — меня», «он — тебя», «они — тебя», «он — нас», «они — нас», «он — вас», «они — вас», «ты — меня», «вы — меня», «ты — нас», «вы — нас», «я — тебя», «я — вас», «мы — тебя», «мы — вас». Причем, надо

иметь в виду, что в русском переводе может быть не только винительный падеж (как здесь), но любой, с предлогом и без предлога; например: *ve-ubnebi* «говорю я — ему», *vetatazebi* «играю я — с ним», *vepaṭrebi* «скачет он — по мне» и т. п. (примеры см. ниже).

Важно учесть, что реверсионные формы образуются от форм одинарных, как их трансформы, не только у глаголов субъектного построения, но и у глаголов объектного построения, что явствует из следующей сопоставительной таблицы.

Реверсия в глаголах субъектного построения

<i>vakeb</i>	я его хвалю	∞ ¹⁴	<i>makebs</i>	он меня хвалит
<i>vxaṭav</i>	я его рисую	∞	<i>mxaṭavs</i>	он меня рисует
<i>viṣumreb</i>	я его отпускаю	∞	<i>miṣumrebs</i>	он меня отпускает
<i>vererebi</i>	я его ласкаю	∞	<i>mcereba</i>	он меня ласкает и т. п.

Реверсия в глаголах объектного построения

<i>maxovs</i>	я его помню	∞	<i>vaxovvar</i>	он меня помнит
<i>miṭavs</i>	я его люблю	∞	<i>viṭavvar</i>	он меня любит
<i>mcpaṭreba</i>	я по нем скачу	∞	<i>vepaṭrebi</i>	он по мне скачет и т. п.

Разумеется, реально употребляемых реверсионных форм глагола больше, чем одинарных. В одной парадигме спряжения реверсионных форм может быть 16, тогда как одинарных форм бывает обычно не более шести. Примеры:

О р д и н а р н ы е

1. *vxaṭav* рисую я -- его /ee/их/ то
2. *xaṭav* рисуешь ты — его /ee/их/то
3. *xaṭavs* рисует он — его /ee/их/то
4. *vxaṭavl* рисуем мы — его /ee/их/ то
5. *xaṭavl* рисуете вы — его /ee/ их/ то
6. *xaṭaven* рисуют они — его /ee/ их/то.

Р е в е р с и о н н ы е:

1. *mxaṭavs* рисует он меня
2. *mxaṭaven* рисуют они меня
3. *gxaṭavs* рисует он тебя
4. *gxaṭaven* рисуют они тебя
5. *gvxaṭavs* рисует он нас
6. *gvxaṭaven* рисуют они нас
7. *gxaṭavl* рисует он вас
8. *gxaṭaven* рисуют они вас
9. *mxaṭav* рисуешь ты меня
10. *mxaṭavl* рисуете вы меня
11. *gvxaṭav* рисуешь ты нас
12. *gvxaṭavl* рисуете вы нас
13. *gxaṭav* рисую я тебя
14. *gxaṭavl* рисую я вас.

Разумеется, каждая из этих форм имеет свои морфологические характеристики, которых я здесь не касаюсь.

III. **Партнерство.** Естественно, возникает вопрос о соотношении категории одинарности — реверсионности с другими категориями глагола, прежде всего с категориями переходности — непереходности, активности — пассивности, залога и проч. Для освещения этих вопросов мне представляется крайне необходимым введение в грамматику нового понятия -- партнерство.

В основе партнерство всегда имеет в виду отношение между двумя элементами. В предложении оно подразумевает определенные отношения между субъектом и объектом.

Отношения субъекта и объекта, четко выраженные морфологически в картвельских языках, напоминают партнерские отношения в смысле согласованного изменения показателей лиц субъекта и объекта при замене ординарных форм реверсионными как в глаголах субъектного построения, так и в глаголах объектного построения.

С целью наглядности ординарные и реверсионные формы снабжаем соответствующими цифровыми индексами перед и после глагольной формы; причем цифра, помещенная перед глаголом, будет указывать на лицо объекта (дополнение), а цифра, помещенная после глагола — на субъект действия (подлежащее). При этом для обозначения множественного числа у всех трех лиц приняты числа: 4 — для 1 лица множ. числа, 5 — для второго лица, 6 — для третьего лица множ. числа. Итого получаем следующие значения чисел: 1 — я, 2 — ты, 3 — он, 4 — мы, 5 — вы, 6 — они. Примеры:

В глаголах субъектного построения

³ vetamašcbi ¹	я играю с ним	∞	¹ metamašeba ³	он играет со мной
² vejibrebi ¹	я соревнуюсь с ним	∞	¹ mejibreba ³	он соревнуется со мной
³ vuberdebi ¹	я старше у него	∞	¹ miberdeba ³	он стареет у меня;

другие реверсионные формы того же глагола: ¹niberdebi³ ты старше у меня, ²giberdebi¹ я старше у тебя, ⁴gviberdebi⁵ вы стареете у нас, и др.

В глаголах объектного построения

³ miqvars ¹	я люблю его	∞	¹ vugvarvar ³	он любит меня
³ mjuls ¹	я ненавижу его	∞	¹ vjulvar ³	он ненавидит меня
³ maxsovs ¹	я помню его	∞	¹ vaxsovvar ³	он помнит меня;

другие реверсионные формы того же глагола: ²axsovhar³ он помнит тебя, ²axsovhart⁶ они помнят тебя, ⁴vaxsovhart⁶ они помнят нас, ⁴gaxsovhart⁶ ты помнишь нас, и т. п.

Целый ряд особенностей употребления выделяет партнерство как категорию из всех грамматических категорий.

Первым делом следует отметить, что партнерское распределение форм налицо во всех словоизменительных рядах глаголов по всем видо-временным массивам. Например:

В настоящем времени	vejibrebi	я соревнуюсь с ним
	∞ mejibreba	он соревнуется со мной
В прошедшем длительном	vejirebodi	я соревновался с ним
	∞ mejireboda	он соревновался со мной
В аористе	ševejibre	я посоревновался с ним
	∞ šemejibra	он посоревновался со мной
		(он стал соревноваться со мной)
В заочном прошедшем	ševjirebivar	оказывался я соревновался с ним
	∞ šemjirebia	„ он соревновался со мной
В конъюнктиве III	ševjirebode	чтобы я соревновался с ним
	∞ šemjirebodes	чтобы он соревновался со мной и др.

Грамматические отношения партнерства основаны на связи между субъектом и объектом. Принято считать, что зависимость между под-

лежащим и дополнением (субъектом и объектом) осуществляется только через сказуемое (глагол): подлежащее определяет лицо и число глагола; глагол же в свою очередь управляет дополнением, его падежом. Но не обращалось должного внимания на активную синтаксическую роль подлежащего, устанавливающего непосредственную связь с дополнением и использующего для этой цели глагол, приспособлявая последний к несению этой службы и в отношении оформления, и в отношении валентности. Партнерские отношения первый актант (подлежащее) устанавливает то со вторым актантом, то с третьим (когда он имеется в предложении)¹⁵.

Партнерство бытует как закономерно меняющиеся структурные отношения между субъектом и объектом, выраженные и морфологически стандартно: все без исключения грузинские релятивные глаголы, имеющие при себе косвенный объект, подчиняются общему структурному закону партнерства, выражающемуся в постановке партнеров в определенном падеже, а именно: при глаголах субъектного построения — первого партнера в именительном падеже, второго — в дательном, при глаголах объектного построения, наоборот, первого партнера в дательном, второго — в именительном. И эта морфологическая характеристика при непереходных релятивных глаголах релевантна, как видели выше, во всех видо-временных массивах¹⁶. И это можно считать структурно-синтаксическим показателем партнерства.

Логически партнерство, как категория — это блок субъекта с объектом; морфологически этот блок выражается показателями (аффиксами) только тех лиц, которые участвуют в блоке: в глагольной форме ¹pragvelobs³ «он опекает меня» в блоке находятся «он» (субъект) и «меня» объект. Поэтому в структуре глагола присутствуют: префикс *pi-* («меня») и суффикс *-s* («он»); в форме ²pragvelobs³ «он опекает тебя» в блоке находятся: «он» (суффикс *-s*) и «тебя» (префикс *g-*); в ⁴gvpragveloben⁰ «они опекают нас» имеем: *gv* — («нас») и *-en* («они»), и т. д.

Насколько нам известно, ни в одном из европейских языков (также ни в одном из финно-угорских или тюрко-монгольских языков) не имеем партнерства как грамматически отработанной категории. Однако, зачатки партнерских отношений хорошо прослеживаются во французском языке, о чем (в другой связи) упоминает И. И. Мещанинов¹⁷.

В русском, как и в других названных здесь языках, категория партнерства не выражена морфологически, т. е. грамматически его тут нет: то, что в грузинском имеет единый морфологический облик с неизменным дательным падежом объекта при глаголах субъектного построения и именительным при объектном построении, в русском передается самыми различными синтаксическими структурами при участии различных падежей и предлогов, требуемых этими структурами. Это достаточно ясно видно из следующей таблицы, именно в ее правом столбце (в употреблении падежей в русском).

Глаголы субъектного построения

Ординарные формы		Реверсионные формы		В русском они выражены:
vererebi	я ласкаю его	perereba	он ласкает меня	винит. падежом
vexmarebi	я помогаю ему	texmareba	он помогает мне	дат. падежом
viqeneb	я пользуюсь им	miqenebs	он пользуется мной	творит. падеж.
vejibrebi	я соревнуюсь с ним	tejibreba	он соревнуется со мной	падеж с предлогом—«сз мной»
verarebi	я укрываюсь за ним	terareba	он укрывается за мной	за мной
vekonagebi	я заступаюсь за него	tekonageba	он заступается за меня	за меня
vumizneb	я целюсь в него	timiznebs	он целится в меня	в меня
vekcevi	я убегаяю от него	tekceva	он убегает от меня	от меня
veguebi	я приспособляюсь к нему	tegueba	он приспособливается ко мне	ко мне
vexmaurebi	я отзываюсь о нем	texmaureba	он отзывається обо мне	обо мне
vuberdebi	я старею у него	niberdeba	он стареет у меня	у меня
velacicebi	я заискиваю перед ним	nelaciceba	он заискивает передо мной	передо мной

Глаголы объектного построения

mesodeba	я жалею его	vecodebi	он жалеет меня	винит. падежом
mesažiroeba	я нуждаюсь в нем	vesažiroebi	он нуждается во мне	во мне
miqvardeba	я влюбляюсь в него	viqvardebi	он влюбляется в меня	в меня
menareba	я скукаю по нем	venarebi	он скучает по мне	по мне
maxovs	я помню о нем	vaxovvar	он помнит обо мне и т. п.	обо мне

Грамматическое оформление партнеров во многом зависит от переходности/непереходности глагола, его активности/пассивности, а также от обращенности действия (версии глагола).

Общая закономерность такова: чем активнее глагол, тем слабее в нем видна роль партнерства как такового, в глаголе остаются без изменения его структурные особенности, свойственные его активности и переходности. По мере ослабления активного начала в глаголе на первый план выдвигаются закономерности партнерских отношений между субъектом и объектом, а прежние структурные отношения отодвигаются на второй план. И если жесткие структурные отношения, свойственные активным переходным глаголам, всегда вносят ясность в отношении между субъектом и объектом, в непереходных релятивных формах глаголов сами признаки взаимозависимости субъекта и объекта настолько бледнеют, что порой трудно определить, который из них субъект и который объект. Они выступают как равноправные члены, как партнеры.

Иллюстрациями высказанного положения служат излагаемые ниже факты.

Условимся, что в ординарной конструкции глагола обоих построений субъект будет обозначен всегда через «а», а объект — через «б». Тогда в конструкции *vatavisupleb* «освобождаю» (*vatavisupleb iadons* «я освобождаю канарейку») будем иметь отношение «а → б», подразумевая, что стрелка всегда идет от субъекта к объекту. При реверсии *matavisuplebs* («он освобождает меня») получим такое соотношение, когда субъектом является уже «б», а объектом «а». То есть, при реверсии у субъекта и объекта роли меняются («а ← б»). Эта взаимозамена в величинах

«а» и «в» в соотношениях форм ординарных и реверсионных остается постоянным законом. Но в переходных глаголах это происходит с соблюдением всех структурно-грамматических правил, свойственных переходным глаголам вообще, прежде всего с сохранением за субъектом и объектом соответствующих падежей. Это видно из следующего.

		символическое обозначение конструкции
В настоящем времени		
Ординарная форма		
vaḡetilsobileb	я облагораживаю его	$a = \frac{s}{n}$; $b = \frac{o}{d}$
Реверсионная форма		
maḡetilsoblebs	он облагораживает меня	$a = \frac{o}{d}$; $b = \frac{s}{n}$
В аористе		
Ординарная форма		
vaḡetilsobile	я облагораживал его	$a = \frac{s}{erg}$; $b = \frac{o}{n}$
Реверсионная форма		
maḡetilsobila	он облагораживал меня	$a = \frac{o}{r}$; $b = \frac{s}{erg}$
В заочном прошедшем		
Ординарная форма		
miḡetilsobilebia	оказывается, я облагораживал его	$a = \frac{s}{d}$; $b = \frac{o}{r}$
Реверсионная форма		
vuḡetilsobilebiar	оказывается, он облагораживал меня	$a = \frac{o}{n}$; $b = \frac{s}{d}$

В случае, когда глагол остается переходным, но в предложении появляется косвенный объект (третий актанта), что чаще бывает, когда глагол оформлен в объектноперсонной версии с *u/i* предкорневым гласным¹⁸, или в каузативе, то наблюдается следующее явление: прямой объект (второй актанта) отключается от партнерской связи с субъектом и вместо него в партнерскую связь с ним вступает косвенный объект. Пример:

В настоящем времени		
vukeb švils	я у него хвалю сына (я — у него)	
mikebs švils	он у меня хвалит сына (он — у меня)	
В аористе		
vuke švili	я у него хвалил сына (я — у него)	
miko švili	он у меня хвалил сына (он — у меня)	

В оформлении партнерских пар все релятивные непереходные глаголы ведут себя в принципе одинаково. Различие в их формировании имеет морфологического характера.

Так, у активных, но непереходных глаголов (медноактивов) типа *vta-mašob* «играю», *votob* «воюю» партнерские формы образуются в виде их двухперсонных релятивных образований с участием предкорневого гласного «е»:

vetaṃaṣebi	я играю с ним	∫	metamaṣeba	он играет со мной
veotebi	я луюю с ним	∫	meoteba	он воюет со мной
vcjaxebi	я сталкиваюсь с ним	∫	mejaxeba	он сталкивается со мной.

От перелятивного глагола типа vizrdebi «я расту» релятивная форма образуется так же, с помощью предкорневого «е»: vezrdebi «я расту у него»; от vibadebi «рождаюсь» — vebadebi «я рождаюсь у него», реверсионная mebadeba «тот рождается у меня» (damebada azgi «родилась у меня мысль»).

От пассива, полученного трансформацией актива через суффикс «i» (всег «пишу» viṣerebi «пишусь»), релятивные формы образуются также с помощью предкорневого гласного «е»: vixatebi «я рисуюсь» — vexatebi «я рисуюсь у него», реверсив mexateba «оно рисуется у меня» (misi saxe gulze damexata «его образ вырисовался на моем сердце»); vekebi «я хвалим у него», mekeba «он хвалим у меня», «я горжусь им».

От пассива, полученного трансформацией актива через суффикс -d-, релятивные формы образуются с помощью предкорневого «и», чередующегося с «i»: vaṣeneb «я строю», vṣendebi «я строюсь», vuṣendebi «я строюсь у него»; vaortk'leb «я превращаю его в пар», vortk'lebi «я испаряюсь» vuortk'lebi «я испаряюсь у него».

От перелятивных форм типа vṣaṣaravdebi «седею» релятивная форма образуется также с помощью «и/i»: «я седею у него» vuṣaṣaravdebi.

У глаголов типа vdnebi «таю» имеются релятивные формы vudnebi «я таю у него» и vadnebi «я таю на нем», в реверсive madneba «тает у меня/на меня (paqini epaze madneba «мороженое тает у меня на языке»); vzivar «сиду», vuzivar «я сиду у него», vazivar «я сиду у него/на нем»; реверсив mazis «он сидит на мне» (bavṣvi kiserze mazis «ребенок сидит у меня на шее»).

Следует обратить внимание на особенности употребления реверсионных форм в III серии видо-временных массивов. В объектоперсонной версии глаголы там не имеют реверсионных форм, стало быть, у них нет и партнерских форм в этой серии. Реверсионные формы, которые часто принимаются за формы, производные от соответствующей ординарной объектоперсонной версии, на самом деле суть производные от нейтральной версии, а не от объектоперсонной: vake «я его хвалил», mikia «оказывается, я его хвалил», реверсив vukivar «оказывается, он меня хвалил»; vamuṣaveb «я его обрабатываю», damimuṣavebia «оказывается, я его обработал», реверсив davimuṣavebivar «оказывается, он меня обработал», и т. п.

Также не могут образовать реверсионных форм грузинские каузативы. Общую причину отсутствия этих форм надо искать в том, что «в третьей серии времен глаголы версий не различают»¹⁹. У них нет релятивных форм объектного ряда, а есть только абсолютные формы.

Как указывалось, различие между субъектом и объектом действия в предложении с релятивными глаголами не всегда видно в явной форме. Для лучшего понимания этого явления надо учитывать исключительно важное замечание Чикобава о том, что «в субъектно-объектном спряжении (т. е. в релятивных формах — М. Ч.) объект столь же правомочен, сколько и субъект, а в определенных случаях

превосходит его, и тогда объект более виден в глаголе, чем субъект (и это не должно быть случайным!)»²⁰.

Дальнейшие наши суждения по этому сложному вопросу целесообразно начать с утверждения следующего порядка: наряду с глаголами бесспорно субъектного и объектного построений с их ярко выраженными различительными признаками существуют глаголы переходные, нейтральные по построению. И наличие их никого не должно удивлять. В языке вскрыто немало таких категорий, в которых наряду с противопоставленными по определенным признакам единицами, расположенными на полюсах, обнаруживаются единицы, занимающие середину. Например, если исходить из обычного признака активности субъекта и пассивности объекта, то такие глаголы, как *vetamašebi* «играю я с ним» никаких признаков указанного противопоставления субъекта и объекта они не обнаруживают. В то же время здесь еще различимы формы ординарные (*vetamašebi* «я играю с ним») и реверсионные (*metamašeba* «он играет со мной»). В то же время партнерские отношения между ними вполне ясны. Партнеры здесь выступают на равноправных началах. В предложении «Нодар играет с Гурамом» партнер «а» (Нодар) наделен такими же признаками активности, как и партнер «б» (Гурам), они играют между собой (ср. *Nodari ubizgebs Gurams* «Нодар толкает Гурама»).

Но имеются и такие формы, в которых сам тип построения глагола плохо различим, и по этой причине затруднено опознавание оппозиционных форм — ординарных и реверсионных. Однако грамматическая практика всегда требовала и требует классификации и таких трудно различимых случаев и отнесения их хотя бы условно к одной или к другой группе бесспорных фактов по определенному комплексу признаков. Так следует поступать и в данном случае.

В комплексе различительных признаков, кроме перечисленных, приходится учитывать: 1. психологический настрой и определяемое им логическое подчеркивание того или иного члена высказывания, переходящее порой в иное актуальное членение фразы, в актуализацию того или иного элемента высказывания; 2. исторические сдвиги в лексическом, а также в грамматическом значении слова. И все эти признаки выступают не в одиночку, а комплексно, множась друг на друга и этим затрудняя классификацию. Выход из затруднения в том, что всегда можно договориться в отношении границы, которую мы примем условно, как более удобное и непроговорчивое, в качестве подораздела для противопоставления соответствующих фактов.

Сопремся на некоторые примеры указанного порядка.

Исходной формой для глагола *daṭṭboba* «насладиться» удобнее считать абсолютную форму *uṭṭbebi* «наслаждаюсь», а релятивные формы *vaṭṭbob* «услаждаю», «доставляю наслаждение ему, также объектноперсонную форму *vuṭṭbob* «услаждаю ему то (например гостью чай)» и *vuṭṭbebi* «становлюсь сладким для него», — считать производными от него. На этом основании *giṭṭbeba* «делается сладким то у тебя» будет формой, инверсионной от ординарной *uṭṭbebi* «делаешься сладким ты у него». Стало быть, подлежащее в *uṭṭbebi* «ты делаешься сладким для него» будет «ты», а дополнение — «он». Соответственно с этим в реверсиве *giṭṭbeba*, *gagiṭṭba* «он усладил тебя» подлежащее будет «он» (*gagiṭṭba zili* «тебя усладил сон»,

в смысле «тебе сладостно спать»), а «тебя» — дополнение. Но в языковой практике, в узусе, именно этот объект, дополнение, «тебя», настолько акцентирован, что, говоря словами Чикобава, он «более виден в предложении, чем субъект». В другом случае с аналогичной формой глагола, *gagesina* «тебе стало смешно», объекта вообще нет, сам глагол объектного построения и «тебе» является субъектом (подлежащим).

Очень трудные для квалификации формы *metşereba*, *mesexveba*, от *vtşegi* «пою» и *vesexvan* «танцую», в выражениях *ag metşereba* «мне не до пения», *ag mesexveba* «мне не до танцев», удобнее считать производными от малоупотребительной ординарной формы *vetşerebi* «я пою (вместе/в унисон) с ним», *vesexvebi* «я танцую (вместе/в такт) с ним», как ее реверсионный трансформ. И тогда «мне» в этой конструкции надо признать дополнением. Но это дополнение «мне» в процессе употребления настолько актуализовалось, что уже выдвинулось на позицию главного члена предложения — подлежащего.

В принципе таких противоречий между логическими нормами и установленным употреблением слов можно обнаружить в любом языке. Поэтому нельзя, скажем, в качестве ориентира, опираться на какой-нибудь из существующих языков и принять его структуру за эталон. В предложениях «охотник убил птицу» и «ветер опрокинул лодку» имеем полную гармонию грамматики и логики: «охотник», «ветер» — подлежащие, они же субъекты действия, «птицу», «лодку» — объекты (дополнения). Но что же такое «ветром опрокинуло лодку»? Этот оборот считается безличным. Но это толкование опирается только на формальный признак, на отсутствие в предложении слова, стоящего в именительном падеже, которое по договоренности только и может быть подлежащим в русском языке. Но по существу здесь же остается прежний субъект действия «ветер»; и реальная ситуация в объективной действительности (опрокидывание лодки по причине ветра) осталась та же.

Язык приходит в противоречие с логикой и с действительностью. Причем с этим противоречием язык вполне уживается, считает это вполне законным. Неся на себе тяжесть этих противоречий, язык неуклонно развивает свои способности безукоризненно выражать наши мысли.

Отклонения от логической нормы в разных языках происходит по-разному. Каждый язык по-своему «грешит» в выражении той или иной мысли, группирует языковой материал согласно сложившимся в данном языке структурным нормам в поверхностной синтаксической структуре, и мало считается с той логической подосновой, на которой язык держится и которой он контролируется. Для вскрытия этой подосновы, которая инвариантна, т. е. одинаково понятна представителям всех языков, лингвисты научились анализом добираться до глубинного синтаксиса и находить соответствия между его нормами и нормами современных естественных языков.

Автор этих строк продолжает разговор по всем обсуждаемым здесь вопросам в другой работе, напечатанной на страницах журнала «Вопросы языкознания»²¹.

Примечания

¹ Укажем на важнейшую часть основной литературы: А. Ш а н и д з е, Грамматика грузинского языка, I, Морфология, Тб., 1955; е г о ж е, Основы грамматики грузинского языка, I, Морфология, Тб., 1973; е г о ж е, Проблема переходности глаголов в

картвельских языках (тезисы), Тб., 1939; е г о ж е, Грамматический субъект при некоторых непереходных глаголах в грузинском, «Труды кафедры грузинского языка», Тб., 1961; А. Ч и к о б а в а, Общая характеристика грузинского языка, «Толковый словарь грузинского языка», том I, Тб., 1956; е г о ж е, Проблема простого предложения в грузинском, Тбилиси 1968; е г о ж е, Практические вопросы, связанные с переходностью глагола, «К установлению норм груз. литературного языка», Тб., 1934; И. К а в т а р а д з е, К истории основных категорий глагола в древнегрузинском, Тб.:1954; Л. К в а ч а д з е, Синтаксис современного грузинского языка, Тб., 1966. (все на груз. языке).

² А. Ш а н и д з е, Грамматика грузинского языка, I, Морфология, Тб., 1955, с. 114 (на груз. языке).

³ И. И. М е щ а н и н о в, Члены предложения и части речи. М.-Л., 1945.

⁴ M a t e s i u s, V i l é n, On some problems of the systematic analysis of grammar, «A Prague school reader in linguistics», Bloomington 1964.

⁵ D. P e r l s u l t e r, Deep and surface structure constraints in syntax, Mit, 1971.

⁶ Тогда у этих авторов они назывались «субъективный строй», «объективный строй»: Н. Я. М а р р, Грамматика древнелитературного грузинского языка, СПб, 1925; И. К и п ш и д з е, Грамматика мегрельского (иверского) языка, СПб, 1914.

⁷ А. Ч и к о б а в а, Общая характеристика грузинского языка, «Толковый словарь грузинского языка», том I, Тб., 1950 (на груз. языке), с. 58.

⁸ А. Ш а н и д з е, Грамматический субъект при некоторых переходных глаголах в грузинском, «Труды кафедры древнегрузинского языка», Тб., 1961, с. 209—228 (на груз. языке).

⁹ Г. А. К л и м о в, Вопросы контекстно-типологического описания языков, Принципы описания языков мира», М., 1976, с. 134—143.

¹⁰ С целью краткости изложения везде опущены варианты перевода, обусловленные различиями в грамматическом роде (никогда и в числе), например, *vat'ob* в переводе дает варианты «согреваю я—его, я—ее, я—их».

¹¹ А. Ш а н и д з е, Грамматика грузинского языка, I, Морфология, Тб., 1955, с. 139. Как видно из таблицы, некоторые из этих форм могут повторяться.

¹² А. Ш а н и д з е, Грамматика грузинского языка, I, Морфология, 1955, с. 112.

¹³ Его можно было бы назвать инверсией, если бы, опять-таки, не занятость этого термина в грузинской грамматической литературе в другом значении, пользующемся большой популярностью.

¹⁴ Знак «х» обозначает реверсию: форма глагола, помещенная от этого знака слева, является формой ординарной, помещенная справа—реверсионной.

¹⁵ Термин «актант» я употребляю в более широком значении, чем ему придает Теньер: L u c i e n T e n i é r e, Elements de syntaxe structurale, Paris, 1959). То есть имею в виду не только категории грамматики (подлежащее, прямое дополнение, косвенное дополнение), но и соответствующие логические категории (субъект, прямой объект, косвенный объект), считая определяющим в структуре предложения именно логические категории.

¹⁶ «Массив» я употребляю в значении «ряда» (*mçq'ri*) у Шанидзе, или «отрезка» (*paçvli*) у Чикобава.

¹⁷ И. И. М е щ а н и н о в, Члены предложения и части речи, М.-Л., 1945, с. 32, 173.

¹⁸ Грузинское название объектноперсонной версии: *saxvisi kceva*.

¹⁹ А. Ш а н и д з е, Грамматика грузинского языка, I, Морфология, Тб., 1955, с. 227.

²⁰ А. Ч и к о б а в а, Общая характеристика грузинского языка, «Толковый словарь грузинского языка», том I, Тб., 1950, с. 33.

²¹ М. П. Ч х а н д з е, О двух аспектах исследования грамматики, «Вопросы языкознания», 1979, № 2.

Отделение туркологии Института востоковедения им.
акад. Г. В. Церетели АН Грузинской ССР
Представил академик АН Грузинской ССР
Ш. В. Дэндзигури

კორნელი ლანელია

შტეტლი ენათა გავლენის კვლილი ძველი ქართული
წერილობითი ძეგლების ენაზე3. *vav consecutivum*-ის გამოცემა თანმიმდევრობის „და“ კავშირით

ბიბლიურ წიგნთა ძველ ქართულ რედაქციებში აშკარად საგრძნობია ერთი სინტაქსური თავისებურება, რომელიც „და“ კავშირის ქარბად ხმარებაში ვლინდება.

ნებისმიერი თხზულების ყველა თავიდან შეიძლება საამისო მაგალითების მოყვანა: „უკუეთუ ყოველნან კრებულმან ძეთა ისრაჲლისათამან უმეცრებაჲ კმნეს არა ნეფსით და დაეფაროს სიტყუაჲ იგი თუალთაგან კრებულისათა და ყონ ერთი რამეჲ მცნებათაგანი ღმრთისათა, რომელ არა ყოფად ჯერ-იყო, და განცხადნეს მათი იგი ცოდვამ...“, მოიბას კრებულმან მან კბოა ზროხათაგან უბიწოა ცოდვისა მისთვის და მოკვლარონ იგი კართა თანა კარვისა მის საწამებელისათა. და დაასხნენ კელნი მოხუცებულთა მათ ერისათა თავსა ზედა მის კბოასასა წინაშე ღმრთისა... და შეიღოს მღღელმან მან ცხებულმან სისხლისა მისგან კბოასა კარვად საწამებელისა, და დააწოს მღღელმან მან თათი სისხლსა მას კბოასასა და აკუროს შუდ გზის წინაშე ღმრთისა... და მისვე სისხლისაგანი სცხოს რქათა მათ საკურთხეველისათა... რომელ არს კარავსა მას შინა საწამებელისასა, და ყოველი იგი სისხლი დასთხიოს ზარისხსა თანა... და ყოველი ცმელი მოიღოს მისგან და შეწაროს იგი საკურთხეველსა ზედა. და ყოს კბოა ესე, ვითარცა სახედ ყო კბოა იგი ცოდვისაჲ, ეგრევე ყოს ესე. და ლხინება-ყოს მათთვის მღღელმან მან და მიეტევენენ მათ ცოდვანი მათნი. და განიღონ კბოა იგი გარეშე ბანაკსა მას და დაწუნ იგი...“ (ლევ. 4, 13—21). თბრობის ამ პატარა მონაკვეთში 16-ჯერ არის „და“ კავშირი ნახმარი, ბუნებრივი ქართული სინტაქსით კი მისი ნახევარიც არ იყო საჭირო. „და“ კავშირის ხმარებას სიჭარბე-სახშირე სხვადასხვა პოზიციასი ვლინდება. ამათგან მთავარია: 1. „და“ ნახმარია ერთგვარ წევრებს შორის შერწყმულ წინადადებაში; 2. „და“ ნახმარია სრულიად დამოუკიდებელი წინადადებების საზღვარზე; 3. „და“ გამოყენებულია თბრობის დიდი პერიოდების შემადგენელ ნაწილთა დასაკავშირებლად, რთულა წინადადებების შემკველ ცალკეულ კომპონენტთა ერთ დიდ მონაკვეთად შეკავშირებლად. განვიხილოთ ეს შემთხვევები ცალ-ცალკე.

1. „და“ კავშირი იხმარება ერთგვარ წევრთა დასაკავშირებლად შერწყმულ წინადადებაში. ასეთ შემთხვევაში შესაძლებელია გვქონდეს იმდენი „და“ კავშირი, რამდენი ერთგვარი წევრიცაა ერთის გამოკლებით: „და იყო ტურთსა მას შინა პური წმიდაჲ და ტფილი და ღუნოა და ზეთი და ზაქოა ნეღლი და კურცხი და კურკრითა თაფლი“ (კიმ. 21, 15—16)¹. მსგავსი მაგალითები ნაკლები სიხშირით ორიგინალურ ძეგლებშიც დასტურდება: „და აღღა და დაუტევა ტაძარი თვის და ღმრთის მოშიშებით ეკლესიად შევიდა და თანა მიიყვანნა სამნი იგი ძენი მისნი და ერთი ასული და წარადგინნა იგინი წინაშე საკურთხეველსა“ (შუშ., 13, 1).

γάρμον. καὶ ἐγύναξ ἐπαίρα, καὶ ἰαζῶν Ἀζβαν Ἀεῖαν τῆς θυγατρὸς αὐτῆς
εἰσφύρατον αὐτῆς παῖς, ἰαζῶν, καὶ εἰσφύρατον παῖς, αὐτῆς ἰαζῶν, ἔδωκεν δὲ Ἀζβαν
Ἀεῖα τῆς θυγατρὸς αὐτῆς Ζεῖφραν... ἐγύναξ δὲ παῖς, καὶ ἰδὼν ἦν Ἀεῖα.

*სა ძივიძისაჲ ქარანსი ვაძა ანა ოსტოიჲს, ხ არსარ ზარანიჲს: ხ სიღ
სისიჲს) ანაჲს ქარანსი ვქია ვითარ ქერ თარაჲს ათი ქაჲორ, ხ სანთა ან
ნაჲს ქაჲორ. ხ სო ქარანსი ვღებრა... ხ ჰერს აჲჲ სიღ, ხ ანა ქია ზრ...*

ქართულ თარგმანში 7 დამოუკიდებელი წინადადებაა გაერთიანებული „და“ კავშირის 6-კერე ხმარებით. ასეა ეს ებრაულ ტექსტშიც, ოღონდ მასში პირველი წინადადებაც ვაგ-ით იწყება. სხვა თარგმანები ებრაულ ტექსტს მეტ-ნაკლებად დაცილებულია: ბერძნულ სეპტანტაში ორკერე ებრაული ვაგ-ის ფარ-დად დაი-ს ნაცელად მეს არის ნახმარი, რითაც ოთხი წინადადების პარატაქსული ურთიერთმიმართება თუ დამოუკიდებლობა რამდენადმე დაბნელებულია. სომხურსა და სირიულ ტექსტებში I წინადადებაც „და“ კავშირის ფარდი *h* და *o*-თი იწყება (მდრ. ბერძნ. მეს, ზოლო ქართულს სულ არ აქვს ფარდი: ალბათ, გამოჩენილია). ერთი სიტყვით, კრელი სურათია: არათუ ყველა, არამედ ორი თარგმანიც კი არ არის სავსებით შესავს მიმართებაში ებრაულ ორიგინალთან. ამიტომ, ცხადია, ძნელია იმის თქმა, ქართული თარგმანი მოცემულ შემთხვევაში რომელ უცხოენოვან წყაროსთან ამქლავნებს პირდაპირ დამოკიდებულებას. უდავო მხოლოდ ერთია: „და“-ს ქარბ (ზედმეტ) ხმარებას ქართულ თარგმანში უცხო წყარო განსაზღვრავს და არა ბუნებრივი ქართულის სინტაქსი. დედნისეული აზრის შეუბღალავად, ზედმეტი „და“-ს გარეშე შეიძლებოდა შემოდასახელებულა ადგილი, ვთქვათ, ასე გამართულიყო: შეკრიბნა ლაბან ყოველნი კაცნი მის ადგილისანი და ყო ქორწილი. ვითარცა შემწუხრდა, მოიყვანა ლაბან ლია, ასული თვისი, და შეიყვანა იაკობისა. შე-რამ-ვიდა იაკობ, მისცა ლიას, ასულსა თვისსა ზელთა... და ვითარ განთენა, ამა ესერა იყო იგი ლია.

რა თქმა უნდა, მიუტევებელი მკრეხელობა იქნებოდა იმის გაფიქრებაც კი, რომ პირველწყაროს გავლენისაგან მთლიანად თავის დაულწევლობის მიზნად ძველ ქართულ მთარგმნელთა შემოქმედებითი ძალის უქმარისობა გვევარაუდნა. გასათვალისწინებელია, რომ ღმრთის სიტყვად, „წმიდა“ წიგნად მიჩნეული ბიბლიის სხვა ენაზე მთარგმნელთ აუცილებელ ნორმად მიიჩნდათ მაქსიმალური სიზუსტის დაცვა და არავის შეეძლო წინასწარგანზრახვით გადმოუღებლად დაეტოვებინა თუნდაც ღამხმარე სიტყვები (კავშირ-ნაწილაკები). ამიტომაც, რომ „და“-ს ქარბი ხმარება ქართულის ვარდა სხვა ენებზე არსებულ თარგმანებშიც ადვილად შესამჩნევია (მე-19 საუკუნის I ნახევარში აკადემიურ დონეზე შესრულებულმა რუსულმა თარგმანმაც კი ვერ დააღწია თავი მთლიანად ებრაული ტექსტის გავლენას ვაგ-ის გადმოცემისას).

3. „და“ კავშირი იხმარება თხრობის დიდი პერიოდის შემადგენელ კომპონენტთა დასაკავშირებლად. ასეთი პერიოდები შეიძლება მოიცავდეს 8—10 და მეტს მუხლს (ახალი დაყოფით). თითოეული პერიოდს ცალკეულა ნაწილები, მონაკვეთები განსხვავებული ურთიერთმიმართების რამდენიმე წინადადებას შეიცავს. მთავარი წინადადების შინაარსობრივ დამახუსტებლად შეიძლება მოგვევლინოს ნაირგვარი შინაარსის დამოკიდებული წინადადება (განსაზღვრებითი, გარემოებითი, შედეგობითი...), მაგრამ თავის მხრივ ასეთი რთული წინადადებები ერთმანეთთან „და“ კავშირით შეიძლება გაერთიანდეს და, ამდენად, მიღებულ იქნეს თხრობის ერთი გარკვეული, უწყვეტად გადაბმუ-

ასეთ შემთხვევაში ქვეწყობა არც გვექონდეს და „და“ ჩვეულებრივ მაერთებელი კავშირი იყოს: სამი დღე არის (გასული) და მელიან მე; რა გნებავს ჩემგან და გაგიკეთებ; სად გნებავს და გაგიმზადებ შენ ვნების საკმელს. თანწყობის გაგება სუსტდება, თუ „და“-ს ამოვიღებთ, რადგან „და“ ამყარებს გარკვეულ კავშირს, მიმართებას თანწყობილი წინადადებების კომპონენტებს შორის, კერძოდ, ხაზს უსვამს მზაობას. გადაწყვეტილებას, უსათუობას იმის შესრულებისას, რაც უნდა მოჰყვეს I წინადადებაში გამოთქმულ აზრს. I (უკავშირო): რა გნებავს ჩემგან გაგიკეთო. ეს იგივეა დაახლოებით, რაც მარტივი წინადადება: რისი გაკეთება გინდა ჩემგან. II (კავშირიანი): რა გნებავს ჩემგან და გაგიკეთებ. ეს იგივეა, რაც დაახლოებით: რა გინდა ჩემგან (თქვი) და მე უსათუოდ გაგიკეთებ.

ბ) რთულ ქვეწყობილ წინადადებაში მომდევნო პოზიციის მთავარი წინადადების წინ ნახშირია „და“, რაც „უცნაური მოვლენაა“: „რაჟამს დაიბანაკეს წმიდათა მათ აღგილსა მას ზემოქსენებულსა, და ქმნეს [ტალავარი]“ (ზარზმ. 324.42). ს. ყაუხჩიშვილის აზრით, მსგავსივე მოვლენა დამახასიათებელი ყოფილა ძველი ბერძნულისათვის, სადაც ასეთ კონსტრუქციაში $\alpha\chi\iota$ და $\delta\epsilon$ კავშირები გამოიყენება. მაგრამ ქართულში „და“-ს გამოყენება ბერძნულის გავლენით არ უნდა აიხსნებოდეს, რადგან ორიგინალურ თხზულებებშიც ჩვეულებრივია.

შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ აქ თანმიმდევრობის „და“ კავშირი მთავარი წინადადების გადასმით უჩვეულო პოზიციაში აღმოჩნდა, წინააღმდეგ შემთხვევაში ორიგინალური მოვლენა იქნებოდა: და ქმნეს [ტალავარ], რაჟამს დაიბანაკეს წმიდათა მათ აღგილსა მას ზემოქსენებულსა. მაგრამ არც ისაა გამორიცხული, რომ ზემოდსახვლებულ შემთხვევაში „და“-ს კავშირის ფუნქცია კი არ ჰქონდეს, არამედ „ც“ ნაწილაკისა: „რაჟამს დაიბანაკეს... და ქმნეს [ტალავარი]“ შეიძლება ნიშნავდეს: რაჟამს დაიბანაკეს, ქმნეს ტალავარიც.

საკითხავია, „და“-ს ზემოაღნიშნული ფუნქციებიდან რომელი ეგუება ბუნებრივი ქართულის სინტაქსს და რომელია უცხოენოვანი წყაროებთან გველენით დაკისრებული. შეიძლება ითქვას, რომ „და“-ს ჰარბი ხმარება შერწყმულსა და სრულიად დამოუკიდებელ წინადადებაებში, ასევე გრძელი პერიოდების კომპონენტების შესაერთებლად ებრაული სტილის გამოვლენაა, მაგრამ ეს არ ნიშნავს, რომ ძველი ქართული თარგმანი ამ შემთხვევაში უშუალოდ ებრაულ წყაროზე იყოს დამოკიდებული, რადგან ზემოხსენებული სინტაქსური ებრაიზმი პრინციპულად ერთნაირად ვლინდება ბერძნულ სეპტანტას, სირიულ პეშიტასა და ძველ სომხურ თარგმანშიც.

ებრაულ ენაში კავშირთაგან ყველაზე ხშირი გამოყენებისაა „და“-ს მნიშვნელობის *vav copulativum* ანუ *vav consecutivum* (თანმიმდევრობის ვავი). მთავარი ფუნქცია ვავისა (7, 1) ის არის, რომ დააკავშიროს არა მარტო ერთგვარი წევრები და გრამატიკულად თანაბარი მნიშვნელობის წინადადებაები, არამედ ნებისმიერი წინადადებაები გადააბას ერთმანეთს დიდ პერიოდებად. ებრაულში კავშირები, როგორც წესი, სრული მნიშვნელობის მქონე სხვა მეტყველების ნაწილისაგან მომდინარეობს. თვით ყველაზე მარტივ და დაუშლელ «და» კავშირის მნიშვნელობის ვავის ეტიმოლოგიური დაკავშირება შესაძლებლად მიაჩნიათ „ლურსმნის“ მნიშვნელობის

სახელურ vav ძირსა თუ ზმნურ vā ფუძესთან, რომლის თავდაპირველი მნიშვნელობა იყო «შეკერა-შემტკიცება», «შეერთება»⁷.

ბიბლიოლოგებს შეუშინეველი არ დარჩენიათ ის ფაქტი, რომ ებრაული ძველი ალთქმის ბ ე რ ძ ნ უ ლ თარგმანში (სეპტანტაში) ჰარბად მოიპოვება ებრაული ენის ელემენტები მორფოლოგია-სინტაქსისა თუ ლექსიკის სფეროში. სწორედ ებრაული ტექსტის გავლენით vav consecutivum-ი ბერძნულ თარგმანში სისტემატურად გადმოცემულია xai (დაა) კავშირით (იშვიათად მზ-თითაც). მაერთებელი xai (დაა) კავშირი, რა თქმა უნდა, ძველ ბერძნულსაც ჰქონდა სეპტანტამდე, მაგრამ xai-ს ხმარების წესი სხვა იყო, ვიდრე ებრაულში მოქმედი vav კავშირისა და, როცა ბერძნულმა სცადა ამ უკანასკნელის ზუსტად გადმოღება, ბუნებრივი სინტაქსი დაერღვა. როგორც ცნობილია, ებრაული ენის ს ი ნ ტ ა ქ ს ი კლასიკურ ბერძნულთან შედარებით მ ა რ ტ ი ვ ი, სადა და ხ ა ლ ხ ჯ რ ი ა; მისთვის უ ჩ ვ ე უ ლ ო ა აზრების საფეხურებრივი და ქ ვ ე მ დ ე ბ ა რ ე ბ ა, ს ი ნ თ ე ზ ი. ებრაულში ყველა აზრი (ფრაზა-წინადადება) თხრობისას სინტაქსურად თანასწორია, ყველა ერთნაირ სიმალეს იკავებს ერთმანეთის გვერდით, წინადადება მიჰყვება წინადადებას უკავშიროდ ან განსაკუთრებული კავშირით, ე. წ. vav consecutivum-ით.

ამ ვავ-ის გამოყენების არე ყართოა, ის ნებისმიერი ფუნქციის მქონე სხვა კავშირის წინ შეიძლება იხმარებოდეს. «აქედანაა სეპტანტაში სიმრავლე პატარა ნაწყვეტი ფრაზებისა, უ თ ვ ა ლ ა ვ ი რ ა ო დ ე ნ ო ბ ა xai-სი, რომელიც ძლიერ ხერგავს ბერძნული ძველი ალთქმის სტრიქონებს»⁸.

თუკი უძველესი სამწერლო ტრადიციის მქონე ბერძნული ენა ვერ ასცდა ებრაული ტექსტის გავლენას, უნდა ვიფიქროთ, სხვა ენებზე არსებულ თარგმანებშიც უნდა ეჩინა თავი ზემოხსენებულ ებრაულ სტილს, მიუხედავად იმისა ებრაულ წყაროზე იქნებოდა რომელიმე მათგანი დამოკიდებული თუ ბერძნულზე. ეს ასეც არის: ებრაული ვავ-ის ბაღდად სისტემებზე იხმარება სირიულ პეშიტაში o (vav), სომხურ თარგმანში և (ev), ქართულისაში კი „და“.

იმდენად დიდი იყო სეპტანტის გავლენა სამწერლო ბერძნულზე, რომ თვით ბ ე რ ძ ნ უ ლ ე ნ ა ზ ე შე ქ მ ნ ი ლ ორიგინალურ ძეგლებშიც გადავიდა სეპტანტისეული ებრაული ენის ელემენტები. ამიტომაც, რომ ახალი ალთქმის ბერძნულ ტექსტში «თანმიმდევრობის ვავ-ი» განაგრძობს არსებობას და ბერძნულის გავლენით ქართულ თარგმანშიც აისახება: „და შევრდა [იესუ] იერუსალმდ..., და რამეთუ მწუხრი იყო ყაბი იგი. და გამოვიდა ბეთანიად..., და ზვალისაგან, ვითარ გამოვიდოდეს იგინი ბეთანიადთ, შეეშვია. და იხილა ლელუ შორით, რომელსა ესხა ფურცელი... და ვითარცა მოვიდა მისა, არარაჲ პოვა, გარნა ფურცელი ხოლო... და ჰრქუა მას: ნულარმცა ვინ ჰამს უკუნისადმდე შენგან ნაყოფსა. და ესმოდა ესე მოწაფეთა მისთა. და მოვიდა იესუ იერუსალმდ, და შევიდა ტაძარსა მას და იწყო გამოსხმად განმსყიდელთა მათ...“ (მრ. 11, 11—15).

ასეა რად ებრაული სტილი ელინდება, როცა დამოუკიდებელი წინადადება იწყება „და“ კავშირიანი იყო (იყოს) ზმნით. ასეთ შემთხვევაში იყო (იყოს) ზმნა უპიროა, მას სუბიექტი არც ეწყობა და არც ევარაუდება: და იყო⁹, რაჟამს ესმნეს სიტყუანი ესე მათნი მონასა მას აბრაჰამისსა, თაყუანის-სცა უფალსა... (დაბ. 24,52); და იყო, ვითარცა ესმა ლაბანს სახელი იაკობისი, გარბიოდა შემთხვე-

ვალ მისა (დაბ. 29,13); და იყო, ვითარცა იხილა იაკობ რაქელ, გარდაავორვა ლოდი იგი პირისა მისგან ჭურღმულისა (დაბ. 29,10).

სწორედ ებრაულისთვის არის დამახასიათებელი დროული თანმიმდევრობის გადმოსაცემად მუხლების გადაბმა «და» კავშირიანი ყოფა ზმნის იმპერფექტისა და პერფექტის *v'ehi, v'ehia* ფორმებით¹⁰. არც ერთ თარგმანში არ რჩება ეს ებრაული სტილი გადაუტანელი. ზემოდასახელებულ მაგალითების «და იყო» ფორმის ბადალ ბერძნულშია *ἔχθησε ἐξ, სომხურში — և ևղ, სირიულში — vah:ā. ო. ქურცაიძემ ამ საკითხისადმი მიძღვნილ სპეციალურ შრომაში სწორად მიეთათა, რომ იყო ან ღა იყო აქა-იქ ბიბლიური თარგმანის გავლენით ო რ ი გ ი ნ ა ლ უ რ ძეგლებშიც იხმარებათ¹¹ იყო, მერვესა წელსა [მრ. . .] სპარსთა მეფისასა კარად სამეფოდ წარემართა ვარქსენ პიტიახში» (შეშ.); «ხოლო იყო, შემდგომად სიელტოლისა მის ნერსშისსა ქართლით, წარმოავლინა მჰადი ამირა მუმენან» (პაბ.); «და იყო, ამისსა შემდგომად გარდაივალა დადაცა რგი გიორგისი თეკლა» (ზარზმ.).*

ვ. ჩალხიანის ცნობით, ბიბლიური თარგმანის გავლენით (ქართულის მსგავსად) ო რ ი გ ი ნ ა ლ უ რ ს ო მ ხ უ რ თხზულებებშიც უჩენია თავი *և ևղ* (*ქრტი*) დანართს სხვადასხვა დრო-კილოს ფორმით (*იღიქი, ქრტიქი*)¹².

ბიბლიის ძველი ქართული თარგმანის გავლენით ვავ-ის ფარდი თანმიმდევრობის «და»-ს ხმარება ქართულ ორიგინალურ პავიოგრაფიულ თუ საისტორიო ხასიათის თხზულებებშიც არის დამკვიდრებული. ეს განსაკუთრებით ცნურდება თხრობის დიდი პ ე რ ი ო დ ე ბ ი ს, ა ბ ზ ა ც ე ბ ი ს დასაწყისში «და»-ს ხმარებისას. საინტერესოა ის ფაქტი, რომ პირველი ორიგინალური ქართული თხზულების «შეშანიკის წაშების» ტექსტი სწორედ *vav consecutivum*-ის ფარდი «და»-თი იწყება: „და აწ დამტკიცებულად გითხრა თქვენ აღსასრული წმიდისა და სანატრელისა შეშანიკისა“. (ავ. ძეგ., I, 11, 3). ალბათ, ეს «და»-ც იყო ერთი მიზეზი, როცა თხზულების დასაწყისს «მოულოდნელად» მიიჩნევდნენ მკვლევარნი¹³. «და»-ს სიკარბე საგრძნობა აბზაცებისა და დამოუკიდებელი წინადადებების დასაწყისში: „და იქმნა მეფისაგან სპარსთაჲსა პიტიახშმან. და ვითარცა მოიწია იგი საზღვართა ქართლისათა . . . და წარმოჰმართა სადიასპანოთა ცხენითა მონაჲ თჳსი . . . და ვითარცა მოიწია და შევიდა წინაშე შეშანიკისა და კითხვად პრქუა . . . ვითარცა ესმა ნეტარსა შეშანიკს, დავარდა იგი ქუეყანასა ზედა . . . და იტყოდა: დაწყალაბელ იქმნა უბადრეკი ვარქსენ» . . . და აღდგა და დაუტევა ტაძარა თჳსი . . . და ვითარცა მწუხრისა ეამი აღასრულეს, სახლაკი ერთა მცირე პოვა . . .» (ავ. ძეგ., I, 12, 9—13,7). ან კიდევ: «და ვიდრე ჩვენ ამას სიტყუასა შინა ვიყვენით, კაცი ერთი სპარსი მოვიდა . . . და შემდგომად სამისა დღისა მოვიდა ვარქსენ პიტიახში. და უთხრა სპარსმან მან ფარულად . . . და ხვალისა დღე ვითარ აღდგა პიტიახში, გვწოდა ჩვენ ხუცესთა და მივედით. და სახარულით შეგვმთხვენა და გურქუა ჩუენ: აწ ნურას მერიდებით მე და ნუცაღა გძაკ». და ჩვენ მიუგეთ . . . (იქვე, 14, 13—27).

მსგავსი ადგილების ზოგჯერ ნებისმიერი პავიოგრაფიული თხზულებიდან შეიძლება. როგორც მოსალოდნელი იყო, ს ა ე რ ა ხასიათის ძეგლებში თანმიმდევრობის «და» კავშირის ხმარება სუსტდება. «ამირან-დარეჯანიანში» აქა-იქ კიდევ შეინიშნება, «ვისრამიანში» კი — არა. ეს იმიტომ, რომ ბიბლიის ძველი ქართული თარგმანისა და პავიოგრაფიული თხზულებების სტილის გავლენა

ს ა ე რ ო ხასიათის ძეგლებზე სუსტდება, მით უმეტეს პოეტურ ნაწარმოებებზე. საბოლოოდ კი XVII საუკუნის შემდეგ „და“-ს ხმარება ს ტ ა ბ ი ლ უ რ ი და ნორმატული ხდება სხვადასხვა ლიტერატურული ენარისათვის¹⁴. რაც შეეხება ზეპირსიტყვიერებას, მასში „და“-ს ასეთი ფუნქციით ხმარება არ შეინიშნება, მით უმეტეს „ხალხური მეტყველებისათვის ნიშანდობლივია ასინდეტური კონსტრუქციები“¹⁵.

შ ე ნ ი შ ე ნ ე ბ ი

¹ ა. კ ი ბ ი რ ი ა, შერწყმული წინადადება ძველ ქართულში: ივე, IV, 1953, გვ. 225. შ. ძ ი ძ ი გ უ რ ი, კავშირები ქართულ ენაში, თბ., 1973, გვ. 23.

² В. Гезениус, Еврейская грамматика, пер. проф. К. Коссовича, С-Пб., 1874, გვ. 582.

³ ამ შემთხვევაში ჩვენ ყურადღებას „და“-ს ხ მ ა რ ე ბ ა ზ ე ემახვილებთ და არა საკუთარ სახელთა ფორმებზე, რომლებიც სირიულში საგრძნობლად განსხვავებულია ქართულისაგან (ვსარგებლობთ S. Lee-ს 1914 წლის ლონდონური გამოცემით).

⁴ ი. ი მ ნ ა ი შ ე ი ლ ი, ქართულა ოთხთავის სომეხთა-ლექსიკონი, ა. შ ა ნ ი ძ ი ს რ ე-ღაქციით, თბ., 1948, გვ. 117.

„და“-ს ასეთ ფუნქციაზე არაფერია ნათქვამი შ. ძ ი ძ ი გ უ რ ი ს მონოგრაფიაში: „კავშირები ქართულ ენაში“ (შდრ. გვ. 22—30, 423, 433), მაგრამ შენიშნულია „და“-ს გამოყენების ფაქტი მ ა პ ი რ ი ს პ ი რ ე ბ ე ლ ი „ზ ო ლ ო“ კავშირის ფუნქციით (იქვე, გვ. 26).

⁵ ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ე ი ლ ი, ერთი უცნობი სინტაქსური მოვლენისათვის ძველ ქართულში: ქეთისის პედინსტიტუტის შრ., ტ. IX, თბ., 1949, გვ. 111—119.

⁶ ე. დ ა ნ ე ლ ი ა, პავლეს ეპისტოლეთა ქართულა ვერსიება (კორინთა, ეფრემისა) ძველი ქართული ენის კათ. შრ., 19, თბ., 1976, გვ. 121.

⁷ В. Гезениус, Еврейская грамматика..., გვ. 405.

⁸ Н. И. Глубоковский, Византийский греческий язык..., Киев, 1914, გვ. 14.

⁹ გამოკემულ ტექსტებში ერთგვარობა არაა დატული: „და იოა“ წინადადებისაგან ხან მძი-მით გამოყოფა (დაბ. 12, 11—14; 24, 52; 30, 25; 31, 10), ხანაც — არა (დაბ. 24, 15; 24, 22; 24, 30; 25, 11; 27, 1; 38, 1; 39, 5). არც ორიგინალური ძეგლების გამოკემაშია ერთგვარობა: იშვიათად გამოყოფა მძივით (აგ. ძგვ., I, 324, 42), უფრო გამოყოფილია (იქვე, II, 5; 61, I, 340, 42)

¹⁰ K ü n i g, Syntaktische Excursus zum Alten Testament: Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, Giessen, 1899, გვ. 259—287.

¹¹ ე. ქ უ რ ც ი კ ი ძ ე, ერთი სტილისტური თავისებურებისათვის ძველ ქართულში: სმამ, XXXVI, 1, 1964, გვ. 251—255.

¹² ლ. ი. მ ა ყ ხ ხ ა ნ, Фирасакანიриჩен ლასკაციხსან ცხიცი... ოქსინსა, 1885: ც. ქურ-ციოტე. დასახ. ნაშრობი, გვ. 252.

¹³ ივ. ყ ა ვ ა ხ ი შ ე ი ლ ი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, ტ. VIII, თბ., 1977, გვ. 64. ე. კ ე ე ლ ი ძ ე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, თბ., 1960, გვ. 115.

¹⁴ ი. ნ ა დ ა რ ე ი შ ე ი ლ ე, „და“ კავშირის ხმარების სიხშირე ქართული სალიტერატურო ენის ევოლუციის პროცესში: სმამ, 57, № 2, 1970, გვ. 506.

¹⁵ შ. ძ ი ძ ი გ უ რ ი, კავშირები ქართულ ენაში, თბ., 1973, გვ. 275.

ღ ა მ ო წ მ ე ბ ა ნ ი

1. დაბ. (დაბადების), გამ. (გამოსვლათა), ლუფ. (ლუფიტელთა) წიგნები — წიგნა ძველსა აღა-ქუმისანი, ტ. I, ნაე. 1,2, გამოსცა აკაკი შანიძემ, თბ., 1947—1948.
2. მ. (მათეს), შრ. (შარკოზის), ლ. (ლუკას) სახარებანი—ქართული ოთხთავის ორი ძველ რედაქ-ცია სამო შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით, გამოსცა აკ. შანიძემ, თბ., 1945.
3. აგ. ძგვ. I — ძველი ქართული ავოგრაფული ძეგლები, წიგნი I, გამოსცემად მოამზადეს ილ. აბულაძემ, ლ. ათანელიშვილმა, ნ. გოჯაძემ, ლ. ქაჩიაშ, ც. ქურციკიძემ, ც. ჭანციეშმა და ე. ჭლამაძემ ილ. აბულაძის ხელმძღვანელობით და რედაქციით, თბ., 1963. აქედან არის აღმოჩენილი: შუშ. (შუშანიის წამების), ჰახ. (ჰახოს წამების), ზარზმ. (სერაპიონ ზარზ-მელის ცხოვრების) ტექსტები.

4. Septuaginta id est Velus Testamentum graece juxta LXX interpretes, edidit Alfred Ralfs, Stuttgart, 1952.
5. Novum Testamentum graece cum apparatu critico curavit D. Eberhard Nestle..., Stuttgart, 1950.
6. The New Testament in Syriac, London, 1962.
7. ჰին ს ნო რ კოთაქარან... Յաշխատարիւրք է Է. Յովնանու. Ջ օ ֆ ր ա շ ի Յ Ե Ն... Վ Ե Ն Ն Ի Կ, 1805.
8. Священные книги Ветхого Завета..., т. I, Вена, 1897.

К. Д. ДАНЕЛИА

СЛЕДЫ ИНОЯЗЫЧНОГО ВЛИЯНИЯ В ДРЕВНЕГРУЗИНСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКАХ

3. Передача *vav consecutivum*-а союзом последовательности „და“ (da)

Резюме

В результате сравнения древнегрузинского перевода библейских книг с еврейским, сирийским, греческим и армянским текстами установлена причина чрезмерно обильного употребления და (da) «и» в качестве союза последовательности как в древнегрузинских библейских переводах, так и в оригинальных агнографических памятниках.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ძველი ქართული ენის კათედრა
წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა ა. შანიძემ

ნ ე ლ ი ჩ ა რ თ ო ლ ა ნ ი

ე ს ე, ე გ ე ნ ა ც ვ ა ლ ს ა ხ ე ლ თ ა ხ მ ა რ ე ბ ის ა ტ მ ის
ძ ვ ე ლ ქ ა რ თ უ ლ უ შ ი

მითითების სისტემა ქართულ ენაში ნაცვალსახელებითა და შესაბამისი ზმნისართებითაა წარმოდგენილი¹.

როგორც ცნობილია, ახალ ქართულში ფუნქციურად მითითების სამწევროვანი სისტემა გვაქვს, თუმცა იგი ოთხი ნაცვალსახელისაგან შედგება. ამ სისტემის ერთი წევრი მიუთითებს მოლაპარაკესთან ანუ პირველ პირთან ახლოს მყოფ საგანზე (ე ს), მეორე — თანამოსაუბრესთან ანუ მეორე პირთან ახლოს მყოფ საგანზე (ე გ), ხოლო მესამე — მოლაპარაკე-თანამოსაუბრისაგან შორს მყოფ ანუ მესამე პირთან ახლოს მყოფ საგანზე (ი ს, ი გ ი)

ძველ ქართულში მითითების სისტემა სამი წევრისაგან შედგებოდა და ისინი ფუნქციურადაც უპირისპირდებოდნენ ერთმანეთს; ჩხმარებოდა — ე ს ე : ე გ ე : ი გ ი².

ქართულისაგან განსხვავებული ვითარება გვაქვს დანარჩენ ქართველურ ენებში, სადაც მითითების სისტემა ორწევროვანია: ერთი მიუთითებს მოლაპარაკესთან ახლოს მყოფ საგანზე (ს ვ ან. ა ლ ა, მეგრ. (თ) ე ნ ა, ჭ ა ნ. ჰ ა მ ა), ხოლო მეორე — მოლაპარაკისაგან შორს მყოფ საგანზე (ს ვ ან. ე ჭ ა, მეგრ. (თ) ი ნ ა, ჭ ა ნ. ჰ ე ა).

ბუნებრივია, ჩნდება საკითხი იმის შესახებ, თუ ქართველური ენებიდან რომელს აქვს დაცული უძველესი ვითარება, რომელი სისტემა იყო ამოსავალი — ორწევროვანი თუ სამწევროვანი?

ამ საკითხის შესახებ ძირითადად ორგვარი მოსაზრება არსებობს: ერთის მიხედვით, ამოსავალია ორწევროვანი სისტემა³, ხოლო მეორის მიხედვით — სამწევროვანი⁴.

გარდა იმისა, რომ სვანურსა და მეგრულ-ჭანურში ჩვენებით ნაცვალსახელთა ორწევროვანი სისტემები გვაქვს, თვით ძველი ქართული ენის ძეგლებში შემჩნეულია ე ს ე, ე გ ე ჩვენებით ნაცვალსახელთა სინონიმურად ხმარების შემთხვევები⁵, რაც აგრეთვე ავარაუდებინებს მკვლევარებს ამოსავლად ჩვენებით ნაცვალსახელთა ორწევროვან სისტემას. ორწევროვან დაპირისპირებებს გვაძლევს ჩვენებით ნაცვალსახელთა სტრუქტურაც⁶.

სპეციალურ ლიტერატურაში ყურადღება გამახვილებული იყო ძველი ქართულის ნათარგმნ ძეგლებში ე ს ე, ე გ ე ნაცვალსახელთა ხმარების ისეთ შემთხვევებზე, სადაც ისინი ერთმანეთს ენაცვლებიან სხვადასხვა რედაქციაში და, მაშასადამე, არ არიან დიფერენცირებულნი სემანტიკურად. ჩვენ შევისწავლეთ ამ ნაცვალსახელთა ხმარების ყველა შემთხვევა როგორც ძველ ქართულ ორიგინალურ, ისე ნათარგმნ ძეგლებში. გამოიყო ამ ნაცვალსახელთა ხმარების შემდეგი ჯგუფები⁷:

I. პირველ ჯგუფში შედის ისეთი შემთხვევები, სადაც ე ს ე და ე გ ე მკაფიოდ უპირისპირდებიან ერთმანეთს როგორც მოლაპარაკისა და თანამოსაუბრის სფეროთა აღმნიშვნელი ნაცვალსახელები. აქ ორი ქვეჯგუფი გვაქვს:

ა) ესე აღნიშნავს მოლაპარაკესთან, ანუ პირველ პირთან ახლოს მყოფ საგანს: მაგ., „და განიკურნოს მონაჲ ესე ჩემი“ (ლ. 7,7DE) „რამეთუ აღრე ყოფად არს დატევებაჲ უბადრუკთა ამათჲ კორცთა ჩემთაჲ“ (შუშ. 25,32).

ე გ ე აღნიშნავს თანამოსაუბრესთან, ანუ მეორე პირთან ახლოს მყოფ საგანს; მაგ., „ანუ ვითარ ეტყუ ძმასა შენსა: მაცადე და აღმოვილო წუელი ე გ ე თულთი შენით და აჰა ეგერა დირე გიც თულასა შენსა“ (მთ. 7,4C). „აწ უკუე მოაკუდინენით ჯორცნი ე გ ე თქუენნი და ჭუარს-აცუთ იგი შრომითა და მარხვითა“ (კოლ. ყრმ., 183,19C).

ბ) აღნიშნული ნაცვალსახელები ენაცვლებიან საგანს ან ზოგჯერ მთლიან კონტექსტს, რომელიც ახლახან ახსენა, ან რომელსაც ახსენებს პირველი პირი (ეს ე), ან მეორე პირი (ე გ ე). მაგ., „და ესე ცა უწყოდე: რესევერი ჩოუეოვლებჲ არს ფარისეველთაჲ ყლსა რაჲაცა იგი იქმანედ. წე კრებოვლსა და ერსა შესაჩოუენებულად „კაცთა“ (იოანე ბოლნ. 55,3). „ესე და ესე ვიხილე თხრობად შენდა“ (სინ. მრ. 69,2). „და ვთქუე: ე გ ე ვერ უძლო, უფალო“ (ძვ. აღთქმ. აპოკრ. 364,23C).

«და პრქუა მსაჭლსა მას ამირასა: იეგე კეთილად სთქუ, რამეთუ ვარ მე ბუნებით სარკინოზ» (ჰაბო. 64,2ა).

ამგვარად, ესე და ე გ ე ნაცვალსახელები თავიანთი ფუნქციით ძველ ქართულში ძირითადად განსხვავებული არიან ერთმანეთისაგან.

ესე და ე გ ე ნაცვალსახელები უპირისპირდებიან ერთმანეთს: ა) სიახლოვე-სიშორისა და ბ) პირებთან მიმართების მიხედვით. ორი ოპოზიცია ჩვეულებრივ ერთდროულადაა წარმოდგენილი, მაგრამ ზოგ შემთხვევაში ერთ-ერთი მათგანი წამოიწვეს წინ, მეორე კი ნეიტრალიზებულია. მეორე ოპოზიციის ნეიტრალიზაციის შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი. აქ კი გვინდა გამოვყოთ ისეთი შემთხვევები, როდესაც მოხსნილი ჩანს სიახლოვე-სიშორის მიხედვით დაპირისპირება და მხოლოდ პირებთან მიმართება არის გამოხატული. მხედველობაში გვაქვს ესე, ე გ ე ნაცვალსახელთა ზმარება ისეთ შემთხვევებში, სადაც ისინი მხოლოდ პირთან მიმართების ოპოზიციას ქმნიან და იმავდროულად არ მიუთითებენ სიახლოვე-სიშორეზე. იქ, სადაც მე ან შენ ნაცვალსახელებია (ან იველისხმება ზმნის პირიანი ფორმით), ავტომატურად ჩნდება ზოგ შემთხვევაში სადაც ესე ან ე გ ე ნაცვალსახელები. მაგ., „ხოლო ცრემლით ვევედრები სიყუარულსა თქუენსა ყოლად უღირსი-ესე“ (სერაპ. 321,5). «და თქუა: „გმადლობ შენ, უფალო იესუ ქრისტე, რომელმან ღირს მყავ მე უღირსი ესე და ცოდვილი და უკუნაჲსკნელი ყოველთაჲ ნაწილსა ამას მკედრობისასა და მოწამეებისასა“ (გობრონ. 182,3). „ხ აწ ძმანო გეტყუ თქნ ყნი ე გ ე რლ შემოკრებულ ხართ საყუარელნო და სასოჯრველნო ქშსნო“ (იოანე. ბოლნ. 7,7). „და თქუენ, მკეუელნი ე გ ე, რაჲსათჲს აზნაურსა მას დედოფალსა ეგოდენ შეეახლებით?“ (სინ. მრ. 96,22).

ასევე წინადადებაში ნახმარ პირის ნაცვალსახელთან (ზმნის პირიან ფორმასთან) შეწყობილი ჩანს ესე, ე გ ე ნაცვალსახელები ცნაწილაკის ფუნქციით. მაგ., „ანგელოზი არს ესე და არა კაცი, რომელსა-ესე ვხედავ“ (სინ. მრ. 26,8). „რომელ ხართ თქუენ, რომელნი-ე გ ე შჭულსა და წინაწარმეტყუელთასა აღმოიკითხავთ და მე, რომელი წინაწარმეტყუელთაგან ვიქადაგები, მეცრუეებით?“ (სინ. მრ. 147,21).

11. მეორე ჯგუფში შედის ესე, ე გ ე ნაცვალსახელთა ზმარების ისეთი შემთხვევები, როცა კონტექსტის მიხედვით პირს გარკვევა, ესე ნაცვალსახე-

ლი უნდა ყოფილიყო ნახმარი თუ ე გ ე; ვინაიდან პირველი და მეორე პირებუ საუბრის დროს ახლოს იმყოფებიან ერთმანეთთან და საგანი ან მოვლენა, რომელზედაც ლაპარაკია, ორივეს სფეროშია მოქცეული. ასეთ შემთხვევებში მოლაპარაკის სუბიექტურ თვალსაზრისს ენიჭება გადაწყვეტი მნიშვნელობა ე ს ე-ს თუ ე გ ე-ს ხმარებისას, მაგ.,

1. „იტყოდეს ჰურიანი იგი ურთიერთას: ვიდრე-მე ეგულების მისლვად, და ჩუენ ვერ ეპოთთ ე გ ე?“ (ი. 7,35C).

აქ ქრისტე თანამოსაუბრესთან (მეორე პირთან) ახლოს მყოფად კი არ არის წარმოდგენილი, არამედ თანაბრად დაშორებული კრებულისაგან, ამიტომ ე ს ე ნაცვალსახელიც შეიძლება და ეხმარათ მოლაპარაკებებს, როგორც მათთან ახლოს მყოფის აღმნიშვნელი.

ანალოგიური მაგალითია: 2. «ხოლო ნათ არა უნდის მოკლვის. ხოლო ერთმან მათგანმან ჰრქუა: „ჩუენ მოესწყდებით, უკუეთუ ე გ ე ეგოს ცოცხალი“» (ეესტ. 45,8).

ყველანი ერთად დგანან, ამიტომ აქ ე ს ე ნაცვალსახელიც შეიძლება ეხმარათ.

3. „ჰრქუეს მას: უდაბნო არს ადგილი ესე, და ეჟი გარდასრულ არს; განუტევე ერი ე ს ე, რაჲთა წარვიდენ გარემო დაბნებსა და იყიდონ თავისა მათისა საზრდელი“ (მთ. 14,15DE).

იესუმ განკურნა ხალხი. მოწაფეები უახლოვდებიან მას და მიმართავენ. მათ შეეძლოთ ე გ ე ნაცვალსახელიც ეხმარათ მათგან და იესუსაგან (მეორე პირისაგან) თანაბრად დაშორებული ხალხის აღსანიშნავად.

4. „და ჰრქუა ზაქარია ანგელოზსა მას: რაჲთა ვცნა ე ს ე, რამეთუ მე მოხუცებულ ვარ და ცოლი ჩემი გარდასრულ არს დღეთა მისთა?“ (ლ. 1,18DE). აქ შესაძლებელი იყო ზაქარიას ე გ ე ნაცვალსახელიც ეხმარა იმის აღსანიშნავად, რასაც „შენ, ანგელოზი მეუბნები“.

ამის ანალოგიური მაგალითია: 5. „ნუ ჰზრუნავთ და იტყუთ: რაჲ ვჰამოთ, ანუ რაჲ ვსუათ, ანუ რაჲ შევიმოსოთ? რამეთუ ამას ყოველსა წარმართნი ეძიებენ, რამეთუ იცის მამამან თქუენმან, რომელი გიქმს ამათ ყოველთაგანი“ (მთ. 6,32DE).

„ამას“ ნაცვალსახელის ნაცვლად შეიძლება „მაგას“ ყოფილიყო იმის აღსანიშნავად, „რასაც თქვენ ამბობთ“.

6. „და თქუა: ე ს ე არს ძჲ ჩემი საყუარელი“ (მთ. 3,17DE. C: 17,5DE, C). თითქოსდა „გაისმის“ მამა ღმერთის ხმა. იესუ ამ დროს დედამიწაზე, ხალხთანაა, ამდენად ე გ ე ნაცვალსახელიც შეიძლება.

ამ ჭგუფში განხილული მაგალითები არ გამოხატავენ ძველი ქართული ენის სპეციფიკურ მდგომარეობას, ვინაიდან ანალოგიური შემთხვევები ახალ ქართულშიც შეიძლება შეგვხვდეს. ეს კი განსაზღვრულია იმით, რომ პირველი და მეორე პირის მოქმედების სფეროები გადაკვეთენ ერთმანეთს.

საგნები, რომლებიც მათი გადაკვეთის სფეროში იმყოფება, შეიძლება აღინიშნოს როგორც ე ს ე, ისე ე გ ე ნაცვალსახელით (როგორც ძველ, ისე ახალ ქართულში).

აღსანიშნავია შემდეგი გარემოებაც: საერთოდ, ე ს ე: ე გ ე ოპოზიცია გვაქვს მხოლოდ დიალოგებში, იქ, სადაც მეორე პირიც (თანამოსაუბრე) მონაწილეობს. ამიტომ, ფაქტობრივად, სამწვერიანი სისტემა აქ მოქმედებს. ხოლო თუ კონტექსტში, მეორე პირი (თანამოსაუბრე) არ არის, მაშინ ე ს ე · ე გ ე : ი გ ე

დაპირისპირება იხსნება და რჩება ესე იგი ოპოზიცია, რომელიც პირებს აღარ უჯავშირდება, კერძოდ, ესე აღნიშნავს ახლოს მყოფ საგანს (საერთოდ, არა მხოლოდ პირველ პირთან, არამედ მესამესთანაც), ხოლო იგი შორს მყოფ საგანს. ასეთი ვითარება გვაქვს გაბმულ ტექსტში, იქ, სადაც დიალოგები არ არის. ამ ფაქტს ასახავს ა. ფრაის მიერ შემჩნეული სხვადასხვა ენისათვის დამახასიათებელი ზოგადი კანონზომიერება, რომ სამწვეროვანი სისტემა ზოგჯერ შეიძლება გამოყენებული იყოს როგორც ორწვეროვანი⁹.

მაგალითები გაბმული თხრობისას ორწვეროვანი (ესე—იგი) დაპირისპირებისა: „ხოლო საწყალობელი ესე ცოლსა ითხოვდა სპარსთა მეფისაგან“ (შუშ. 12,3). „ესე წმიდაა შიო ესრეთ იყოფებოდა“ (შიო და ევაგრ. 227,11). შდრ.: „დღეს ანგელოზთა განწყობილებითა გალობანი ბრწყინვალე იქმნებიან და ნათელა იგი ქრისტეს მოსულსაჲ მორწმუნეთა გამოუბრწყინდების“ (სინ. მრ. 3,5). „შეგინებულ იყო ნილოსისა იგი წყალი ყრმათა მათ უქამოდ მოწყუედი-სათეს“ (სინ. მრ. 37,21).

III. ახლა განვიხილოთ ისეთი შემთხვევები, როდესაც ესე, ეგე ნაცვალსახელები ერთმანეთს ენაცვლებიან. ამ ჩგუფში რამდენიმე შემთხვევა უნდა განვასხვაოთ ერთმანეთისაგან: ჯერ ერთი, ამ ნაცვალსახელთა მონაცვლეობას შეიძლება ადგილი ჰქონდეს ერთი ძეგლის პარალელურ რედაქციებშია, რაც იმას ნიშნავს, რომ ერთსა და იმავე კონტექსტში სხვადასხვა ავტორი ან ესე ნაცვალსახელს ხმარობს, ან ეგე-ს. გარდა ამისა, მონაცვლეობა შეიძლება შეგვხვდეს მსგავს კონტექსტებში ერთსა და იმავე ავტორთანაც.

ა) ესე, ეგე ნაცვალსახელები ერთმანეთს, ენაცვლებიან პარალელურ რედაქციებში. გამოიყოფა შემდეგი ჩგუფები:

ძნელია იმის თქმა, ესე უნდა ყოფილიყო თუ ეგე. ასეთი შემთხვევები არსებითად ზემოთ გამოყოფილ მეორე ჩგუფს განეკუთვნებიან და აქ აუცილებლად ესე, ეგე ნაცვალსახელთა მონაცვლეობა კი არა გვაქვს, არამედ არაა გამორიცხული შესაძლებლობა, რომ სხვადასხვა მოლაპარაკე (პირველი პირი) სხვადასხვაგვარად აფასებს სიტუაციას, შესაბამისად ერთი ესე-ს ხმარობს, მეორე კი — ეგე-ს. ასეთი მაგალითები გვხვდება ჯრუჟ-პარხლისა და აღიშის ოთხთავში, რომელიც DE და C რედაქციებით არის წარმოდგენილი.

1. „და ტრედის მოფარდულთა მათ ჰრქუა: აღიღეთ ესე ამიერ და ნუ ჰყოფთ სახლსა მამისა ჩემისასა სახლ საეპრო“ (ი. 2,16DE). „და რომელნი-იგე ტრედსა ფრდიდეს, ჰრქუა მათ: განიღეთ ეგე ამიერ და ნუ შეიქმთ სახლსა მამისა (ჩემისა)სა საეპროდ“ (ი. 2,16C).

ამ შემთხვევაში შეიძლება იფიქროს იმეორედეს როგორც პირველ პირთან (იესუსთან), ასევე მეორე პირთან (ვაჟრებთან) მტრედების სიახლოვე, რამდენადაც ყველანი ერთად დგანან, თანაბრად არიან მათგან დაშორებულნი.

2. „ნუ შენ უფროის ხარ მამისა ჩუენისა იაკობისა, რომელმან ესე ჯურლუმული მომცა ჩუენ? და იგი თავადი ამისგან სუმიდა, ძენი მისნი და საცხოვარი მისი“ (ი. 4,12DE). „ნუთუ უდიდეს ხარ შენ მამისა მის ჩუენისა იაკობისა, რომელმან ესე ჯურლუმული მოგუცა ჩუენ? და თავადი მაგისგან სუმიდა და ძენი მისნი და საცხოვარი მისი“ (იხ. 4,12C).

ესაა იესუსა და სამარტელი ქალის დიალოგი. ორივენი ერთად დგანან, თანაბრად არიან დაშორებული ჰისგან, ამიტომ შესაძლებელია ორივე ნაცვალ-

სახელი. C რედაქციაში ერთი და იმავე საგნის („ჭურღუმულის“) მიმართ ჯერ ესე და შემდეგ ეგე ნაცვალსახელია გამოყენებული.

3. „მას უამსა ვპკითხეთ ჩუენ მოხუცებულთა მათ და ვარქუთ: ვისითა ბრძანებითა აშენებთ სახლსა მაგას, ანუ ვისითა სიტყუთა დასდევით საფუძველი მისი?“ (ძვ. აღთქმ. აპოკ. 68,10C). D რედაქციაში კი ესე ნაცვალსახელია ნახმარი: „სახლსა ამას“.

ნახეს, რომ ტყვეობიდან განთავისუფლებული მღვდელ-მოძღუარნი აშენებენ უფლის ტაძარს. დარია მეფეს წერენ წერილში, ვკითხეთო ვისი ბრძანებით აშენებთ მაგამ სახლსო. ორივე ნაცვალსახელი თანაბარი უფლებით შეიძლება ამ კონტექსტში ყოფილიყო გამოყენებული: ესე იმიტომ, რომ ყველანი ერთად იღგნენ, თანაბრად იყვნენ დაშორებული ტაძარს, ხოლო ეგე იმიტომ, რომ მეორე პირისადრია მიმართვა.

აქამდე განვიხილეთ ესე-სა და ეგე-ს მონაცვლეობის ისეთი მაგალითები, სადაც ორივე ნაცვალსახელის ხმარება თანაბრად იყო შესაძლებელი. მაგრამ თუ ამ შემთხვევებს გამოვრიცხავთ, ბლომად რჩება კიდევ ისეთი მაგალითები, სადაც ესე, ეგე ნაცვალსახელები აშკარად სინონიმური მნიშვნელობით იხმარებიან. თუ ამოვალთ ამ ნაცვალსახელთა დიფერენცირებული მნიშვნელობებიდან, აქ ორი შემთხვევა შეიძლება გავარჩიოთ.

კონტექსტის მიხედვით მოსალოდნელი იყო ესე ნაცვალსახელი, მაგრამ ერთერთ რედაქციაში გვაქვს ეგე:

1. „ჰრქუა მათ იესუ: არა ყოველთა დაიტონ სიტყუა ეგე, არამედ რომელთადა მიცემულ არს“ (მთ. 19,11DE). „ხოლო მან ჰრქუა მათ: არა ყოველთა დაიტონ სიტყუა ესე, არამედ რომელთა მიცემულ არს“ (მთ. 19,11C).

იესუ ასწავლის თავის მოწაფეებს და თანაც ეუბნება: ამ სიტყუებს, მე რომ გუბნებით, ყველა ვერ შეითვისებსო. ამიტომ აქ ესე ნაცვალსახელი იყო მოსალოდნელი, როგორც ეს C რედაქციაშია, DE რედაქციების ეგე კი ესე-ს ფუნქციით არის ნახმარი.

2. „ხოლო იესუ იტყოდა: მიუტევე ამათ, მამაო, რამეთუ არა იციან, რასა იქმან“ (ლ. 23,34DE). „და იესუ თქუა: მამაო, მიუტევე მაგათ, რამეთუ არა იციან, რასა იქმან“ (ლ. 23,34C).

იესუ მათთან არის, ვისაც უნდა მიეტეოს ცოდვანი (ხალხთან), ამიტომ აქ ესე ნაცვალსახელს მოველოდით, თანამოსაუბრე— „მამა ღმერთი“ კი შორს ზეცაში მყოფად წარმოუდგენიათ.

3. „გულისკმა-ყო იესუ, რამეთუ უნდა კითხვის, და ჰრქუა მათ: ამისთვის გამოეძიებთ ურთიერთას, რამეთუ ვთქუ: მცირედ-ლა, და არღარა მხედვიდეთ მე; და კუალად მცირედ, და მიხილოთ მე?“ (ი. 16,19DE). „ცნა იესუ, რამეთუ უნდა მისა კითხვად, და ჰრქუა მათ: მაგისთვის რასა გამოეძიებთ ურთიერთას, რამეთუ გარქუ თქუენ, ვითარმედ: კნინ-ლა, და არღარა მიხილოთ მე; და მერმე: მცირედ-ლა, და მიხილოთ მე?“ (ი. 16,19C).

აქ იგულისხმება: ამ სიტყუებისათვის, რომელიც მე, იესუმ, გითხარით თქვენ (რომ მალე ვერ მიხილავთ და შემდეგ კელავ მიხილავთ მალე); ამიტომ ესე ნაცვალსახელი უნდა ყოფილიყო.

მოსალოდნელი იყო ეგე ნაცვალსახელი და გვაქვს ესე:

1. „უკუეთუ ესე განუტევო, არა ხარ მოყუარე კეისრისაჲ“ (ი. 19,12DE).
 „ეგე თუ განუტევო, არა მოყუარე ხარ კეისრისა“ (ი. 19,12C).

პილატეს სურს გაათავისუფლოს ქრისტე, რომელიც მასთან იმყოფება. ებრაელები კი უყვირიან, თუ მაგას (ე. ი. ქრისტეს, რომელიც შენთან იმყოფება) გაათავისუფლებ, კეისრის ერთგული აღარ იქნებიო. ამიტომ ესე ნაცვალსახელი აქ გაუმართლებელია.

2. „პრქუა მას ქაბუკმან მან: ეგე ყოველი დამიმარხავს სიყრმით ჩემითგან“ (მთ. 19,20DE). ზღრ.: „ყოველი ესე დამიმარხავს სიყრმით ჩემითგან“ (მთ. 19,20C).

იგულისხმება, რომ „ეგ პირობები, რომლებიც შენ, იესუმ ჩამომითვალე, ახალგაზრდობიდან შეივინარჩუნე“, ამიტომ სწორია ეგე ნაცვალსახელის ხმარება, როგორც მეორე პირის მიერ ჩამოთვლილი პირობების განმსახლებრელისა. ამას მხარს უჭერს ლუკას სახარებაში წარმოდგენილი იგივე ტექსტი, სადაც პარალელურ კონტექსტებში ორივეგან ეგე ნაცვალსახელია ნახმარი: „ხოლო მან თქუა: ეგე ყოველი დამიმარხავს სიყრმით ჩემითგან“ (ლ. 18,21DE). „ხოლო მან პრქუა: ეგე ყოველი დამიმარხავს სიყრმით ჩემითგან“ (ლ. 18,21C).

3. „ხოლო მეფემან პრქუა: მიყუარან მაყუალნი ეგე შენი“ (მოქც. ქართლ. 138,1C). ზღრ.: „ხოლო მეფემან პრქუა: მიყუარან მაყუალნი ესე შენი“ (მოქც. ქართლ. 138,1q).

აქ ქალის თვალების აღსანიშნავად ეგე ნაცვალსახელი უფრო გამართლებულია, ვინაიდან მას მიმართავენ და ამიტომ მეორე პირის ნაცვალსახელიცაა იქვე ნახმარი.

როგორც მაგალითებიდან დავინახეთ, არის შემთხვევები, როცა კონტექსტის მიხედვით ესე ნაცვალსახელს შოველით და გვაქვს ეგე, და პირუკუ: ეგე ნაცვალსახელს მოველით და გვხვდება ესე. ეს შემთხვევები იმაზე მიუთითებენ, რომ ძველ ქართულში ესე, ეგე ნაცვალსახელთა სემანტიკური დიფერენციაცია არ არის დამთავრებული და მათი ხმარება სინონიმური მნიშვნელობით შესაძლებელია.

ბ) ამ ნაცვალსახელთა ერთი და იმავე მნიშვნელობით ხმარება კიდევ უფრო აშკარაა ისეთ შემთხვევებში, როდესაც ესე, ეგე ნაცვალსახელები ენაცვლებიან ერთმანეთს ერთსა და იმავე ძეგლში, ერთი კონტექსტის ფარგლებში ან იდენტურ პოზიციებში. ასეთი შემთხვევები დასტურდება არა მხოლოდ ნათარგმნ ძეგლებში, არამედ ქართულ ორიგინალურ ნაწარმოებებშიც, რაც საფუძველს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ეს ძველი ქართულისათვის დამახასიათებელი მოვლენაა და არა უცხო ენის გავლენა. ჭერ განვიხილოთ მაგალითები ორიგინალური ნაწარმოებებიდან:

1. „ხოლო ნეტარმან მან აბიბოს პრქუა: აწ მიკვრს თქუენი ესევეთარი სიციოფე, ვითარ არა სირცხულ გჩნს მჩი სახელის დებად ღმრთად, რომელსა ესოდენი სული აქუს (რამეთუ თქუენი ესე ცეცხლი თქუენდავე მონა არს და კერპთა შეურაცხის-მყოფელთა ვერვის ჰხედავს). უკუეთუ ღმერთ არს ეგე?“ (245,16).

ამ მაგალითში ერთი და იმავე საგნის მიმართ ნახმარია ჭერ ესე ნაცვალსახელი (ესე ცეცხლი), შემდეგ ეგე ნაცვალსახელი (უკუეთუ ღმერთ არს ეგე?).

2. „და დაეყავ მის თანა ცხრა თთუე. ესე იყო უშვილოჲ, ზრუნვიდა ეგე და ქმარი მაგისი“ (მოქც. ქართლ. 123,5C).

აქაც, უშვილო ქალის აღსანიშნავად ჯერ ესე ნაცვალსახელია, შემდეგ კი ე გ ე .

3. «და ესრეთ მიჰრქუა: „ესე კაცნი ჩუენისა რჩულისანი იყვნეს და ქრისტიანეთა რჩული უპყრიეს, ხოლო მე შევიპყრენ და შენ, უფალსა, მიგიძღუენენ, რამეთუ შენ კელ-გეწიფების მაგათი განკითხვამა“» (ევსტ. 32,23). შდრ. ესე კაცი — მაგათი.

4. «და აღდგეს ასურნი მთავარნი კაცნი სტეფან^მსთვის და ჰრქუეს: „ესე კაცი ჩუენ ვიცი, ჩუენი მდაბური არა, მამამ და დედად და ძმანი და დანი მაგისნი ქრისტიანე არიან და ეგეცა ქრისტიანე არს“» (ევსტ. 35,17). შდრ. ესე კაცი — ე გ ე ც ა .

5. «ვითარ იხილა უსტამ გულს-მოდგინედ დამტკიცებამ ნეტარისა ევსტათისი, განიზრახა და თქუა: „ამის კაცისა პატივი მე არარამ კელ-მეწიფების, არცა აღბმამ ძელსა, არცა პყრობილებამ, არამედ წარუძღუანო ეგე ტფილისა ქალაქსა არვანდ გუშნასს, ქართლისა მარზპანსა, და რაა-იგი შეჰგვანდეს, მან უყოს, რამეთუ ყოვლისა კაცისა ქართლისა მას კელ-ეწიფების სკუდილი და ცხორებამ“» (ევსტ. 32,6). შდრ. ამის კაცისა — ე გ ე .

6. „ხოლო მე ეს[ე]რა მოვიწიე ქუეყანასა კუხეთისასა და დაბასა ბოდისასა. და აწ ქსენებულმცა არს დედოფალი ეგე სოჯი, რამეთუ აღიძრა ეგე შუართთა საღმრთოთა დაღეწად კერპთა და მოქცევად ერისა მათისა საერისთვომასა“ (მოქც. ქართლ. 101,18C). შდრ. ანალოგიური კონტექსტი: „ხოლო ოდეს მოვიდეს დედოფალი ესე სოჯი, დიდებამ და პატივი თქუენისამ პატივისებრ წინა-უჩუენეთ და კუალსა მიადგნეთ“ (მოქც. ქართლ. 102,14).

7. „ეტყოდა ნინოს... ეგე არმაზ და ქალდეველთა ღმერთთა ითრუშნა ყოლადვე მტერ არიან. ამან მის ზედა ზღუამ მოადგინის და მან ამის ზედა ერთი ნუ რამდე მოაწიის, ვითარცა აქუს ჩუეულებამ ზოფლის მპყრობელთა, და ემაგეყავნ ჩემგან ბრძანებად ესე“ (მოქც. ქართლ. 132,21) შდრ. ე გ ე — ა მ ა ნ .

8. „შენ გზრახავ ოდენ ზ ამას დედაკაცსა მოუტევენე ოჯრჩოვლოებანი მაგისნი მრავალნი რამეთოვ ფრიად შემეყოვარა“ (იოანე ბოლნ. 15,9). შდრ. ამას დედაკაცსა — მაგისნი.

9. „და ჰრქუა „წარვედ, შვილო. და წარიღე ესე და მი-რაა-ხვდე მტყუარსა ზედა. შთაყავ ეგე წყალსა შინა“ (წიო, 273,25).

ქვემოთ მოყვანილია ანალოგიური მაგალითები ნათარგმნი ძეგლებიდან.

1. „მიუგო იესუ და ჰრქუა მათ: დაჰსენით ტაძარი ესე და მესამესა დღესა აღვადგინო ეგე“ (ი. 2,19DE). „მიუგო იესუ და ჰრქუა მათ: დაარღუეთ ტაძარი ესე და მესამესა დღესა აღჰმართო ეგე“ (ი. 2; 19C).

ეს მაგალითი იმით არის საინტერესო, რომ როგორც DE ისე C რედაქციაში ერთსა და იმავე წინადადებაში, ერთი საგნის (ტაძრის) მიმართ ნახმარია ჯერ ესე ნაცვალსახელი, ხოლო შემდეგ — ე გ ე . ასეთივე მდგომარეობაა ფარისეველთა პასუხში, ოღონდ შემბრუნებული რიგით: „ჰრქუეს მას ჰურიათა მათ: ორმოც და ექუსსა წელსა აღეშენა ტაძარი ეგე, და შენ სამსა დღესა აღჰმართო ესე?“ (ი. 2,20C).

ეს მონაცვლეობა შეიძლება სტილისტური იყოს, ერთი და იმავე ნაცვალსახელის ორჯერ გამოყენებას გაუბრუნდნენ, მაგრამ აშკარაა, რომ ორივე ერთნაირი მნიშვნელობით იხმარება.

2. „ხოლო მან მესამედ ჰრქუა მათ: რაა ბოროტი უქმნიეს ამას? (ლ. 23,22DE), „და მან სამ გზის ჰრქუა მათ: რაა ძერ უქმნიეს ამას?“ (ლ. 23,2C).

შდრ. ანალოგიური კონტექსტი: „ხოლო მან ჰრქუა მათ: და რამ ბოროტი უქმნიეს მაგას?“ (მთ. 27,23DE).

3. „და სხუანი ვინმე აღდგეს და ცრუსა წამებდეს მისთვის და იტყოდეს, რამეთუ: ჩუენ გუეს:მა მაგისი სიტყუა“ (მრკ. 14,58DE). შდრ. ანალოგიური კონტექსტი: „და თქუეს, ვითარმედ: ამაჲს ესრე თქუა“ (მთ. 26,61DE).

4. „და რომელთამე მუნ მდგომარეთა ესმა ესე და იტყოდეს: ელიას უკმობს ესე“ (მთ. 27,47DE). შდრ. ანალოგიური კონტექსტი, სადაც ეგე ნაცვალსახელთა: „ხოლო სხუანი იტყოდეს: აცადეთ და ვიხილოთ, უკუეთუ მოვიდეს ელია გარდამოცნად მაგისა“ (მთ. 27,49DE).

5. „ხოლო იესუ ჰრქუა მათ: აცადეთ მაგას და ნუ შრომასა შეამთხუეთ მას, რამეთუ საქმე კეთილი ქმნა ჩემ ზედა“ (მრკ. 14,6DE). „რომელი-იგი აქუნდა მაგას, ყო წარმოიძღუნა ნელსაცხებელისა ცებჲად ჯორცთა ჩემთა სამკუდროსა მის შესამოსელად“ (მრკ. 14,8C). შდრ.: „და მიექცა დედაკაცსა მას და სიმონს იტყოდა: ჰხედავა ამაჲს დედაკაცსა?“ (ლ. 7,44DE). „ამბოროს-ყოფად არა მომეც, ხოლო ესე ვინამთგან შემოვიდა, არა დაჰსცხრების ამბოროს-ყოფითა ფერკთა ჩემთათა“ (ლ. 7,45DE). „ხოლო ამაჲს ნელსაცხებელი მცხო“ (ლ. 7,46DE). და იქვე შემდეგ: „რომლისა მადლისათუს გეტყუ შენ: მიეტევენენ მაგას ცოდვანი მაგისნი მრავალნი, რამეთუ შემოიუარა მე ფრიად“ (ლ. 7,47DE).

აქ ესე, ეგე ნაცვალსახელთა მონაცვლებობა როგორც ანალოგიურ კონტექსტებში მარკოზისა და ლუკას სახარებებში, ისე ერთი და იმავე კონტექსტის ფარგლებში ლუკას სახარებაში.

შდრ. აგრეთვე ანალოგიური კონტექსტები მათეს სახარებიდან: „რამეთუ დამასხა მაგან ნელსაცხებელი ესე ჯორცთა ჩემთა, დასაფლავად ჩემდა ყო“ (მთ. 26,12DE). „რამეთუ დამასხა მე ამაჲს ნელსაცხებელი ესე ჯორცთა ჩემთა ზედა, სამკუდროსს შევოსისა ჩემისათუს მიყო მე“ (მთ. 26,12C).

6. „და ჰრქუა ვენაჯის მოქმედსა მას: აჰა ესერა არს საში წელი, ვინამთგან მოვალ და ვეძიებ ნაყოფსა ლელუსა || ამაჲს შინა და არა ვპოვე, მოჰკუთეთ ეგე, რასათვის ქუეყანამა დაუჰყრიეს უქმად?“ (ლ. 13,7DE). შდრ. ლელუსა ამაჲს — ეგე.

7. „და ჰრქუა მათ: მოიყვანეთ, წარმოადგინეთ ჩემ წინაშე კაცი ესე ვითარცა განმდრეკელი ერისაჲ მაგის, და აჰა ესერა თქუენ წინაშე ვიკითხე და ბრალ არად ვპოე კაცისა მაგის თანა, რომელსა თქუენ ძერსა იტყუთ მაგისთუს“ (ლ. 23,14C). შდრ. კაცი ესე — კაცის მაგის. შდრ.: „და ჰრქუა მათ: მომგუარეთ მე კაცი ესე ვითარცა გარდამაქცეველი ერისაჲ, და მე წინაშე თქუენსა განვიკითხე და არარას ვპოვებ კაცისა ამის თანა, რასა-იგი შეასმენთ მას“ (ლ. 23,14DE).

8. „ხოლო იგინი ღალადებდეს და იტყოდეს: ჭუარს-აცუ ეგე!“ (ლ. 23,21DE). „ხოლო მან მესამედ ჰრქუა მათ: რამ ბოროტი უქმნიეს ამაჲს? არარად ბრალი სიკუდილისაჲ ვპოვე ამის თანა. ვსწავლო და განუტევო ეგე“ (ლ. 23,22DE).

პილატე იესუს მიმართ ხმარობს ჭერ ესე ნაცვალსახელს, შემდეგ ეგე-ს. შდრ.: „და თქუეს: ჭუარს აცუ, ჭუარს აცუ ეგე!“ (ი. 19,6DE). „ჰრქუა მათ პილატე: მიიყვანეთ ეგე და ჭუარს აცუთ“.

აქ არა გვაქვს დაპირისპირება ნაცვალსახელებში — მოლაპარაკე: თანამოსაუბრე, რადგანაც ორივე ეგე ნაცვალსახელს ხმარობს.

შდრ. აგრეთვე: „გამოვიდა პილატე მათა გარე და ჰრქუა მათ: რასა შესმენასა მოიღებთ კაცსა ამას ზედა?“ (ი. 18,29DE). „მიუგეს და ჰრქუეს მას: უკუეთუმცა არა იყო ბოროტის მოქმედი, არამცა მიგეცით შენ ეგე“ (ი. 18,30DE). „ჰრქუა მათ პილატე: მიიყვანეთ თქუენ ეგე და შჯულისაებრ თქუენისა განიკითხეთ“.

ც რედაქციაში ნაცვალსახელები სხვაგვარადაა განაწილებული: „გამოვიდა მათდა პილატეცა და ჰრქუა: რას ძვრის საქმესა შესწამებთ კაცსა მაგას?“ (ი. 18,29C). „მიუგეს და ჰრქუეს მას: არა თუშცა ძვრის მოქმედ იყო კაცი იგი, არამცა მიგეცით იგი შენ“ (ი. 18,30C). „ჰრქუა მათ პილატე: თქუენ მიიყვანეთ ეგე და მსგავსად შჯულისა თქუენისა დასაჯეთ“ (ი. 18,31C).

9. „მიუგეს მამადღდათა მისთა და ჰრქუეს: ვიცით, რამეთუ ესე არს ძმ ჩუენი და რამეთუ ბრძამ იშვა“ (ი. 9,20DE). შემდეგ კი: „ხოლო აწ ვითარ ჰხედავს, ჩუენ არა უწყით; ანუ ვინ აღუხილნა მაგას თუალნი, ჩუენ არა ვიცით, მაგას ჰკითხეთ, ჰასაჟი აქუს, ეგე თავისა თვისსათჳს იტყოდენ“ (ი. 9,21DE).

ც რედაქცია იმეორებს ნაცვალსახელთა ამავე თანმიმდევრობას. აქაც ძის მიმართ ჯერ ესე ნაცვალსახელია, შემდეგ — ეგე.

10. „და ქალწულსა მას ეტყოდა: ვითარ სახედ ჰხედავ შენ ყრმასა ამას, ქალწულს? შენი და არა შენი, რამეთუ შენ ქალწულეზასავე ჰგე, და რამსა მაგას შენ ძუძუსა აწოვებ, რამათაშცა აღჰზარდე და გესუა ეგე ყრმად? არა უკმს საზრდელი, რამეთუ მაგან უწყუმა ერსა მანანად და ყოველნი დაბადებულნი მაგან შექმნნა-ცამ და ქუეყანად და ყოველი, რამ არს მათ შინა“ (სინ. მრ. 96,28).

აქაც ესე (ამას), ეგე (მაგას) ნაცვალსახელები აშკარად სინონიმური მნიშვნელობით არის ნახმარი.

11. „და ვთქუ: უკუეთუ არს ხილვად ესე ჩემდა უფლისა მიერ, ჯერ-იჩინენ მეორედცა და მესამედ ჩუენებად. აწ ამიერთგან, უფალო, განმამხიარულე მრჩობლ მოსლვითა მაგით, ხოლო მესამედლა თუ სრულ ხოლო იყოს“ (სინ. მრ. 66,4). შდრ. ესე — მაგით.

12. „რამსათჳს, შ მეკარენო ჯოჯოხეთისანო, ესე იხილეთ და შესწრწუნდით? ვინ არს ეგე, რამეთუ შეგიპყრნა ჴჩუეველმან შიშმან?“ (სინ. მრ. 164,10). შდრ. ესე — ეგე.

13. „მაშინ ჰრქუა მას მწიგნობარმან მან, ვითარმედ: — ხუთით დლით წინა ვეძიებდი მე წიგნსა სახლსა შინა ჩემსა და ვპოვე მე ჯელი ესე და მომეცენა, რამეთუ სანატრელსა მამასა შენსა მოეცა ჩემდა ნამარხევად დასტურობისა ჩემისათჳს. და იგი გარდაიცვალა, და ესე ჯელი დაშთა ჩემ თანა აქამომდე, რამეთუ დამავიწყდა მე ეგე, რამათა მოგცე შენ“ (ლიმ. 79,2). შდრ. ესე — ეგე.

14. „ვითარცა იხილნა ივინი იოსებ და ბენიამენ, ძმად იგი თვის ერთისა დედისად, ჰრქუა ეზოამს მოძღუარსა მას თჳსსა: შეიყვანენ კაცნი ესე სახიდ და დაკალთ საქლველები და მზა-ყაეთ, რამათა ჰჳმონ პური ჩემ თანა კაცთა მაგათ სამხრის“ (დაბ. 43,16). შდრ. ესე — მაგათ.

15. „ანუ არა ესე არსა, რომლითა სუამნ უფალი ჩემი და იგი ზმნით იზმნით მაგით? ბოროტი აღასრულეთ რომელ-ესე ჰყაეთ“ (დაბ. 44,5). შდრ. ესე — მაგით.

16. „აწ ესე-ლა თუ წარიყვანოთ პირისაგან ჩემისა და შეხუდეს მაგას

სნეულებამ გზასა ზედა და შთააუღინოთ სიბერჳ ჩემი მწუხარებით ჯოჯოხეთა?“ (დაბ. 44,29).

17. „და არა ინება, არამედ ჰრქუა: ვიცი, შეილო, ვიცი. ესეცა იყოს ერად და ესეცა ამაღლდეს, არამედ ძმამ მაგისი უმრწემესი უფროას მაგისსა იყოს და ნათესავი მაგისი იყოს მრავლად თესლებად“ (დაბ. 48,19).

18. „და ჰრქუა მას ასულმან ფარაოჲსმან: დამიმარხე ყრმამ ესე და აწოებდ მაგას და მე მოგცე სასყიდელი შენი“ (გამოსლვ. 2,9).

გ) განხილული ტიპის მაგალითები იმაზე მიუთითებენ, რომ ძველ ქართულ სალიტერატურო ენაში შემორჩენილია ესე ეგე ჩვენებით ნაცვალსახელთა სემანტიკურად გაუდიფერენცირებლობის შემთხვევები. ამის გათვალისწინებით შესაძლებლად მიგვაჩნია, რომ სსენებულ ნაცვალსახელთა მონაცვლეობას მივაკუთვნოთ ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც ესე და ეგე არ გვხვდებიან ერთი და იმავე ტექსტის თარგმანის სხვადასხვა რედაქციაში ან ერთი და იმავე ძეგლის მსგავს კონტექსტებში, მაგრამ ისინი არ იხმარებიან თავიანთი ძირითადი ფუნქციით, კონტექსტის მიხედვით მოსალოდნელია ესე, მაგრამ ნახმარია ეგე, ან არადა, პირუკუ, მოსალოდნელი ეგე-ს ნაცვლად გვაქვს ესე. ეს შემთხვევებიც იმას ადასტურებენ, რომ ჩვენთვის საინტერესო ნაცვალსახელებს შორის ოპოზიციას არა აქვს ადგილი.

მოსალოდნელი იყო ესე ნაცვალსახელი და გვაქვს ეგე:

„და დგა ერი იგი და ჰხედვიდა. შეურაცხ-ჰყოფდეს მთავარნიცა იგი მათ თანა და იტყოდეს: სხუანი აცხოვნა, იცხოვნენ თავიცა თვისი, უკუეთუ ეგე არს ქრისტე, რჩეული ღმრთისაჲ“ (ლ. 23,35DE).

ხალხს ერთად მოუყრია თავი, მისგან თანაბრადაა დაშორებული ქრისტე, თანაც არ ჩანს თანამოსაუბრე, რომელსაც მიმართავენ, ამიტომ აქ ეგე არ უნდა იყოს, ესე ნაცვალსახელი იყო მოსალოდნელი.

მოსალოდნელი იყო ეგე ნაცვალსახელი და გვაქვს ესე:

1. „და ოდეს ძმ ესე შენი მოვიდა, რომელმან შეჰამა საცხოვრებელი შენი მძძვითა თანა, დაუკალ მას ზუარაჲი იგი ჭამებული“ (ლ. 15,30DE).

ესაა დიალოგი გზააბნეული შეილის მამისა და უფროსი ვაჟიშვილისა, რომელსაც მოსალოდნელი იყო ეხმარა ასეთი გამოთქმა: „ძმ ეგე შენი“, სადაც ეგე ნაცვალსახელი თანამოსაუბრის (მამის) კუთვნილსა და მასთან უფრო ახლოს მყოფს აღნიშნავდა.

შდრ. ანალოგიური მაგალითი: „ხოლო მან ჰრქუა მას: შენ მარადის ჩემ თანა ხარ, და ყოველი ჩემი შენი არს, ხოლო აწ მხიარულებამ და სიხარული ჭერარს, რამეთუ ძმამ ესე შენი მომკუდარ იყო“.

აქაც ეგე უნდა ყოფილიყო მეორე პირთან.

2. „უფალო, არა კეთილი თესლი დასთესე აგარაკსა ამას შენსა? აწ ეინაჲ ჰრთავს ღუარძლი ესე?“ (მთ. 13,27C).

აქ მოსალოდნელი იყო ეგე ნაცვალსახელი, როგორც ბატონის კუთვნილი და მასთან ახლოს მყოფი მიწის მსაზღვრელი.

3. „და შემდგომად მცირედთა დღეთა უბრძანა მოწოდებამ ქურუმთა მათ კერპთაჲსა და უჩუენა მათ ნიში იგი და ჰრქუა მათ, ვითარმედ: რომლისა-მე ღმრთისაჲ არს ნიში ესე? ხოლო მათ მიუგეს და ჰრქუეს: ესე ნიში არა ქუეყა-“

ნისა ღმერთთაჲ არს, რომელსა ჩუენ ვჰმსახურებთ, არამედ ესე ძალი ზეცისა ღმრთისაჲ არს“ (სინ. მრ. 237,28).

ბრძოლის დაწყებამდე კონსტანტინე მეფე ჩვენებას ნახავს. შემდეგ ის ეკითხება ქურუმებს, რომელი ღმერთისაგან იყო ჩემ მიერ ნახული ეს ჩვენებაო. ქურუმთა პასუხში მოსალოდნელი იყო ე გ ე ნაცვალსახელი, როგორც მეფის მიერ ნანახი ჩვენების მსაზღვრელი.

4. „რამეთუ კორცი ე ს ე სტანჯნე, რომელთა უფროს-რე თუ მიუსრულო ტანჯვამ უბრკინეალშსად გვრგვნოსან ჰქმნნე; უკუეთუ მეყსეულად წარსწირო, წარვიდეს და განერეს უზავობასა ნაგას თქუენსა, რომელთა-ეგე კორცთა მსახურებამ მოგიღებინეს“ (სინ. მრ. 118,21).

5. „ხოლო თქუენი ე ს ე ცეცხლი ჩუენ თანა-მონა არს; იცის სირცხული კერპთა შეურაცხია მყოფელთა მიმართ. ისარ ჩჩულად შემირაცხიეს ტანჯვამ ეგე თქუენი“ (სინ. მრ. 118,19).

6. „რომელმან მოაქციე მონამ ე ს ე შენი შეტომილი და არა წარსწყმიდე სატანჯველთა შინა ჯოჯობეთისათა და ღირს ყავ იგი ნათელსა პირისა შენისასა“ (ბალაჰვ. 4 155,15).

7. „ჰრქუა მას პეტრე: უფალო, ჩუენდა მიმართ იტყვ იგავსა ა მ ა ს ანუ ყოველთა მიმართ?“ (ლ. 12,41).

აქ მოსალოდნელი იყო ე გ ე ნაცვალსახელი, როგორც თანამოსაუბრის მიერ მოყოლილი იგავის აღმნიშვნელი.

8. „მან მკსინეარედ ჰრქუა: უკუეთუ ა მ ა ს იქმ, ეფრემ, მე უეარ მყავ, ვითა არა შენი მოძღუარი ვარ“ (ხანცთ. 287,36).

აქ ე გ ე ნაცვალსახელი უფრო გამართლებული ჩანს თანამოსაუბრის (ეფრემის) ნათქვამის აღსანიშნავად: „რასაც შენ ამბობ, ეფრემ, მ ა გ ა ს თუ იზამ“...

ანალოგიური მაგალითებია:

9. «ეტყოდა ნინოს: „რომლისა ღმრთისა ძალითა იქმ საქმესა ა მ ა ს კურნებისასა?!“» (მოქც. ქართლ. 131,24C). უნდა იყოს: საქმესა ნაგას.

10. „ხოლო წმიდაჲ პავლე აღიესო სულითა წმიდითა და ჰრქუა მას წინაშე ყოვლისა მის ერისა: კვიარა, ჩუენ არა ხოლო თუ შენისა ა მ ი ს გ ა ნ ყურისა ერთისა ერსა ეკრებთ, არამედ ყოვლისა სოფლისაგან, რანეთუ ეგრე გუამცნო ჩუენ უფალმან ჩუენმან“ (სინ. მრ. 251,27).

უნდა აღინიშნოს, რომ ისეთი შემთხვევები, როდესაც ე ს ე მოსალოდნელი ე გ ე-ს ნაცვალად იხმარება, ბევრად სჭარბობს საპირისპირო შემთხვევებს, როდესაც უნდა ყოფილიყო ე გ ე და გვაქვს ე ს ე.

ამგვარად, ე ს ე, ე გ ე ნაცვალსახელთა ძველი ქართული ენის ძეგლებში სინონიმურადაც იხმარებიან, რაც იმას ნიშნავს, რომ მათ შორის მოხსნილია პირებთან მიმართების ოპოზიცია: ე ს ე — პირველ პირთან ახლოს მყოფი საგანი. ე გ ე — მეორე პირთან ახლოს მყოფი საგანი. ორივე (ესე, ეგე) აღნიშნავს ახლოს მყოფ საგანს და უპირისპირდებიან შორს მყოფი საგნის აღმნიშვნელ ი გ ი ნაცვალსახელს. ანეთ შემთხვევებში მოქმედებს ფუნქციურად ორწევროვანი სისტემა, რაც ძველი ვითარების (საერთოქართველური დონის) გადმონაშთი უნდა იყოს.

ძველი ქართული ენის ძეგლებში, პარალელურ რედაქციებში, შემჩნეულია ე ს ე, ე გ ე ჩვენებით ნაცვალსახელთა ი გ ი ნაცვალსახელთან მონაცვლეობის ფაქტი, რაც სხვადასხვაგვარად არის ახსნილი სპეციალურ ლიტერატურაში¹⁰.

მაგ.: „რომელი ვიდოდა გზასა უბიწოსა, ესე მმსახურებდა მე“ (ფს. 269,6C). „რომელი ვიდოდა გზასა უბიწოსა, იგი მმსახურებდა მე“ (ფს. 269,6L). „ხოლო თქუენ ისმინეთ იგავი ესე მთესვარისაჲ“ (მთ. 13,18DE). „თქუენ აწ ისმინეთ იგავი იგი მთესვარისაჲ“ (მთ. 13,18C). „განსწავლო ეგე და განუტეო“ (ლ. 23,16DE). „სწავლო იგი და განუტეო“ (ლ. 23,16C). „მოუღეთ მისგან ქანქარი ეგე და მიეცით მას, რომელსა მის აქუს ათი ქანქარი“ (მთ. 25,28DE). „აწ მოუღეთ მას ქანქარი იგი და მიეცით, რომელსა აქუს ათი ქანქარი“ (მთ. 25,28C).

ესე, ეგე ნაცვალსახელთა მონაცვლეობა იგი ნაცვალსახელთან, ჩვენი აზრით, სხვა რიგის მოვლენაა, ვიდრე ესე, ეგე ნაცვალსახელთა ურთიერთშენაცვლების შემთხვევები.

ესე, ეგე ნაცვალსახელთა მონაცვლეობა იგი ნაცვალსახელთან შემდგენიარად შეიძლება აიხსნას: ესე, ეგე, იგი, როგორც ცნობილია, ერთდროულად ორი სისტემის წევრებია: ჩვენებითისა და პირის. ჩვენებითობის სისტემის არსებითი ნიშანია საგანზე მითითება მოლაპარაკის პოზიციიდან ამოსვლით. ძველ ქართულში, როგორც ვნახეთ, ამ თვალსაზრისით სამივე ნაცვალსახელი უპირისპირდებოდა ერთმანეთს.

მაგრამ დეიქტურობა, რომელიც ძირითადი და არსებითია ჩვენებითობის სისტემაში, ჰარბი ხდება პირის ნაცვალსახელთა სისტემაში, სადაც არსებითია მესამე პირის აღნიშვნა და არა მითითება სხვადასხვა პირთან მის სიახლოვეზე. პირის ნაცვალსახელთა სისტემაში პირველი პირის — მე, მეორე პირის — შენ ნაცვალსახელებს მესამე პირში უპირისპირდება სამი ნაცვალსახელი: ესე, ეგე, იგი. რაკი პირის ნაცვალსახელის ფუნქციით დეიქტურობის აღნიშვნა აუცილებელი აღარ არის, მესამე პირის აღსანიშნავად სამი ნაცვალსახელის (ესე, ეგე, იგი) ნაცვლად ერთიეც საკმარისია. ამიტომ ხდება დეიქტურობის, როგორც ჰარბი ნიშნის, ნეიტრალიზაცია. იწყება იგი ნაცვალსახელის გენერალიზაცია, რის შედეგადაც იგი, როგორც პირის ნაცვალსახელი, გამოდევნის ამავე ფუნქციის ესე, ეგე ნაცვალსახელებს. სწორედ ამ პროცესზე მიუთითებს ის შემთხვევები, სადაც ესე, ეგე-ს ენაცვლება იგი ნაცვალსახელი.

ასეთ შემთხვევებში ესე, ეგე, ისევე როგორც იგი, მესამე პირის ნაცვალსახელის ფუნქციით გვეგვლინებიან და ამა თუ იმ პირთან სიახლოვის აღნიშვნა მათთვის აღარ არის არსებითი.

პირის ნაცვალსახელთა სისტემაში მიმდინარე პროცესი შესაძლებელია ვრცელდებოდეს ჩვენებით ნაცვალსახელთა სისტემაზედაც.

ამგვარად, თუ ესე და ეგე ნაცვალსახელთა მონაცვლეობა ძველი ვითარების გადმონაშთად მივიჩნიეთ, ამ ორი ნაცვალსახელის მონაცვლეობა იგი ნაცვალსახელთან უფრო ახალი ჩანს და მესამე პირთან იგი ნაცვალსახელის ვაბატონების პროცესის ამსახველია.

შენიშვნები

¹ ქართული ენის ნაცვალსახელთა შესწავლის ისტორიისათვის იხ.: ა. მ ა რ ტ ი რ ო ს ო ვ ი, ნაცვალსახელი ქართველურ ენებში, თბილისი, 1964, გვ. 35—57.

² ძველი ქართული ენის ძეგლებში ის(ი) ნაცვალსახელი X საუკუნემდე არ გვხვდება.

³ არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ლიალქტიზმების საკითხისათვის „ვეფხისტყაოსანში“, ენიქის მოამბე, III, თბილისი, 1938, გვ. 215—221; ი. ი მ ნ ა ი შ ე ი ლ ი, ნაწევარი ძველ ქართულში,

თსუ შრომები, 61, თბილისი, 1956; ბ. ფ. ო. ჩ. ხ. უ. ა., ხმოვანთავსართული ზმნისართები, ქართულურ ენათა სტრუქტ. საკითხები, I, თბილისი, 1958, გვ. 81—89.

⁴ ე. თოფურია შესაძლებლად თვლის ქართველურ ენებში ალაღვინოს ჩვენებით ნაცვალსახელთა სამწვერიანი სისტემა *ასა, ეცე, ისი, *აგა, ეგე, ოგი, თუმცა მათ ფუნქციებზე არაფერს ამბობს: „ნ და ს ფუნქციისათვის ქართველურ ენებში“, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, 1941, II, № 1—2, გვ. 94, ა. მარტიროსოვი, ნაცვალსახელი ქართველურ ენებში, გვ. 163—179; ზ. ს. ა. რ. ქ. ე. ლ. ა. ძ. ე. თი, თე, თა ნაწილაკები ზანურში, „მცნე“, 1970, № 6, გვ. 247—252.

⁵ ეს ფაქტი შემჩნეული აქვთ: არნ. ჩიქობავას, ი. იმანიშვილს, ა. მარტიროსოვს დასახელებულ ნაშრომებში.

⁶ ბ. ფ. ო. ჩ. ხ. უ. ა., დასახ. ნაშრ., გვ. 81—89.

⁷ აქაც და ქვემოთაც ადგილის ნაკლებობის გამო მავალითები მცირე რაოდენობით მოკვყავს.

⁸ ეს ე ნაცვალსახელს სხვა ბრუნვებში ა მ ა-ფუძე ენაელებზე, ე გ ე -ს კ ი მ ა გ ა. ასევე მრავლობით რიცხვში სახელობით ბრუნვაში გვაქვს ე ს ე ნ ი, ე გ ე ნ ი, მოთხრობით-მიცემით-ნათესაობით ბრუნვებში კ ი — ა მ ა თ, მ ა გ ა თ. ვინაიდან ეს საკითხი კარგად არის შესწავლილი, მასზე აღარ ვერადებთ.

⁹ H. F. r e i, Systèmes des déictiques, Acta Linguistica, Copenhagen, 1944, v. IV, fasc. 3, გვ. 118.

¹⁰ არნ. ჩ. ი. ქ. ო. ბ. ა. ვ. ა., ისტორიული დიალექტოლოგიის საკითხები ძველი ქართლის ძველთა ჩვენებში, კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები, თბილისი, 1966, გვ. 97. შდრ. ა. მ. ა. რ. ტ. ი. რ. ო. ს. ო. ე. ნაცვალსახელი ქართველურ ენებში, გვ. 175.

შ ე მ ო კ ლ ე ბ ა ნ ი

ბალაქვ. — ცხორება ბალაქვარისი: ბალავარიანის ქართული რედაქციები, გამოსცა, გამოკლევა და ლექსიკონი დაურთო ილ. აბულაძემ, ა. შანიძის რედაქციით, თბილისი, 1957.

გამოსლ. — (გამოსლეთათ): წიგნი ძუელისა აღთქუმისანი, ტ. I, ნაკვ. 1, გამოსცა ა. შანიძემ, თბილისი, 1947.

გობრ. — წამება წმიდისა მოწამისა გობრონისი, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წ. 1 (V—X სს.); ი. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბილისი, 1963.

ღამ. — (ღამადება) იხ. გამოსლ.

ეესტ. — მარტკლობა და მოთმინება ეესტათი მცხეთელისა (იხ. გობრ.).

ე. — (სახარება ოივანწი) ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით (987, 936 და 973 წწ.), გამოსცა ა. შანიძემ, თბილისი, 1945.

თანე ბოლნ. — იოანე ბოლნელ ეპისკოპოსის ქადაგებანი, მ. ჯანაშვილის გამოცემა, ტფილისი, 1911.

კლ. ყრმ. — წამება ყრმათა რიცხვთ ცხრათა (იხ. გობრ.).

ლ. — (სახარება ლუკასი) იხ. ი.

ლმ. — იოანე მოსხი, ლომნარი, ტექსტი გამოკვლევითა და ლექსიკონით გამოსცა ილ. აბულაძემ X ს. ხელნაწერის მიხედვით, თბილისი, 1960.

მოქც. ქართლ. — მოქცევა ქართლისა (იხ. გობრ.).

მთ. — (სახარება მათწი) იხ. ი.

მრკ. — (სახარება მარკოზისი) იხ. ი.

სერაბ. — ცხორება და მოქალაქობა სერაპიონისი. (იხ. გობრ.).

სინ. — სინური მრავალთავი 864 წლისა, ა. შანიძის რედაქციით, წინასიტყვაობით და გამოკვლევით, თბილისი, 1959.

ფს. — ფსალმუნის ძველი ქართული რედაქციები X—XII საუკუნეთა ხელნაწერების მიხედვით, გამოსცა მზექალა შანიძემ, ტექსტი, თბილისი, 1960.

შთ. — ცხორება შოთასი, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი III (მეტაფრასული რედაქციები).

შთ და ევარგ. — ცხორება და მოქალაქობა შოთასი და ევარგისი (იხ. გობრ.).

შუშ. — იაკობ ე უ რ ტ ა ვ ე ლ ი, წამება შუშანიისი დედოფლისა (იხ. გობრ.).

ქ. აღთქმ. აპოკრ. — ქართული ვერსიები აპოკრიფებისა მოციქულთა შესახებ; IX—XI სს. ხელ-

ნაწერთა მიხედვით, ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ე. ქურციკიძემ, თბილისი, 1959.

ხანტო. — შრომა და მოლუაწება ზრიგოლისი არქიმანდრიტისა და ხანტისა და შატბერდისა აღმაშენებლისა (იხ. გობრ.).

ქ ა ბ ო — ოვეანე ს ა ბ ა ნ ი ს ძ ე, წამება წმიდისა მოწამისა ქაბოჯისი (იხ. გობრ.).

Н. М. ЧАРТОЛАНИ

УПОТРЕБЛЕНИЕ МЕСТОИМЕНИЙ E S E, E G E В ДРЕВНЕ-ГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Изучены и проанализированы случаи употребления деиктических местоимений *e s e*, *e g e* в древнегрузинских переводных и оригинальных памятниках. Выделены определенные группы: 1) *e s e* и *e g e* находятся в четкой оппозиции как местоимения, обозначающие сферу говорящего, т. е. первого лица (*e s e*) и сферу собеседника, т. е. второго лица (*e g e*). 2) По контексту трудно определить, какое из этих местоимений следовало употребить, поскольку сферы говорящего и собеседника пересекают друг друга. 3) Местоимения *e s e*, *e g e* замещают друг друга или в параллельных редакциях или же в сходных контекстах одного и того же произведения. Синонимичное употребление *e s e*, *e g e*, как это отмечено в специальной литературе (Арн. Чикобава, И. Имнашвили, Б. Почхуа), является пережитком недифференцированности значений данных местоимений и служит одним из доказательств предположения, что трехчленная деиктическая система древнегрузинского языка (*e s e*, *e g e*, *i g i*) возникла из двухчленной, в которой отмечалась лишь близость и отдаленность (*e s e* || *e g e* — *i s i* || *i g i*).

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ქართველურ ენათა განყოფილება.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტმა

ლიბა პალმაიტი

შენიშვნები სვანური ბრუნების შესახებ

0.0. ჩვენს ადრეულ სტატიაში¹ გამოტანილია დასკვნა, რომ საერთო-ქართული უნდა ხასიათდებოდეს ობრუნვითი სქემით: I ბრუნვა: წმინდა ფუძე, II ბრუნვა: წმინდა ფუძე + ო სონანტი². I ბრუნვა იყო პირდაპირი და ატარებდა ერგატივისა (უფრო სწორად — ფიენტივისა³) და აბსოლუტივის (უფრო სწორად — ინტივისა⁴) ფუნქციებს; გარდა ამისა, ეს ბრუნვა შეიძლება ანტივალენტად ლატივისა და ტრანსფორმატივის ფუნქციებს — ამ შემთხვევაში მას შეიძლება დართოდა ფორმანტები (იმ დროს — თანდებულები) -ს(ა), -დ(ა) (უკანასკნელი, როგორც სვანური გვიჩვენებს, ფუძეს უერთდებოდა ფიენტივის [ერგატივის] შემთხვევაში); თუ ფუძე თანხმონით თავდებოდა, მისი ამოსავალის ვარიანტი იყო ეს თანხმონი + -ა. II ბრუნვა იყო ირიბი და ასრულებდა გენტივისა და ინსტრუმენტატივის ფუნქციებს (როგორც ვნახავთ, სვანურ არეალში ის მხოლოდ გენტივის ფუნქციებას ასრულებდა). მისი თანდებულები იყო -ხ₁, -თ და -უ (უკანასკნელი I ბრუნვის თანდებული იყო სვანურ არეალში). რაც შეეხება II ბრუნვის -ო ნიშანს, ის, როგორც აღნიშნა გ. როგავამ ნათესაობითი ო-ს შესახებ⁵, სათავისო ქცევის ნიშანს უნდა დაუკავშირდეს. ფაქტიურად ეს არის რელაციური ფორმანტი და სახელობითის -ო ნიშანთან დაკავშირებულია მხოლოდ თავისი დეიქაური წარმოშობით⁶.

ამ სტატიაში ეცდილობთ, აღვადგინოთ ამ პირვანდელი სისტემის შემდგომი განვითარების მიმართულება სვანურ ნიადაგზე.

1.0. სვანური ბრუნების შესახებ არსებობს ფართო ლიტერატურა, რომლისაგან დღემდე ყველაზე ავტორიტეტულია ვ. თოფურიას⁷ და თ. შარაძენიძის⁸ ნაშრომები. თ. შარაძენიძის მიერ მოცემული სვანური ბრუნების კლასიფიკაცია, რაც ვ. თოფურიას კლასიფიკაციას ეყრდნობა, ყველასათვის ცნობილია. გამოყოფილია ბრუნების 5 ტიპი. პირველი მათგანი მარტივია და „ქართველური“ ეწოდება. ის ახასიათებს ყველა სხვა ტიპის მრავლობითსაც. დანარჩენები „ადრულ“, „სვანურ“ ან „შერეულ“ ტიპებად არის მიჩნეული. მეორე ტიპს -წ⁹ ფორმანტზე დაბოლოებული ფუძე ახასიათებს ყველა არანომინატიურ ბრუნვაში, ხოლო წმინდა სახით ეს ფუძე მიცემითში გვაქვს. მიცემითის ფუძის -ნ, -ა, -ა) ამ ამოსავალის საფუძველზე 3 დანარჩენი ტიპი გამოიყოფა.

ყველა 5 ტიპის განხილვისას თვალში გვეცემა „ქართველური“ ტიპის -ი)შ, -შუ. -დ დაბოლოებების დართვა სხვა ფორმანტებით გართულებულ ფუძეებზე.

1.1. პირველ ტიპში საინტერესოა მხოლოდ -შუ დაბოლოება, რაც სხვა ტიპებშიც მოიპოვება. გასაზიარებელია მოსაზრება, რომ ეს დაბოლოება 2 ელემენტისაგან (ჟ+შ) მომდინარეობს, რომელთაგანაც პირველი ქართულ მკრივ, კვლავ-ში გვაქვს¹⁰, ხოლო მეორე — ნათესაობითის ნიშანია¹¹.

1.2. ყველა ტიპს შორის მესამე ტიპი უფრო საინტერესო ჩანს როგორც თავისი არქაულობით, ისე -ნ- ფორმანტით, რომელიც აშნუშ, აშნოშ, აშნარ, ექნუშ, ექნოშუ, ექნარ ფორმებში სათანადო ფორმანტთან შეიძლება შევედაროთ

ქართულ მე(ნა), შენ, ჩვენ, თქვენ, მან, ვინ, მეგრულ მი(ნ)-მინფი, მუ-მუნფი, თე(ნა), ე(ნა), ჭანურ მა(ნ), სი(ნ), ჩქუ(ნ), თქვა(ნ) ფორმებში. გარდა ამისა, მსგავსი -ნ ფორმანტი კიდევ ისეთ ქართულ ზმნიზებლებში გვაქვს, როგორც არის: ძალთან, გუშინ. საყურადღებოა, რომ სვანური მესამე ტიპი სწორედ ნაცვალსახელებსა და ზმნიზებლებში გვხვდება, მაგ., ლათნ **o** ლადღლნ „ლამითა და დღისით“, ჩინ მაჩნენ „ყველაზე უკეთესი“. ამის საფუძველზე აღდგება მიც-ვით. -(ა)ნ, ნათ. -ინ ნიშნები. ამ რეკონსტრუქციას აძლიერებს ისეთი გადმონაშთებიც სვანურში, როგორცაა: მწრან-ლო „კაცის (კაცსა) შემდეგ“, ღინან-ჭა „ქალიშვილის გარდა“, ესსკინწლი ბაჩნ **o** ბაჩნ „იხტუნებს ჭვადაჭვა“, ბოგრეშინ ბოგანე ჩუბაჟ „ბოგრეშის ხიდის ქვემოთ“¹⁰. ალა ნაცვალსახელის პარადიგმაში მიცემით ამგნ ფორმაში ბოლო -გნ -ან-ისაგან რომ მოდის, გვიჩვენებს აშან-ლო (>აშუნლო) „ამის (ამას) შემდეგ“ ფორმა.

ზემონათქვამის საფუძველზე მესამე ტიპისათვის შესაძლებელი ჩანს შემდეგი რეკონსტრუქცია:

	VI	V	IV	III	II	I
სახ.	ალა	ალა	ალა	ალა	ა-ლა	ა, ლა
მიც.	ამგნ	ამუნ	ამან	ამან	ა-მან	
მოთხრ.	ამნუმ (ღ)	ამნუმ(ღ)	ამნა ამ(ღ)	ამან ამ(+ღ)	ა-მან	მა (-ნ)
ნათ.	ამნუმინ	ამნუმინ	ამნაი ამინ	ამინ ამინ	ა-მინ	მინ (-ნ)
მოქმ.	ამნოშ	ამნაჟშ	ამნაჟშ	ამან+ჟ+შ	ა-მან	
ვით.	ამნარ(ღ)	ამნაირ(ღ)	ამნაირ(ღ)	ამან ამ(+ღ)	ა-მან	

I—VI არის რეკონსტრუქციის ქრონოლოგიური საფეხურები.

დღევანდელ ალა ნაცვალსახელის პარადიგმაში ეგრეთ წოდებული „ადილური ერგატივის“ ეშ ნიშანი გვაქვს, რაც ბრუნების მეორე, მეოთხე და მეხუთე ტიპებშიც მოიპოვება. ორივე დებულეა, ე. ი. როგორც ის, რომ ეს არის ადილურიდან ნასესხი ფორმანტი, ისე ის, რომ ეს ერგატივის ნიშანია, საეჭვო ჩანს, რადგან

ა). როგორც გ. მაჭავარიანს აქვს აღნიშნული, ასეთი ფორმანტი არასოდეს არ გვხვდება გარდამავალი ზმნის სუბიექტის აღსანიშნავად აწმყოსა ან უწყვეტელში ადილური მოდელის მიხედვით. ორი ენობრივი სისტემის მჭიდრო კონტაქტის პირობებში თავდაპირველად სინტაქსური კონსტრუქციების სესხება ხდება და არა ფორმანტებისა: „თუ აღმოჩნდებოდა, რომ სვანურის თავდაპირველი ქართველური სინტაქსური წყობა რადიკალურად არის შეცვლილი ადილური სინტაქსის გავლენით, ადილური ფლექსიების შეთვისება უფრო გასაგებია გახდებოდა. მაგრამ ასეთი ვითარება არ დასტურდება“¹¹.

ბ). არც ერთ ტიპში მ ელემენტს სწორედ ერგატიულ ბრუნვასთან არ არის დაკავშირებული. პირიქით, როცა მეხუთე ტიპში ის ყველა არანომინატიურ ბრუნვაში მოიპოვება, მესამეში, მიუხედავად მისი არსებობისა ერგატივში, ის გენიტევშიც გვაქვს, მეოთხეში კი ის მხოლოდ გენიტევშია. მეორე ტიპის ერგატივში მ-ს შემდეგ რომ ერგატივის არავითარი სხვა ნიშანი არა გვაქვს (შადღეშ), არ მიუთითებს მ-ს ერგატივის მნიშვნელობაზე, რადგან სვანურში ერგატივის თავისი საკუთარი ნიშანი საერთოდ არ მოეპოვება — -ღ ზომ ვითარებითის ნი-

შანიც არის და, როგორც ერგატივის ნიშანი, სულ არაა აუცილებელი. შღრ. მე-სამე ტიპში ერგ. **ამწმმ//ამწმმღ**.

გ). როგორც ბ. კიკვიძემ და გ. მაჭავარიანმა აჩვენეს, მ ელემენტი სათანადო ქართველურ, ნაცვალსახელურ ძირად შეიძლება მივიჩნიოთ პოსტპოზიციური ნაწევრის ფუნქციით¹². თუ ასეა, მაშინ მესამე ტიპის მოთხრობითსა და ნათესაობითში ნაწევრიანი მოღელი გვაქვს, რაც მეოთხე ტიპის **მწრწმმ<I>** ბრ. ***მწრაი+ნაწვე**. ***ამმმ** „კაცისა ამისა“ ან მეხუთე ტიპის **ხოჩმმ<***ხოჩა+***ამ** „კარგმან ამან“ ფორმებს ემთხვევა, ან იმისაგან მომდინარეობს.

საინტერესოა ე, მ, მ ხმოვანთა ცვლილება მ-ს წინ ბრუნების სხვადასხვა ტიპში. გ. მაჭავარიანის აზრით, ეს ცვლილება იმით აიხსნება, რომ თავდაპირველად ორი ნაწევრიანი ბრუნება არსებობდა: ალა რიგისა (მაშინ არანომინატიურ ფორმებს ამ-იანი ნაწევარი უერთდებოდა) და ეჭა რიგისა (უერთდებოდა ემ-[ან მწ-]იანი ნაწევარი), ხოლო მერე ორივე ტიპის კონტამინაცია მოხდა¹³. აქ ცხადი არ არის, რატომა გვაქვს შემთხვევითი კონტამინაციის შედეგად ნათესაობითში რეგულარულად მხოლოდ მ(ე), მ კი არასოდეს არ დასტურდება. უფრო შესაძლებელია, რომ ყველგან მხოლოდ ა-მ-იანი ნაწევარი შეერთებულიყო, რადგან მესამე ტიპის ყველა ბრუნვაში იგივე ა-დეიქტური ნაწილაკი გამოიყოფა (ა-მგწ), ხოლო საეჭვოა, რომ ერთსა და იმავე ფორმაში პირთან სიაზლოვის განსხვავებული დეიქტური ნაწილაკები იყოს გამოყენებული (მესამე ტიპში მმ შერწყმა გვაქვს).

ამკვარად, მ ხმოვანი მ-ს წინ მოთხრობითში მეორეულად უნდა ჩაითვალოს. საფიქრებელია, რომ ეს მ *მ-ს ნაცვლად გაჩნდა (***ამწმმ<***ამწა+***ამ**) ნათესაობითი ფორმის ზეგავლენით. ასეთი პროცესი მეხუთე ტიპში უნდა დაწყებულიყო, სადაც მ-მ ა შეცვალა მოთხრობითის მიცემითისაგან განსასხვავებლად: ***ხოჩმმ>ხოჩმმ//ნათ. ხოჩმმმმ**. რადგან ერგატივის ნიშანი ქართველურ ენებში ახალია (ქართ. ნაცვალსახ. -მან, ზან. -ქ, სვან. -?) და სვანურში ცალცალკე ჩამოყალიბება ვერ მოასწრო, მ-მ აბლაუტი ამ შემთხვევაში ერგატივის პირველადი დიფერენციაციის ფუნქციით იყო დატვირთული. ბრუნების სვანურ ტიპთა დიდი არაერთგვარობა საერთოდ მიუთითებს სვანური ბრუნების შედარებით გვიანდელ ჩამოყალიბებაზე. ამის შედეგია ბრუნვათა მარკირების სისუსტე, რომელმაც ბრუნებადი ნაწევრის შეერთებისას გამოიწვია დამატებითი მარკირება. ასეთი ვარაუდი განსაკუთრებით შესაძლებელი ხდება, თუ მხედველობაში მივიღებთ მოთხრობითისა და ვითარებითის დღემდე შემორჩენილ ერთნაირ მარკირებას -ღ ფორმანტით (შღრ., მაგ., პირველი ტიპი).

იგივე მოვლენა მესამე ტიპის ვითარებითში გვაქვს, სადაც ***ამწრღ** --- ***ამწარიშ** — ***ამწარშჟ** პარადიგმიდან მომდინარე **ამწარ(ღ)** ფორმამ ალა ნაცვალსახელის ვითარებითის ფუნქცია იკისრა **ამწმ(ღ)** მოთხრობითისაგან განსხვავებულად (შღრ. ეჭა პარადიგმაში **ეჩმმ** : **ეჩწარ**). **ამწარ** ფორმის გაჩენამ პარადიგმაში (**ამწარ**, **ეჩწარ** ქართულისაგან ნასესხებია — შღრ. **ამწარი**, **მაგწარი**) პირველადი **ამწა-**, **ამწინ-** ფუძეების **ამწა-**დ გადაქცევა გამოიწვია ნაწევრიან და თანდებულის ბრუნებებში, ე. ი. მოთხრობითში, ნათესაობითსა და მოქმედებითში (IV საფეხური).

მოტანილი სურათი, რა თქმა უნდა, ძალიან პიპოთეტურია. ის მხოლოდ შესაძლებლობას გვიჩვენებს იმისას, ახალი ფორმანტები როგორ ერთვოდა ძველ ბრუნვა-ფუძეს იმ დროს, როცა სახელთა ბრუნების სისტემა ყალიბდებოდა. აღდგენილი ***-მან-**, ***-მინ** ფუძეების შედარება ქართულ **მან**, **ვინ-**თან გვაფიქრე-

ბინებს, რომ აქაც ბოლო - ნ ძველ დეტერმინანტად უნდა მივიჩნიოთ, რომელსაც არაფერი საერთო არა აქვს ერგატივის ჰიპოტეტურ - ნ ნიშანთან¹⁴. რადგან დღემდე მიღებულია, რომ - ნ ელემენტს ქართულ შენს, ჩვენს, ვინ-ში არაფერი საერთო არა აქვს - ნ ელემენტთან მან-ში, სადაც ეს ერგატივის ძველ ნიშნად უნდა ჩათვალოს, - ნ ვინ-ში ფუძისეულად უნდა მივიჩნიოთ. აქედან მომდინარეობს აზრი, რომ ვის ფორმაში ფუძისეული ნ დაკარგულია - ხ-ს წინ, ე. ი. ვის < *ვისს, როგორც ჩანს < ჩანს. ხოლო ჩანს ფორმა ჩანს-ის პარალელურად გვხვდება და, ალბათ, დიალექტური სასიათისაა. მართლაც, ჩანს > ჩანს შემოხვევაში ფაქტიურად ხმოვნის დენაზალიზაცია გვაქვს - ხ-ს წინ, მაგრამ ეს პროცესი ძველ ქართულში ბოლომდე არ არის განვითარებული და ყოველთვის მონაცვლეობაში ჩანს, მაგ., განსხმა/განსმა, განსჯა/განსჯა, *ვისს ფორმა კი არსად არ არის დადასტურებული. გარდა ამისა, აქაც კიდევ „ემფატიკური“ ვისა გვაქვს, სადაც - ნ-ს შენახვა კიდევ უფრო მოსალოდნელი იქნებოდა, რადგან პირველ მარცვალს სახელობითის ფორმა უნდა შეადგენდეს, მაგრამ *ვისს-სა ფორმაც არ არის დადასტურებული. ამგვარად, ვინ — ვის პარადიგმა სახელთა პარადიგმასთან შევადაროთ უნდა არა *ვისინო — ვისინა — ვისინს სახით, არამედ ვინ-ს, ვის-ს სახით. *ვისინა მიცემითის ფორმა რომ გვექონდეს კაცსა ფორმის პარალელურად, მაშინ უნდა გვექონოდა ნათესაობითის *ვისინს ფორმა. ხოლო ასეთიც არც დასტურდება და არც ვის-ად შეიძლება გადაქცეულიყო, რადგან - ნის-ს *ვისინს-ისაგან ამოვარდნა დაეჭვებელია.

ამას ყველაფერს სვანური და ზანური მასალა ამტკიცებს. მეგრულში ქართ. ვინ შესატყვისად მინ გვაქვს, რომლის სხვა ბრუნვებშიც ნ არა ჩანს არა მარტო - ს და - შს-ს წინ, არამედ - თს-ს წინაც: მის, მიში, მით(ი). ნ ელემენტო მრავლობითში მაინც გვხვდება, რადგან მრავლობითის პარადიგმა მინ ფორმის საფუძველზე ჩამოყალიბდა¹⁵. მაშინ ვითარებითი მინო ფორმაში ნ გამაჟრცობელია (უო შეერთება უფრო ბუნებრივია, ვიდრე იო, ამიტომ მუოთ > მოთ გვაქვს: ნ ფონეტიკური გამოჩენა მინო-ში სახ. მინს-სა და მრავლობითის ფორმებს ეყრდნობოდა). ასევე სვანურშიც ალა, ეჯა და მში პარადიგმებში - მენს, - მნს, - ჩენს, - ქნს-ნაცვალსახელები ფუძე გვაქვს, რაც პირვანდელ მანს, ჯანს, მინს, ჯინს ფორმებზე მიუთითებს. მამასადაც, შესაძლებელია, რომ ყველა ამ ფორმაში პირველად მა, მი, ჯა, ჯი, ქართ. მა, ვი ბრუნვა-ფუძეებს - ნ დეტერმინანტი უერთდებოდა.

არ არის გამორიცხული, რომ ნაცვალსახელთა სისტემაში ასეთი დეტერმინანტი ჩვენებით ნაცვალსახელებს პირის ნაცვალსახელებად აქცევდა. შდრ. მაგ., მეგრ. ჩვენებითი თე(-ნა) < თე და პირისა თინა — როგორც ცნობილია, პირის ნაცვალსახელები ჩვენებითისაგან მომდინარეობს¹⁶. ეს ეხება თვით პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელებსაც. მართლაც, მაგ., პირველი პირისა და მესამე (ჩვენებითი) პირის ნაცვალსახელებს მრავალ ენაში ერთი და იგივე ძირი აქვს. მაგ., მ. მაშინ, მაგ., მეგრ. სი, თქვა ფორმები პირველად ჩვენებით (= მიმართულებით) ნაცვალსახელებს ასახავენ, ხოლო სინს, თქვან ისტორიულად პირის ფორმებია.

ამგვარად, სვანური ბრუნვების მესამე ტიპში (-ა)ნს, -ინს ბრუნვათა დაბოლოებებად კი არ უნდა ჩათვალოს, არამედ *-C/Cა (წმინდა ფუძე), *-ი, ხოლო - ნ არქაული დეტერმინანტია.

1.3. მაშინ, თუ სვანური მასალაც ასეთ პირველად მარკერებს გვიჩვენებს, ეს კიდევ ერთხელ მხარს უჭერს ზემოხსენებულ საერთო-ქართველურ ორბრუნვიან რეკონსტრუქციას. ე. ი. I ბრუნვა რომ წმინდაფუძიანია თანხმონეა-

ნი ამოსავალის -ა ვარიანტი, II ბრუნვა კი e-სონანტიანია. -C/-Ca მონაცვლეობა I ბრუნვაში სვანური პოზიის ენაში ჩანს, სადაც, მაგ., ყოფიან გვარის ვარიანტად ყოფიანა გვაქვს — შდრ., თამარ (არა თამარ), ზურაბ (არა ზურაბ) ისტორიულად ბოლო ხმოვნის გარეშე.

1.4. ყველა შემონათქვამთან დაკავშირებით სვანური ბრუნების მეოთხე და მეხუთე ტიპების განვითარება შემდეგი სქემით შეიძლება გამოისახოს:

	VI	V	IV	III	II	I
სახ.	მარე	მარე	მარა-ი ¹⁷	მარა (-ი)	} მარა	} მარა
მიც.	მარა	მარა	მარა	მარა		
მოთხრობ.	მარად	მარად	მარა-ე	მარა (-ი-დ)		
ვით.	მარად	მარად	მარად	მარა (-ი-დ)		
მოკმ.	მარამ	მარამ	მარამ	მარა+მ+ე		
ნათ.	მარამი	მარამი	მარაი ამი	მარაი ამი		
სახ.	ხონა	ხონა	ხონა	ხონა	} ხონა	} ხონა-ა
მიც.	ხონამ	ხონამ	ხონა-ამ	ხონა ამ		
მოთხრობ.	ხონამ[დ]	ხონამ(დ)	ხონა ამ (დ)	ხონა ამ (-დ)		
ვით.	ხონამდ	ხონამ(დ)	ხონა ამ(დ)	ხონა ამ(-დ)		
მოკმ.	ხონამმ	ხონამმ	ხონა ამმ	ხონა ამმ		
ნათ.	ხონამი	ხონამი	ხონაი ამი	ხონაი ამი		

მეხუთე ბრუნება ბოლონაწევრიანია და ძველ ქართულ კაცხა ამას, კაცმან ამან¹⁸ ჰგავს. როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ხონამ < *ხონამ გადასვლა მიცემითისაგან განსასხევებლად უნდა მომხდარიყო ნათესაობითის ეოკალიზმის ზეგავლენით. ამ ფორმის გარდა, კიდევ ხონამმ გვაქვს, რაც ხონამ და *ხონამმ < *ხონა ამმ კონტამინაციის შედეგია.

მეხუთე ტიპს აგრეთვე ეკუთვნის უფრო რთული ხედა ტიპი. რაც მატერიალურად ნანათესაობითარია¹⁹. აქ ყველა არანომინატიურ ბრუნვაში ნათესაობითის ხედამ < II ბრ. ხედაი + ნათ. შ ფუძე გვაქვს. საინტერესოა მოთხრობით ის ორი ფორმა: ხედამმ < *ხედამმ < *ხედაამ + ნაწ. ამმ და ხედამ < *ხედამ + დ. მეორეში მ-ს სიგრძე არ არის ნათელი.

ბუნებრივია, წამოიჭრას საკითხი, რატომა გვაქვს რიც ა-ზე დაბოლოებული ფუძის სახელებში შეკვეცილი ფუძე (ქორ < *ქორა-), რაც სახელებში კი შეუკვეცილი და ორი სახის სახელობითის მქონე (მარე < *მარაი და ხონა).

უკვე მეოთხე და მეხუთე ტიპების რეკონსტრუქციებში თვალში გვხვდება პირველადი პარადიგმების სიმარტივე. მიცემიას, ისევე როგორც მოთხრობითის, საკუთარი ნიშანი არ ჰქონია. საკუთარი ნიშანი მოქმედებითშიც სუსტი იყო, რადგან *-უმ დაბოლოება ერთ შემთხვევაში ფუძეს უერთდება, მეორეში კი — პოსტპოზიციურ ნაწევარს. ბრუნვის ერთადერთი ნიშანი უნდა ყოფილიყო ო სონანტი, რომელსაც II ბრუნვის ნიშნად ვთვლით (ამ ნიშანს ხომ ე ხმოვანი შეიცავს ამნამ < *ამნაი + *ამიშ, მარამ, ხონამ ფორმებში). მხოლოდ ასეთმა ვარაუდმა შეიძლება აგვიხსნას ემ ჩანართის ეოკალიზმი სვანურ ბრუნვაში. ნამდვილად, თუ შ იმავე ძირის ნაწევარია, როგორც ქართ. ამას, ამან, ამის, მამს ე საიდან მომდინარეობს? რეკონსტრუქციები გვიჩვენებს, რომ ეს ე, რომ

გორც წესი, ა-ზე დაბოლოებულ ფუძეთა II ბრუნვის დაბოლოების * $\text{-აი} >$
 $> * \text{-აჲ} > * \text{-ე} + * \text{ამ-}$ ნაწევარი = -მშ- შერწყმის შედეგია.

ამგვარად, მარწმომ, ხოჩმომ ფორმათა *მარაი + *ამომ რეკონსტრუქცია კიდევ ერთხელ ამტკიცებს, რომ ქართველური ნათესაობითის ნიშანი * -სი არ არსებობდა, ხოლო ქართ. -ის, სან.-სვან. -ომ II ბრუნვის -ი + -სი შეერთებისაგან მომდინარეობს. მაშინ -სი, -ს, -დ, -ჟ საერთო-ქართველურის დონეზე მხოლოდ თანდებულები იყო და არა ბრუნვათა ნიშნები. როგორც სვანური მასალა ცხადყოფს, ამ თანდებულთა მორფოლოგიზაცია სვანურში ქართულ-ზანურზე უფრო გვიანდელი იყო და ბოლომდე არ მისულა. ეს ფაქტი კარგად ხსნის სვანურ პარადიგმათა მრავალსახეობას. შესაძლებელია, რომ არა დიდი ხნის წინ სვანური ბრუნება ჯერ კიდევ ორფუძიანი იყო, ე. ი. I ბრ. *ფურ, *ქორა — II ბრ. *ფური, *ქორაი. რადგან ჩვენებით ნაცვალსახელებში (მაგ., ამ- ფუძისა) თანდებულთა გადაქცევა ბრუნვათა ნიშნებად სახელებზე აღრე შეიძლება დაწყებულყო, ახალი ბრუნების სემანტიკური ნიუანსების გადმოსაცემად სახელებში თავდაპირველად ბოლოსართი ნაწევარი იხმარებოდა, ხოლო თანდებულთა მორფოლოგიზაცია იქ მერე დაიწყო (სხვა შესაძლებლობის შესახებ იხ. ქვემოთ 2.0). ეს ნიშნავს, რომ სვანური ნაწევრიანი ბრუნება მატერიალურად სხვანაირი იყო, ვიდრე ძველი ქართული. ძველ ქართულში სახელიც იბრუნვის და ნაწევარიც (კაცმან მას, კაცსა მას...), სვანურში კი მხოლოდ ნაწევარი იბრუნვოდა (ხოჩა ამ, ხოჩა ამშჟ), ხოლო ამას უძღოდა წინ არა ბრუნვათა ახალი დაბოლოებები. არამედ პირველადი I ან II ბრუნვა-ფუძე²⁰. ახლა ცხადი ხდება *ქორა- > ქორ, მოთხრ.-ვით. ქორდ და მარე, მოთხრ.-ვით. მარად არაერთგვარობა. აღრინდელ ეპოქაში ორივე ტიპის პარადიგმებზე ასე წარმოგვიდგება: I ბრ. ქორა/ქორ, მარა: II ბრ. ქორაი, მარაი.

ქორა/ქორ წყვილი იმის გამო გაჩნდა, რომ ბოლოთანხმოვნიან ფუძეებში -Cა/C მონაცვლეობა არსებობდა (შდრ. თხუმა-დ/თხუმ-დ „მწვერვალამდე“ სვანურ პოეზიაში) და ა-ზე დაბოლოებულ ფუძეებშიც ა ფორმანტი უხმოვნო ამოსავალის ვარიანტად აღიქმებოდა. იმავე მიზეზის გამო ქართულში გვაქვს დედ-ი + -ს, -თ, დედ-ებ- და არა დედაის, -თ, დედაებ-. მაშასადამე, სახ. ქორ წარმოიშვა პარადიგმის გასწორებისას ქორს, ქორდ ფორმების თანახმად, ხოლო ქორს, ქორდ ფორმების გაჩენა, მარა, მარად ფორმებთან შედარებით, შემთხვევითია. ეს მოვლენა რიგ სახელებში დამტკიცებული ჩანს ერთი ფორმით, რიგ სახელებში კი — მეორით, ხოლო II ბრუნვა ორივე შემთხვევაში მთლიანი სახით შეინახებოდა ქართულისაგან განსხვავებულად (ქორაშ, მარაშ[ში]შ: დეი-დის; ხოლო გურულსა და იმერულში დეიდეს გვხვდება). მოსალოდნელი ე დაბოლოებების არარსებობას ქორ ტიპის სახელობითში (შდრ. მარე) ფონეტიკური მიზეზიც შეიძლება ჰქონდეს. ახალ ნაწევრიან ნათესაობითში *მარაჲ + *ამომ > *მარე + *ამომ > მარაშმომ ნ-ს სიგარქმე სახელობითის -ე-ზე (*მარაჲ > *მარე) სეგვალენა მოახდინა და ის დააგრძელა. მაშინ როცა *ქორაჲ > *ქორე სახელობითში ბოლოკიდური მოკლე ე დაიკარგა (ქორ). *მარაჲ სახელობითის ფორმაში გრძელი ე დამოკლდა (მარე). მსგავსი მოვლენა ხოჩა ტიპის ფორმებში შესაძლებელია. თუ დაუშვებთ, რომ აქ ბოლო -ა შენახულია ფონეტიკურ (და არა მორფოლოგიურ — შდრ. ხო — ა მოდელი) მიზეზთა გამო. ამ ტიპში ნაწევრის შეერთება მოხდა არა მარტო ნათესაობითში, არამედ ყველა არანომინატიურ ბრუნვაში, რის გამოც მიცემითს, მოთხრობითსა (თავდაპირველად) და მოქმედებითში გრძელი ა + შ გაჩნდა. სწორედ ამ სიგარქმის გამო ფუძისეული

-ა გაგრძელდა სახელობითშიც, ზოლო მერე, ხმოვნიანი დაბოლოებების რე-
დუქციის დროს, დამოკლდა (ატრიბუტულად მოხმარებული ფორმები, რომ-
ლებსაც ყველა ბრუნვაში ა/ა აქვთ, უფრო არქაულია და აღრინდელ პარადიგმას
ასახევენ, თუ ა ნათესაობითში გვიანდელი გასწორების შედეგია). ამ ტიპის სა-
ხელობითის ა ნაწევარი სულ არ ჰქონდა, რადგან აქ ან ზმნური წარმოშობის²¹
შედარებითი ხარისხის ფორმები გვაქვს (ზო-[ჩ]-ა), ან რიცხვისა და ნაცვალ-
სახელური ფორმები (არა).

1.5. რეკონსტრუქციის თვალსაზრისით უფრო რთულია მეორე ტიპი, რო-
მელსაც ორფუძიანობა ახასიათებს. როგორც ცნობილია, აქ ის სახელები შე-
დის, რომლებსაც ყველა არანომინატიურ ბრუნვაში -ჭ ფუძის დაბოლოება
აქვთ (ჩაჭუჭ) ან ისტორიულად ჰქონიათ (ჭეჭხ<ჭეჭხჭ — შდრ. მეგრ. კუჩხ-).
ჩვენი აზრით, ამ ტიპს ისტორიული ^ა-ლ>-ჭ სუფიქსიანი სახელება ეკუთვნის.

რაც შეეხება თვით ამ სუფიქსს, ის, ა. ჩიქობავას აზრით, ფუძის დეტერმინან-
ტად²² უნდა ჩაითვალოს, ისევე როგორც -ნ, -რ, -ვ, -დ. მართლაც, თუ სვანურ
მასალას შევადარებთ ზანურისა და ქართულისას, შემდეგ პარალელებს ვნა-
ხავთ: ქართ. ძაღლ-, მეგრ. ჭოღორ-, სვან. მიც. უაღჭ; სვან. შგტ, ქართ. შატლ-.

თ. გამყრელიძისა და გ. მაჭავარიანის აზრით, საერთო-ქართველური ბო-
ლოკიდური მარცვლიანი ^ა-ლ ზანურში -ორ-ს გვაძლევს, სვანურ უმახვილო
პოზიციაში კი — -ჭ-ს²³.

ერთ ჭკუფში სვანური სახელებისა, რომლებსაც ახლა ფუძის მონაცვლო-
ბა ახასიათებს ბოლოკიდური -ჭ-ს გარეშე, ბოლოკიდური -ჭ< ^ა-ლ ადვილად
აღდგება: მიც. შგტ< *შუტჭ< *შატჭ — შდრ. ქართ. შატლ-.

1.6. როგორც ცნობილია, მეორე ტიპში 4 ქვეტიპი განირჩევა:

1. ფუძეებისა, რომლებიც ყველა არანომინატიურ ბრუნვაში -ჭ-ით თავ-
დება (მაგ., მიც. ჩაჭუჭ).
2. ამსარიჩევე ფუძეებისა, რომლებშიც ე/ა მონაცვლეობა გვაქვს ბრუნები-
სას (ყაღ/ყაღჭ).
3. ფუძეებისა, რომლებშიც ბაგისმიერი ბგერის არსებობა ბოლოკიდური
-ჭ-ს დაკარგვას იწვევს (სემი/სამ< *სამჭ).
4. ფუძეებისა, რომლებშიც *o/ɔ* მონაცვლეობა გვაქვს ბრუნებისას (ნინ/ნენ).

ორი პირველი ქვეტიპი, მ. ქალდანის აზრით, ერთს შეადგენს, რადგან მეო-
რეში ბოლო -ჭ-ს მიერ გამოწვეული უკანამიმართულების ე — ა უმლაუტი
გვქონია ყველა არანომინატიურ ბრუნვაში²⁴. ხოლო ე ხმოვანი ამ ბრუნებში
სახელობითიდან (სადაც პალატალური უმლაუტი გვაქვს) უნდა გავრცელებუ-
ლიყო. ჩვენ ვინაირობთ იმ აზრს, რომ ორი პირველი ქვეტიპი ერთი და იგივეა
არსებითად, ხოლო უფრო შესაძლებელი ჩანს საყოველთაოდ მიღებული მო-
საზრებაც, რომ მეორე ქვეტიპში არსებული ა პირველადია, რადგან არანომი-
ნატიურ ბრუნებში პალატალური უმლაუტის მიზეზი არ გვქონია. ამის გარდა,
ვოკალიზმის გავრცელება სახელობითიდან სხვა ბრუნებზე სულ არა ჩანს
აუცილებელი — მაგ., სახ. ჩაჭ ფორმის გვერდით სხვა ბრუნებში ხან ჩაჭუჭ
ფუძე გვაქვს, ხან კი ჩაჭუჭ. რაც შეეხება ბრუნების პირველ („ქართველურ“)
ტიპს, იქ არა მარტო შესაძლებელი ჩანს სახელობითის ვოკალიზმის განზოგა-
ლება, არამედ პირვანდელი II ბრუნვის ფორმის ძველი გავრცელება²⁵. ამგვარად,
განსხვავება მეორე ტიპის პირველსა და მეორე ქვეტიპს შორის პირობი-

თია, ორივეში ისტორიული ლ-ბოლოსონანტიანი ფუძეები შედრს. მაგ., ***ჟაღღ**>**ჟაღჟ** (I ბრ.)+**ე**=**ჟაღჟი** (II ბრ.).

I ბრუნვის საფუძველზე შეიქმნა მოთხრობით-ვითარებითისა და მოქმედებითის ფორმები, მიცემითის ფორმა წმინდაფუძიანი დარჩა. როგორც იტყვა, იგივე ფუძე ინერტივის (აბსოლუტივის) ფუნქციას ატარებდა. ქართველური ინერტივი თავდაპირველად განუსაზღვრელ სახელობითს ანუ წრფელობითს გვაძლევს. წრფელობითის ფუძეზე მსაზღვრელი **ე**-ნაცვალსახელური ნაწევრის შეერთებისას სახელობითის ფორმა წარმოიქმნა. ამ შემთხვევაში ის წარმოიშვა ***ჟაღჟი**-ს სახით, რაც პალატალური უმლაუტის მოქმედების დროს ***ჟაღი** ფორმამდე დაეწროვდა და მერე ***ჟაღ**>**ჟაღ** მოგვცა. ასეთმა პროცესმა II ბრუნვაში ვერ მოასწრო განხორციელება, რადგან მის ფუძეს ამ ნაწევარი უფრო აღრინდელ ეპოქაში შეუერთდა და სხვა პროცესი გამოიწვია: ***ჟაღჟი**+**+**+**ამ**>**ჟაღჟემ**|| ***ჟაღჟი**+**+**+**ამიშ**>**ჟაღჟემიშ**. ის ფაქტი, რომ ამ ნათესაობითის ფორმებში ე მოკლეა, ხოლო სხვა ტიპების ნათესაობითში ის გრძელია (**მარჟმიშ**), ადასტურებს ფორმათა წარმოქმნას სათანადო შერწყმებისაგან: ***[ჟაღჟი]**+**+**+**ამიშ** (→მოკლე ე) და ***[მარ]აი**+**+**+**ამიშ** (→გრძელი მ).

მეორე ტიპის მოთხრობითის რეკონსტრუქცია რთულია. ამ ტიპში ხომ ნათესაობითისა და მოქმედებითის ფორმები ხშირად ემთხვევა ერთმანეთს: **[ჟაღჟი]**მ. ამ ბრუნვებში ერთი და იგივე **შმ** კომპლექსი ზემოხსენებულ ტიპებშიც გვქონდა, ე. ი. **ამნშმ[ღ]**: **ამნშმიშ**, **ხოჩშმ**: **ხოჩშმიშ**. ორივე შემთხვევაში პირვანდელი მითხრ. ***ამნშმ[ღ]**, ***ხოჩშმ** აღვადგინეთ, ორივეში ნათესაობითის ეოკალიზმის ზეგავლენა ვივარაუდეთ. ასეთი პროცესი მეხუთე ტიპში უნდა დაწყებულიყო, რადგან იქ ის დასაშვებია მოთხრობითის მიცემითისაგან (**ხოჩშმ**) განსასხვავებლად. მსგავსი მდგომარეობა მეორე ტიპში რომ გვქონდეს, მაშინ ***შმ**>**შმ** განზოგადება მესამე ტიპში (**ამნშმღ**) უფრო რეალური იქნებოდა. ხოლო მეორე ტიპში არავითარი შანია კომპლექსი მიცემითში არა გვაქვს, ამიტომ უნდა ვივარაუდოთ მეხუთე ტიპის მოდელის განზოგადება არა მარტო მესამე ტიპზე, არამედ მეორეზედაც, ე. ი. მოთხრ. ***ჟაღჟამ**>**ჟაღჟემ**. მეხუთე ტიპის ასეთი ძალა საეჭვო ჩანს, მაგრამ არ არის გამორიცხული, რადგან მეხუთე ტიპი ყველაზე უფრო თანამიმდევრულია ნაწევრიანი ბრუნების თვალსაზრისით და, ალბათ, იმიტომ, რომ უფრო ძველია (ეს ტიპი ხომ სახელური არ არის, ნაწევრიანი ბრუნება კი სახელებში შეიძლება დაწყებულიყო, როცა ბრუნვათა ახალი სისტემის შექმნა თვითონ ნაწევარში იყო დამთავრებული). ხოლო მეორე შესაძლებლობა თვალში გვხვდება: როგორც მეორე ტიპში, ისე მესამე და მეხუთეშიც **ემ/შმ** კომპლექსი მოთხრობითში პირველადია. რადგან ასეთივე კომპლექსი ნათესაობითში გვაქვს, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ამ შემთხვევაში ყველა ამ ბრუნვის საფუძველს II ბრუნვა შეადგენს, ხოლო დაბრკოლება იმაშია, რომ პირველი და მეოთხე ტიპი როგორც ნათესაობითის საფუძველზე II ბრუნვაზე წიუთითებს, მოთხრობითი კი I ბრუნვის საფუძველზე ჩანს განვითარებული, ისევე როგორც ქართულში. რადგან არ შეიძლება, რომ საერთო ქართველურის სევანურ დიალექტში ორ განსხვავებულ ბრუნვა-ფუძეს შორის ფუნქციონალური ოპოზიცია არ არსებულიყო, მეორე შესაძლებლობაც საეჭვო არის და ამიტომ აქ პირველს ვინარჩუნებთ (მ მოთხრობითში მაშინ მეორეულია):

	VI	V	IV	III	II	I
სახ.	ველ	ვალღ	ვალჭი	ვალჭ (+ი)		
მრც.	ვალჭ	ვალჭ	ვალჭ	ვალჭ		
მოთხრ.	ვალჭემ	ვალჭამ	ვალჭ(ღ)	ვალჭ(ღ)	ვალჭ	ვალღ
ვით.	ვალჭღ	ვალჭღ	ვალჭ(ღ)	ვალჭ (+ღ)		
მოქმ.	ვალჭშ	ვალჭშ	ვალჭშშ	ვალჭ+ჭ+შ		
ნათ.	ვალჭემ	ვალჭემ	ვალჭიამ	ვალჭი+ამ	ვალჭ-ი	

ასეთივეა მესამე ქვეტიპის რეკონსტრუქცია იმ განსხვავებით, რომ აქ ჭ ელემენტი ფუძის ბაგისმიერის ზეგავლენით V საფეხურზე იკარგება.

რაც შეეხება მეოთხე ქვეტიპს, აქ საეჭვო იქნებოდა ფუძის * ლ ამოსავალის რეკონსტრუქცია — შღრ. სახ. მიე < * მეჟი , მრც. მეჟ (< * მეჟე), სახ. ნინ < * ნენი , მრც. ნენ^2 . ის ფაქტი, რომ, მაგ., მეგრულში ბჟაღღი გვაქვს, არ იძლევა საშუალებას მეჟ აღდგენისა, რადგან ამ შემთხვევაში უნდა გვქონოდა

მეგრ. * ბჟორეფი ო (ან უ) ვოკალიზმით²⁷. გარდა ამისა, ამ კონკრეტულ შემთხვევაში მოძღვრების მოდელი დასტურდება, ე. ი. * $\text{მ}-ე$ ²⁸ ან * $\text{მ}-ელ}$, ხოლო ბოლოკიდური -ელ სვანურ -უშ-ს გვაძლევს (შღრ. ჭუეშ - : ქართ. ჭუელ-ა) და არა -ჭ > -მ-ს.

მაშასადამე, მეოთხე ქვეტიპის წარმოშობა შეიძლება უკავშირდებოდეს გ-ს ძირში მქონე ერთმარცვლიანი სახელების გვიანდელ შერწყმას გ-ს მქონე ისტორიულად ლ-ფუძიან სახელებთან (მაგ., მეტ < * მატე). ცხადია, რომ ასეთი პროცესი მეტ ტიპის ჩამოყალიბების თანადროულია, ე. ი. V საფეხურზე მიმდინარეობდა.

როგორც ჩანს, მეორე ტიპში ჭ ელემენტი არავითარი მიცემითის ნიშანი არ არის, არამედ ფუძის ამოსავალია. - ჭ < * ლ გადაქცევას ამ ტიპში ვარაუდობდა უკვე ნ. მარსი, ხოლო, მისი თვალსაზრისით, ეს ელემენტი ბრუნვის ნიშნად უნდა ჩაითვალოს²⁹. მაშასადამე, მიცემითის ნიშნად - ჭ ელემენტს რომ თვლიან³⁰, ეს ფაქტიურად ნ. მარსის მოსაზრებაა, რომლის - ჭ ლ-საგან წარმოშობის იდეა დავიწყებულია.

2.0. მაშასადამე, ბრუნების ახალი ფორმანტებისა და ახალი პარადიგმების ჩამოყალიბება სვანურში არ იყო ერთგვაროვანი პროცესი. ძველი სისტემა დიდხანს იყო კონსერვატიული და არქაულ თვისებას ინარჩუნებდა, ხოლო მისი შეცვლა უეცარი და სწრაფი გახდა. ძველი სტრუქტურის გადმონაშთები უფრო მკაფიოდ ნაცვალსახელების ბრუნებაში გვევლინება (III ტიპი — შღრ. აშან-(-ლო) < * (ა)შა+-ნ , სადაც შა — წმინდაფუძიანი I ბრუნვა), ისევე როგორც ზედსართავი და რიცხვითი სახელებისა (V ტიპი, სადაც ატრიბუტული ბრუნებისას ყოფილი I ბრუნვის წმინდა ფუძეა დატული პოსტპოზიციური ნაწევრის წინ). შესაძლებელია, რომ ბოლონაწევრიანი ტიპი თავდაპირველად ზედსართავეებში გაჩნდა მათი არსებით სახელად ხმარების გამო, რამაც მოითხოვა ზედსართავის ნაწევრით განკერძოება. ბრუნების ახალი სისტემის წარმოშობა დ, ს, ჭ , შ თანდებულთა მორფოლოგიზაციასთან იყო დაკავშირებული. ეს პროცესი თავდაპირველად ჩვენებით ნაცვალსახელ-ნაწევარში დამთავრდა, არსებით სახელებში კი კიდევ რამდენიმე ხანს გრძელდებოდა. არსებითი სახელის იმ ნა-

წილმა, სადაც ეს პროცესი უფრო ადრე დასრულდა, I ტიპი შექმნა. ამის შემდეგ პროცესი სუსტდებოდა და დანარჩენმა სახელებმა IV ტიპი შეადგინა, სადაც როგორც I, ისე V ტიპის თვისებები გვევლინება. ყველა ტიპის მრავლობითის ბრუნება დასაბამიდან პოსტპოზიციური ნაწევრის გარეშე ყალიბდებოდა და ამიტომ I ტიპს დაემთხვა. იმ ფაქტს, რომ ამგვარად მრავლობითს არ სჭირდება განსაზღვრა, საინტერესო ტიპოლოგიური პარალელი აქვს ბასკურში, სადაც მრავლობითი ყოველთვის განსაზღვრულია.

2.1. თანდებულთა მორფოლოგიზაცია უფრო თანმიმდევრულად უნაწევრო ტიპში განხორციელდა. დანარჩენ ტიპებში სხვადასხვა თანდებული არ იყო მორფოლოგიზებული და ბრუნვის ნიშანში კვალი არ დაუტოვებია (მაგ., ს-თანდებულნიანი მიცემითი --- იმ ტიპებში ყველგან; შესაძლებელი ჩანს, რომ ასეთი მიცემითი თვით ნაცვალსახელურ ნაწევარშიც არ იყო განხორციელებული).

2.2. რაც შეეხება მოქმედებითის ფორმას, ქართულ-ზანურში ის თ-თანდებულნიანი II ბრუნვის საფუძველზე შეიქმნა, სვანურში კი მოქმედებითის ფუნქციები ჭ-თანდებულნიან I ბრუნვას დაეკისრა. რადგან ქართველური მოქმედებითი ნათესაობითთან ახლოს არის ფუნქციონალურად¹, ამ -ჟ-ს კიდევ ნათესაობითური მ თანდებული შეუერთდა.

2.3. სვანურ ერგატივს საკუთარი ნიშანი არ ჰქონია.

2.4. ყოველივე ამის საფუძველზე სვანური ბრუნების შემდეგი ახალი კლასიფიკაცია შეიძლება წამოვაყენოთ:

I — ნაცვალსახელური ტიპი (ყოფილი III ტიპი).

II — ზედსართავის ბოლონაწევრიანი ტიპი (ყოფილი V ტიპი).

III — არსებითი სახელის უნაწევრო ტიპი (ყოფილი I ტიპი).

IV — ნარევი ლ-ფუძიანებისა და მათი ნიმუშის მიხედვით გაფორმებული სახელების ტიპი (ყოფილი II ტიპი).

V -- ნარევი ა-ფუძიანი ტიპი (ყოფილი IV ტიპი).

2.5. სვანური მასალის ანალიზი საერთო-ქართველური ორბრუნვიანობის დებულებას ამტკიცებს, ხოლო ლ-ფუძიანთა ანალიზი გვიჩვენებს, რომ ორბრუნვიანობა იმ დროს ვითარდებოდა, როცა საერთო-ქართველურის სვანურ დიალექტში სვანურისათვის დამახასიათებელი სხვადასხვა ფონეტიკური ცვლულება უკვე მომხდარი იყო, მაგ., უმახვილო ***-ლ>**-ჟ (სხვანაირად ნათესაობით-

ში, მაგ., ***ჟაღღემ** გეიქნებოდა). შესაძლებელია, რომ ბრუნება საერთო-ქართველურში სულ არ არსებობდა (აფხაზური ტიპის ზმნური წყობა), ხოლო ორბრუნვიანობა სვანურსა და ქართულ-ზანურში თანაბრად ვითარდებოდა. ამგვარად, ამ სტატიაში გამოყენებული სარეკონსტრუქციო საფეხურები შემდეგნაირად შეიძლება გამოისახოს:

I — საერთო-ქართველური საფეხური;

II — საერთო-ქართველურის სვანური დიალექტის (ან: პროტო-სვანურის) ორბრუნვიანობის საფეხური;

III -- დამოუკიდებელ თანდებულთა საფეხური და მათი მორფოლოგიზაციისა ნაწევარში;

IV -- თანდებულთა მორფოლოგიზაციისა და ი-საზღვრული სახელობითის საფეხური;

V -- უმლაუტის საფეხური;

VI --- თანამედროვე საფეხური.

შ ე ნ ი შ ვ ე ნ ბ ა

¹ იხ. ავტორის — „ემვატიკური ა სახელთა მორფოლოგიის ძირითად საკითხებთან დაკავშირებით, „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შიკაგოში“, ვინისა და ლიტერატურის სერია (შმდგ.: შიკაგო), 1978, № 1.

² შიკა. კ. შმიდტის ვარაუდი აღრულები საერთო-ქართველურის ორბრუნვანიონის შესახებ: „ასეთი ვარაუდი შეიძლება დაემყაროს საერთო-ქართველური მრავლობითის ორბრუნვანიონის (შიკა. ავტორის ხსენ. სტ., გვ. 122—ს. 3)... ხოლო ეს ვარაუდი რომ დავამტკიცოთ, ჩვენ უნდა ევალოდ ნათესაობითისა და მიცემითის საერთო-ქართველურ მორფემათა, როგორც გვიანდელი წარმონაქმნების, წყარო“ (იხ. K. H. Schmidt, On the reconstruction of Proto-Kartvelian, «Bedi Kartlisa», Vol. XXXVI (1978), გვ. 255). ასეთი წყარო სავარაუდოდ ნაოვნია ჩვენს ამ ორ სტატიაში. წინასწარ შევნიშნავთ (იხ. 2.5). რომ ორბრუნვანიონა არა აღრულები, არამედ გვიან საერთო-ქართველურში უნდა არსებულყო, ამოსავალ სისტემაში კი ბრუნვება სულ არ ყოფილა.

³ ვ. კლიმოვის ტერმინოლოგიით — „აქტიური“ და „ინაქტიური“ ბრუნვებისა. იხ. Г. А. Климов, Типология языков активного строя, М., 1977, გვ. 4.

⁴ გ. რ. გ. ვ. ა. კუთნილბეითი აფიქსი ქართველურ ენათა ზმნისა და სახელის მორფოლოგიურ კატეგორიებში (ქუეასა და ბრუნვებში), საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შიკაგოში (შმდგ.: აკ. შიკაგოში), 1942, ტ. III, № 2, 3.

⁵ ქართველური განსაზღვრული (ე. ი. ე-ზე დაბოლოებული) ნომინატივ-ამსოლუტივის ფორმა შედარებით ახალია და საერთო-ქართველური დაყოფის შემდეგ განვითარდა. ა. შანიძე მიანიჭებს, რომ ასეთი ინოვაცია ქვე საერთო-ქართველურში უნდა მომხდარიყო, რადგან ეს ნიშანი ყველა ქართველურ ენაში გვაქვს. შიკა. ა. შ. ა. ნ. ი. ძე, უმლაუტი სვანურში, „არილი“, თბილისი, 1925, № 26. რომელმაც მოვლენის არსებობას ყველა ქართველურ ენაში თავის საფუძვლად საერთო ამოსავალი „პროტოპროტო“ შეიძლება ჰქონდეს. ე. ი. საერთო სისტემიდან განვითარების საერთო ტენდენცია და საერთო ზმნის III სერია, რაც აგრეთვე ინოვაციაა. რადგან საერთო-ქართველური არ იყო ნომინატიური წყობის ენა, სახელობითი არ შეიძლება არსებულყო მასში. ასევე საეჭვო ჩანს ზგ ნაწიერის მასში არსებობა (შიკა. ა. შ. ა. ნ. ი. ძის მოსაზრება „ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლებში“, თბ., 1973, გვ. 660). ასეთი ნაწიერი ხომ არსებითად ქართულია და თვით-ინაქტიური აქვს ბოლოში. სავარაუდოა მაშინ მხოლოდ ე დეიქსური ნაწილაკის არსებობა საერთო-ქართველურში.

⁶ ყველა მრავლენი ნარკვევისათვის ფუძემდებელია ე. თ. ო. ფ. რ. ი. ა. ს. სტატია „ბრუნების სისტემისათვის სვანურში სხვა ქართველურ ენათა ბრუნვებთან შედარებით (შმდგ.: თ. ო. ფ. რ. ი. ა. ს. სტატია, სისტემისათვის), აკ. შიკაგოში, 1944, ტ. V, № 3; გარდა ამისა, არსებითია მისი უფრო აღრინდელი სტატია „ნ. და ს. ფენებისათვის ქართველურ ენებში“ (შმდგ.: თ. ო. ფ. რ. ი. ა. ს. სტატია, ფენებისათვის), აკ. შიკაგოში, 1941, ტ. II, № 1—2.

⁷ აქ გამოვიყენებთ მის უნიშვნელოვანეს სტატურებს: „ბრუნვათა კლასიფიკაციისათვის სვანურში“ (შმდგ.: შ. ა. რ. ა. ძე ნ. ი. ძე, კლასიფიკაციისათვის), იყ., № 7, (1955), და „ორფუძიანიონის ერთი ტიპის შესახებ სვანურ სახელთა ბრუნვებაში“ (შმდგ.: შ. ა. რ. ა. ძე ნ. ი. ძე, ორფუძიანიონის შესახებ), ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, ტ. II, თბილისი, 1961.

⁸ შიკა. თ. ო. ფ. რ. ი. ა. ს. სტატია, სისტემისათვის, გვ. 346; შ. ა. რ. ა. ძე ნ. ი. ძე, კლასიფიკაციისათვის, გვ. 127.

⁹ შიკა. შ. ა. რ. ა. ძე ნ. ი. ძე, ორფუძიანიონის შესახებ, გვ. 230; ხოლო, ჩვენს აზრით, მოქმედებითის-უ-უკუმენტურ მუარე ტიპის ქ ფორმანტთან არაფერი საერთო არა აქვს. იხ. ქვემოთ.

¹⁰ იხ. თ. ო. ფ. რ. ი. ა. ს. სტატია, ფენებისათვის, გვ. 190.

¹¹ გ. შ. ა. რ. ა. ძე ნ. ი. ძე, ბრუნვების ერთი ტიპის გენეზისისათვის სვანურში (შმდგ.: შ. ა. რ. ა. ძე ნ. ი. ძე, გენეზისისათვის), თსუ შრომები, ტ. 93 (1960), გვ. 96.

¹² იხ. ბ. კ. ი. ძე ნ. ი. ძე, ზედსართავი სახელი იბერიულ-კავკასიურ ენებში, თსუ შრომები, ტ. 71 (1958), გვ. 89—93; გ. შ. ა. რ. ა. ძე ნ. ი. ძე, გენეზისისათვის.

¹³ გ. შ. ა. რ. ა. ძე ნ. ი. ძე, გენეზისისათვის, გვ. 101.

¹⁴ არნ. ჩ. ი. ქ. ბ. ა. ვ. ა. მოთხრობითის გენეზისისათვის ქართველურ ენებში, თსუ შრომები, ტ. 10 (1939), გვ. 172; აგრეთვე შიკა. G. I. Machavariani, The system of the ancient Kartvelian nominal flexion; Theoretical problems of typology and the Northern Eurasian languages, Budapest, 1970, გვ. 165, 166.

¹⁵ მრავლობითის პარაფრაზა ხომ შედარებით ახალია და თვით სვანურშიც უფრო მარტივი არის. შიკა. ავტორის ხსენ. სტატია, გვ. 122.

¹⁸ შლრ. К. Е. Ма и т и н с к а я, Местоимения в языках разных систем, М., 1969, § 184—191; В. Я. М ы р к и н, Типология личного местоимения, «Вопросы языкознания», 1964, № 5, გვ. 81—83.

¹⁷ იხ. ვ. თოფურია, გრამატიკულ მოვლენათა ერთგვაროვანი პროცესი ქართველურ ენებში, იყე, №7 (1954), გვ. 450—451; მ. ქალღანი, სახელობითი ბრუნვისა და მრავლობითი რიცხვის მაწარმოებელ სუფიქსთა საკითხისათვის სვანურში, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, ტ. IV, თბილისი, 1974, გვ. 148—154.

¹⁶ შლრ. Г. А. Климов, Склонение в картвельских языках в сравнительно-историческом аспекте, М., 1962, გვ. 120—121; ვ. კლიმოვის რეკონსტრუქცია ჰენი რეკონსტრუქციისაგან ცოტა განსხვავდება.

¹⁵ ფუნქციონალურად კი არა. შლრ. შარაძენიძე, კლასიფიკაციისათვის, გვ. 132.

¹⁴ არა ჩანს უფრო დამკვირვებელი ის მოსაზრება, რომ ბრუნვათა ძველი დამოლოებები ნაწევრის წინ ასიმილარებული ან დაკარგულია. იხ. მ. ქაჯავარიანი, გენეზისისათვის, გვ. 101—102.

¹³ იხ. ვ. მ. ქაჯავარიანი, შედარებითი ხარისხის ფორმათა გენეზისისათვის ქართველურ ენებში, თსუ შრომები, ტ. 71 (1958), გვ. 119—131.

¹² ა. ჩიქობავაძე, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბილისი, 1942, გვ. 120.

¹¹ იხ. თ. გამყრელიძე, ვ. მ. ქაჯავარიანი, სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბილისი, 1965 (შმდგ.: გამყრელიძე-ქაჯავარიანი), გვ. 74—83.

¹⁰ იხ. მ. ქალღანი, სვანური ენის ფონეტიკა, ნაწ. I, თბილისი, 1969, გვ. 102—103.

⁹ იხ. ავტორის ხსენ. სტატია, გვ. 123.

⁸ რომ სვან. მ შეიძლება იყოს გ.ს უმალუტის შედეგი, ახ. ვ. თოფურია, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, II, ბგერით მოვლენათა თანამიმდევრობა, თსუ მოამბე, ტ. 10 (1930), გვ. 298—304; ვ. მ. ქაჯავარიანი, უნიშნო ვნებითი ქართველურ ენებში, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, I, თბილისი, 1959, გვ. 123, 124—125.

⁷ ლ (ლ^ა-ა)-ის, როგორც ჰიატუსის, თავიდან ასაცილებლად ნახშირი ჩანართის შესახებ იხ. გამყრელიძე-ქაჯავარიანი, გვ. 148, შმშ. 5.

⁶ შლრ. Г. А. Климов, Этимологический словарь картвельских языков, М., 1964, გვ. 131.

⁵ Н. Я. Марр, Где сохранилось сванское склонение? Известия ИАН, 1911, გვ. 1201.

⁴ შარაძენიძე, ორფუძიანობის შესახებ, გვ. 220—221.

³ შლრ. თოფურია, სისტემისათვის.

ЛЭТАС ПАЛМАИТИС

ЗАМЕТКИ О СВАНСКОМ СКЛОНЕНИИ

Резюме

В статье на базе сванского материала проверяется ранее изложенная гипотеза двухпадежности общекартвельской деклинационной модели. Обзор пяти типов сванского склонения позволяет установить наличие двух падежных форм (чистой основы и на сонант -i) но не на исходном общекартвельском, а на исходном сванском уровне. Развивая положение Б. Киквидзе и Г. Мачавариани о том, что формы с сочетанием -ēn (-) являются результатом сращения основы и постпозиционного артикля с корневым n; (аналогично др. груз. *kašigan pał*, *kašca pas*), можно допустить возникновение е-вокализма из слияния окончания исходного II падежа-основы на -i с начальным гласным артикля an-. Это слия-

лине было возможно только в гешттиве, как в единственном падеже сванского языка, образованном на базе сонантного II падежа-основы (в отличие от грузинского, где на этой базе сложился также и инструменталь). Поэтому наличие е-вокализма в эргативе II (ჰაუცემ), III (აჲპნეჲ(d)) и V (ხოჯემ(d)) типов следует считать распространением е на место более раннего а [сохраненного в IV типе (მაგად)], происшедшим под влиянием V типа, где этот процесс был вызван необходимостью отличить датив ჰოჯაჲ от эргатива *ხოჯიმ < *ხოჯა *აჲ. Хотя местоименное склонение развивается позже именного и на его основе, тип нового именного склонения может раньше всего унифицироваться в склонении артикля, если падежная система в определяемых им именах складывается медленно и противоречиво. Более унифицированным и быстрым затем может явиться склонение прилагательных, также несущих определяющую функцию. Склонение сванских прилагательных как раз идет по V типу, структура которого наиболее прозрачно отражает суффиксирование артикля. Древность этого типа и явилась причиной его влияния на II и III типы. В противоположность изложенному, Г. Мачавариани предполагает суффиксирование не одного, а двух видов артикля — близости აჲ- и отдаленности ეჲ- — с последующей контаминацией полученных парадигм. Такое предположение понадобилось для объяснения различия в качестве гласного (e, a), предшествующего суффиксальному *m*. Но контаминация не могла бы дать закономерности в распределении e и a по падежам: в гешттиве всегда имеется только e. Невозможно и присоединение артикля отдаленности к местоимению близости ряда აა (где тем не менее имеется e: აჲპნეჲd, აჲპნეჲis). Кроме того, эта точка зрения не объясняет отсутствия долготы во II типе (ჰაუცემ), а утрата именем собственных гласных показателей падежа при сравнении с грузинскими данными (где может утрачиваться только согласный элемент флексии — ср. ჳარგი ჳაცის, დილ სორი კიჯასი) представляется маловероятной. С другой стороны, краткость во II типе легко объяснима тем, что здесь форманту II падежа-основы -i не предшествовал а исхода основы, имеющийся в III (აჲპნეჲis < *აჲპაი *ამის, где *აჲპაი- на место *ამიჲ обобщено из заимствованного грузинского აჲპაიჲ-), IV (მაგემის < *მაგა-ი + *ამის) и V (ხოჯემის < *ხოჯა-ი + *ამის) типах. Во II же типе никогда не было основ с гласным исходом. Этот тип составили прежде всего общекартвельские имена с основой на слоговой сонант *l, в безударном положении давшем сванский ц (напр., ჰაუჲ < *ჰაუl; II падеж-основа *ჰაუჲ-i + *აჲ > ჰაუცემ), а также перестроившиеся под этот тип имена, которые в силу морфологических причин совпали по форме с именами на *-l (ср. მაჲ < *მაl и ном. მიჲ < *მიჲ, dat. მაჲ < *მჲz, e).

История имен II типа на *l имеет решающее значение для установления хронологии картвельского склонения. Действительно, если бы на исходном общекартвельском уровне существовали два падежа-основы — чистого исхода и на -i, — то в последнем превращение безударного *l в -ц на более поздней ступени в обособившемся сванском было бы невозможно и имелась бы форма гештива *ჰაულემ или хотя бы реликты таких форм. Следова-

ხო, либо переход $*-l > *-u$ имел место уже в сванском диалектном ареале общекартвельского, либо двухпадежность в сванском и грузино-запском развилась параллельно уже после распада общекартвельского.

Материал подтверждает и позднее образование показателя эргатива в отдельных картвельских языках. Нет никаких оснований приписывать форманту $-d$ первичную функцию маркера эргатива. Напротив, не только во II типе (где d может быть вытеснен $*-an$ и $-em$: ჯაუცემ), но и в V типе (ხოჲგ (d)) $-d$ не является обязательным ($-d$ регулярно именно в трансформативе, но не в эргативе). Выражение формантом $-d$ трансформатива как первичное по отношению к выражению им эргатива выглядит никак не менее вероятно, чем противоположное предположение: Во всяком случае, материал позволяет констатировать двойную функцию этого форманта, не давая никаких оснований выделять специальный маркер эргатива.

В статье предлагается новая классификация сванского склонения: 1 — местоименный тип (III в прежней классификации), 2 — тип прилагательных с суффиксированным артиклем (V), 3 — тип существительных без суффиксированного артикля (I), 4 — смешанный тип основ на $*-l$, а также основ, перестроенных по их модели (II), 5 — смешанный тип основ на $-a$ (IV). В заключении дается хронологическая идентификация ступеней реконструкции (см. схемы): I — общекартвельская ступень, II — протосванская ступень двухпадежности, III — ступень независимых послелогов и их морфологизации в артикле, IV — ступень морфологизации послелогов, а также образования парадигматического номинатива, определенного дейксисом $-i$, V — ступень умлаута, VI — современная ступень.

წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა თ. გამყრელიძემ

КИЛБА Э. К.

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕЧИ БАТУМСКИХ АБХАЗОВ

В XIX веке во время махаджирского переселенческого движения некоторое количество абхазов осело на территории Аджарии. Абхазы, проживающие ныне в Аджарской АССР, являются потомками абхазо-махаджиров. Исторические документы свидетельствуют о том, что абхазы селились на этой территории в разное время, начиная с 1862 года [1].

По данным Всесоюзной переписи 1970 года количество абхазов в Аджарской АССР доходит до 1361 человека. Абхазы живут в г. Батуми и его окрестностях.

Батумские абхазы вышли из разных районов Абхазии и сохранили, в основном, языковые особенности тех местностей, из которых они переселились. На основании имеющихся языковых расхождений в речи батумских абхазов выделяем ангисскую речь (речь абхазов, проживающих в с. Ангиса и близлежащих сел) и ферийскую речь (речь абхазов, жителей с. Фериа и близлежащих к нему сел)¹. Ангисская речь сближается с абжуйским диалектом абхазского языка. В ферийской же речи находим особенности как бзыбского диалекта абхазского языка, так и ашхарского диалекта абазинского языка.

Речь батумских абхазов, наряду с фонетическими и грамматическими особенностями, характеризуется и некоторым лексическим своеобразием, отличающим ее от диалектов и говоров абхазского языка. Как показывает сравниваемый материал, основной словарный фонд речи батумских абхазов составляет, несомненно, единство с основным словарным фондом абхазского языка. Некоторые расхождения, имеющиеся между речью батумских абхазов и диалектами абхазского языка, в основном заключаются в фонетических изменениях, в различии структуры некоторых сложных основ, в изменении семантики ряда слов и т. п. Встречаются и такие слова, которые не представлены ныне в диалектах абхазского языка. Особое место занимает лексика, вошедшая в речь батумских абхазов из других языков (грузинского, русского, турецкого).

Лексические единицы в речи батумских абхазов по характеру их расхождения с лексикой современного абхазского языка можно распределить по следующим основным группам: I. Лексические единицы, которые не известны ныне диалектам абхазского языка. II. Слова, имеющие семантические отклонения. III. Слова, отличающиеся от соответствующих компонентов фонетически. IV. Заимствованные слова.

I. В первую группу объединяются:

а) слова, которые не представлены в современном абхазском языке: а х а з э' м' з а (а х а з э' м з, а х з э' м з а, а х з э' м з)², параллельно употребляют и слово а х э з э' (а х з э')-ф- «крыло» (птицы). В диалектах же абхазского языка — а м с' э з' с' а;

а х г' э с т á (а х г' э с т э') — ф — «след»; срв. абх. а т а;

¹ В дальнейшем будем давать сокращенно: а (ангисская речь) и ф (ферийская речь).

² В скобках мы даем фонетические варианты слов.

а х х г э р — ф — «серп». В абхазском же языке бытует заимствованное из грузинского языка слово «апага́па» (срв. груз. ხაპაგაპა);

а с с э́ п а һ а — а — «служанка». Это слово встречается лишь в половецке: «а с с э́ п а һ а ј э қ' п э́ х а z а г б а ү' ј а г е ј э́» — «то, что служанке показалось малым, (и то) петух стащил»; срв. абх. а т а с э́ в ѿ' р һ э́' s;

а т э́' т э́ х а — ф — «дикарь»; срв. абх. аплава'а'э, досл. «лесной человек»;

а т э́ э́' г э́' — ф — «качели»; в абх. а в а г г' а l а, а г г' а l а;

а һ а р а l á э́ (а һ а т р а l á к') — ф — «камень для точения на камнеретке». Срв. ашх. а һ а т р а l á э́ — «большой камень», «морской камень». В абхазском для обозначения названного предмета употребляют исконное слово а р х п э́' г а;

á р а с' а — а — «отруби»; абх. а х э́' г х', а х г э́' ү;

а э́ а г э́' с — а — «копье»; абх. á р s а;

а l а х' э́' э́ а — а, ф — «женщина после родов до 40 дней»;

b a a g' э́ т э́ з э́ — ф — (b a a g' э́ т э́ з э́) — название месяца; á г а х о á э́ х а ј а п l э́' b a a w a b a a g' э́ т э́ з э́ г һ' о́ п — «когда скот стогнали с гор, говорили, это месяц b a a g э́»; срв. с ашхарским названием марта месяца (иногда и апреля) b a a g á. Интересно сравнить «b a a g э́ т э́ з э́» с названием сентября месяца в бзыбском диалекте — «гарэгбаа», где а — га́ра», «шелуха ореха», а b a a г á — «гниение, которое должно быть», понимается как «поспевание» [2];

э́ э́ b l э́ г э́' т э́ з э́ — ф — название месяца; á р х э́ п а э́' о w г а п э́' q o w э́ э́ b l э́ г э́' т э́ з э́ г һ' о́ п — «летом в жаркую пору говорили, это месяц э́ э́ b l э́ г э́'. Видимо, здесь можно выделить — э́ э́ (а — э́ э́) «молодой», «зеленый», «новый» (например, растительность) -bl — «сжечь», «сжигать», т. е. «месяц сжигания молодой (растительности)» (?). Возможно, слово увязывается с другим названием марта месяца у ашхарцев, а именно с э́ а г а b l э́' т э́ з э́ (2)

а х' э́ п т á т г а — «гроздь». Срв. абх. а э́ э́ т э́' á «гроздь винограда»;

а п á х' э́ а г а (а п э́ х' э́ а г а) — ф — «счет», «считать», абх. а р х' э́ з а г а;

á р х' э́ а з а э́' — а, ф — «деньги»; абх. а р á г а (турец. р á г а);

á р х' э́ а э́ а э́' — досл. «то, что подлежит счету»;

á с э́' г һ' — ф — «слива», в абх. а р һ' э́;

а р э́ э́ — а — «незаконнорожденный», в абх. а р э́' э́ — «прижка»

а п а с' э́' á р — ф — «ячмень» (болезнь); в абх. «а к' э́ а г э́ э́ к'»

б) сложные образования, не известные абхазским диалектам, по составным частям которых отдельно бытуют в абхазском языке:

а ј х а э́' á — а, ф — (досл. «железное яблоко»), сорт яблони, которая поспекает экимой, срв. абх. а э́ п э́' á — (досл. «зимнее яблоко»);

а э́ э́' s э́' а к' — а, ф — (досл. «птичье ружье»), «охотничье ружье»; срв. абх. «а э́' э́ а к'»;

а э́ э́' s х э́ s г а — а, ф. — (досл. «убивать птиц»), «охота, охотиться». срв. абх. á э́' э́ а г а с а г а;

á c ə w b ž ə g a — а — (досл. «между поселками») «поселок, проселочная дорога»; срв. абх. a g^o a g a b ž á g a — (досл., «между дворами»); a x ç ə a h^o a g a — ф — «обручить» (досл. «завязать голову») абх. a z h^o a g a (досл. «для кого-то предназначить»),

á j z ə g x a — ф — «место, где проводят собрания» (обычно под деревом, в открытом месте);

a x ə z x á x — а, ф — «сыворотка»; («a x ə' x g a «снимать», «собрать», т. е. «снятое, собранное (полученное) от сыворотки», «творог»; в абх. ахáџа (груз. ხაჭო);

a c^o x^o d a ç ə (a c^o x^o ə ç ə ç ə, a c^o x^o d ə ç ə) — ф (ас^o «бык», á x^o d a «шея», a ç ə' — «шесть», «жердь». т. е. шест, жердь для (на) шеи (быка), «ярмо»; в абх. a w ə' γ^o (груз. უღელო);

a p š ə t g a — а — «пашня» (досл. «место кукурузы»); абх. a t x ə';

á g a x^o t a q a — ф — «крупный рогатый скот». В этом же значении зафиксировано употребление слова a š a p ə' t a q a; срв. абх. a - š a - t á - q á, где -š a- обозначает «ноги», a - t a q a в диалектах абхазского языка существует и отдельно, означает «старый», «пожилой» (обычно для животных), в тапантском же диалекте абазинского языка — «сильный», «могучий» [3]. В речи ферийских абхазов это слово употребляют и в значении «крупный» (см. ниже). Значит, á g a x^o t a q a буквально означает «крупный скот» (á g a x^o — скот), a š a p ə' t a q a — «крупная нога» (срв. груз. მსხვილფეხა); γ^o ə c^o p ə' — ф — «щепка» (досл. «доска исцарапанная»); Срв. абх. a ç ə á q' a, a γ^o ə c^o t á q' a;

a c^o x ə' s t a — ф — «шрам»; срв. абх. a š ə á x s t a;

a x ə' g ə s t a — ф — «тропинка на вершине холма»;

II. Во вторую группу объединены слова с семантическими отклонениями. В речи батумских абхазов передко наблюдаются изменения, смещения или расширения значений абхазских слов. Например:

á a n d a — а, ф. — «близко», «рядом», «около»²; в абх. «забор», «ограда»;

á z b a ə^o — ф — «весть»; в абх. «доклад»;

a z ç ə t g á - a, ф 1. «звать»; 2. «вызывать»; 3. «называть»; 4. «пригласить»; 5. «звонить» (по телефону); в абх. это слово означает только «звать», в абх. диалекте a z ç ə t g á приобретает и значение «звонить» (по телефону);

a t a x a g á — а, ф — 1. «умирать»; 2. «погибать», в абх. «погибать»; a b ə' g g x a g a — а, ф. — 1. «стареть». 2. «трудность», в абх. «стареть»; a t ə' g γ^o ə' — а, ф — «лопата»; в абх. это слово означает специальную дореянную лопатку для очистки хлеба;

á t ə c x^o — ф — 1. «больше», 2. «много»; в абх. «лишний»;

a x^o a r t g a — ф — «хлев»; в абх. «место в хлеве, куда кладут корм для скота»;

² Интересно, что то же самое значение это слово имеет и у абхазов, проживающих в Турции [4]. Видимо, здесь мы имеем расширение значения слова «á a n d a», т. к. еще у И. Бартоломея это слово зафиксировано в значении «града» [5].

а р q а г á — а, ф — 1. «резать (кого, что)»; 2. «прекращать»; 3. «преградить» (дорогу); 4. «бить» (кого); в абх. за словом

а р q а г á закреплены значения 1. «резать (что)»; 2. «бить (кого)»;

а d°k'á п // а d°k'á п г а — а, ф — «город»; в абх. это слово означает «лавка», «магазин» (тур. d ü k k а п «лавка»); в абхазском языке после заимствования с турецкого языка значение этого слова расширилось и означало «город» [6]; в речи батумских абхазов это слово употребляется в том значении, в каком оно вынесено из Абхазии; в абхазских же диалектах, видимо, произошло в дальнейшем сужение значения слова а d°k'á п;

á т а q а — ф — «крупный» а с w г h° j а h а j т а q о w р аq°asá ajha «слива крупнее алычи»; в абх. «старый, пожилой» (обычно о животных); á ž' т а q а «старая корова».

III. К этой группе относятся лексемы, которые сходятся по значению, но расходятся с соответствующими эквивалентами по звучанию. Следует отметить, что этот лексический пласт составляет одну из характерных особенностей речи батумских абхазов (особенно в фериийской речи). В эту группу объединяются слова, расходящиеся со своими соответствиями.

а) по полногласию:

а т а š ° э' п а (а т а š ° э' п) — ф — «море» (срв. абх. амš°э'п);

а k'á с а — ф — «мясо» (срв. абх. аk'ác);

а k'á t' é ž — ф — «куриное мясо» (срв. абх. аk'též);

а š а š ° э' ω° — ф — «ум» (срв. абх. аšš°э'ω°);

á х'а d а — ф — «шея» (срв. абх. áх'da);

а т а h а ç° — ф — «ложка» (срв. абх. амhаç°);

а q°é d э р š а š á — ф — «блюдо из фасоли» (срв. абх. аq°эдэргššá);

а т а h а г á — ф — «дом для новобрачных» (срв. абх. амhаgá);

á ž°э ž°ага — ф — «стирать» (срв. абх. аž°эž°ага);

а š ° э š ° э' — ф — «жирный» (срв. абх. аšš°э'á);

б) по месту ударения:

п á п d э w — а, ф — «бабушка» (обращение) (срв. абх. пандэw);

а т э' э — ф — «сила» (срв. абх. áтэ);

á т х а — ф — «пашня» (срв. абх. амхá);

а t а с э' — ф — «невестка» (срв. абх. атáса);

а р t э' — ф — «облако» (абх. áрtа);

а l э' ω° — ф — «длин» (срв. абх. áлэ'ω°);

š á г а (š á г') — ф — «я» (срв. абх. s áгá);

š°á г а (š°á г') — ф — «вы» (срв. абх. š°аgá);

а т á q а — ф — «пояс» (срв. абх. атаqá);

'а х' — ф — «пуля» (срв. абх. ахá);

а d e' w — а, ф — «великан» (срв. абх. адawé);

в) в результате фонетических процессов:

á т h а — ф — «лавровишня» (срв. абх. аš°э'тhа);

á т э ž (т э ž э') — ф — «месяц» (срв. абх. áтž);

а т h á с t а — ф — «лопатка для размешивания мамалыги» (срв. абх. амhábæsta, бзыб амhар);

á l а q° — ф — «туман» (срв. абх. áпаq°);

a k°a k°á l — ф — «лепешка» (срв. абх. zk°ak°ár);
 a r a x°r á° s a (apaxá°šra, arx°á°špa) — а, ф — «надочажные цепи» (срв. абх. arxpa°špa);

a d á° l e r a — а, ф — «выходить» (срв. абх. ad°á°lçra);

a t a r á — а, ф — «сидеть» (срв. абх. at°ara);

a c°m a t a — ф, а — «плуг» (срв. абх. ac°matá);

a l á° k° — ф — «сказка» (срв. абх. alák°);

a l á° — f — «собака» (срв. абх. alá);

a x m á° y a — ф — «позор» (срв. абх. ax°amzy);

a q°a s á — ф — «калыча» (срв. абх. ah°asá, бзыб. arh°asa).

IV. Заимствованные слова составляют основное различие, наблюдаемое в лексиконе батумских абхазов. В большом количестве представлены заимствования из грузинского языка. Значительная часть заимствованных слов вошла в речь батумских абхазов из турецкого языка (непосредственно и опосредствованно).

Эквивалентами турецких и грузинских заимствований в абжуйском и бзыбском диалектах абхазского языка являются преимущественно, исконые слова. При этом нужно отметить, что при заимствовании звуковой состав грузинских и турецких слов приоравливается к природе звукового состава абхазского языка.

Заимствования из русского языка составляют в первую очередь культурно-просветительную, научно-техническую, политическую и т. п. терминологию. Русские заимствования, вошедшие в речь батумских абхазов, в основном те же, что и в диалектах гъхазского языка, поэтому специально на них не останавливаемся.

В речи батумских абхазов встречается немало количество иноязычной лексики, не известной диалектам абхазского языка.

Распространенные заимствованные слова, вошедшие в речь батумских абхазов:

а) из грузинского языка:

a s u r á t — а, ф — (груз. სურათი) «рисунки, картина», (абх. asáx°a);

ačá (ač°á) — ф — (груз. ჭა) «колодець», (абх. ačç);

a m o x s é n e b a — а, ф — (груз. მოხსენება) «доклад», (абх. áž°ax°);

a m a s ç a v l e b é l — а, ф — (груз. მასწავლებელი) «учитель», (абх. arçaw°á);

a m a c i v a r — а, ф — (груз. მაცივარი) «холодильник», (абх. árx°š°aš-aga);

a x a s j a t — а, ф — (груз. ხასიათი) «характер», «прав», (абх. aqazšá);

a m ú š a — а, ф — (груз. მუშა) «рабочий», (абх. awá°šaw°á);

a m a s á l a — а, ф — (груз. მასალა) «материал», (абх. amat°ax°);

a l a k°m á — а, ф — (груз. ლუკმა) «кусочек, ломтик», (абх. çaçak°);

a p a ç á — а, ф — (груз. ფარჩა) «часть», (абх. ax°fá);

q o č á x — а, ф — (груз. ყოჩაღ) «молодежь» (абх. afexháça);

á b l a q° — а, ф — (груз. ბლაცვი) «глупый», (абх. abzamatq°);

a b d á l — а, ф — (груз. აბღალი) «дурак», (абх. agažá);

a b á y — а, ф — (груз. ბაღი) «сад», (абх. abáhça тур. [bahçe]);

asalaxapağá — а — (груз. საღაპაგა) «бездельник», «повеса», «бродяжничать», «бездельничать» (абх. amalanpq°aga);

a ç a é r q°á l — а, ф — (груз. ჯირკვალი) «железа» (абх. awatála).

б) из турецкого языка.

a g' é п з — а, ф — (адж. [7] гьбгю, тур. genç) «молодой», (абх. а́а́, ак'а'рзю);

a t e m б э' л — а, ф — (адж. те́мбел-и, тур. tembel) «лентяй», (абх. аа-šaw'э, ааšaq');

a m u r á t — а — (адж. му́рал-и, тур. murat) «щель», «намерение», «желание» (абх. аq'ax'т'э', аг'тақ'э');

g' a l ə' п — а, ф — (адж. гелюб-и, тур. gelin) обращение к невестке;

a k a j m á k — а, ф — (тур. kajmak) «сливки», (абх. ах'át);

a k a j ə' k — а, ф — (тур. kajək) «лодка», (абх. ап'əš);

a x š á m — а, ф — (тур. akşam) «вечер» (абх. ах'əlbə'əxa);

a k á t — а, ф — (тур. kat) «слои», «этаж», (абх. аw'pəjxagəla, ае'əžə, русск. этаж.);

a z a k' á t — а — (тур. zekat) — рел. «закат» (ежегодная милостыня, составляющая сороковую часть доходов от имущества), (абх. ах'а'á'á);

a č a d ə' r — а, ф — (тур. çadır) «палатка», «шатер», (абх. ак'ála);

a č a š ə' t — а, ф — (тур. çeşit) «разный». (абх. ах'é, еjwə'pš'ətm) «вид», «разновидность», «разный»;

k a b ə' l — а — (тур. kabul) «согласие», «принятие», (абх. ак'šə'ahatra);

a č i č é k — а, ф — (тур. çiçek) «цветок», (абх. аš't);

a k' ə' m a r ç ə' — а, ф — (тур. kumarçi) «игрок» (любитель азартных игр), (абх. ап'ácasw'э);

a k' ə' i — а, ф — (тур. kuyu) «колодец» (абх. а'əž, а'əj);

á b l a — а, ф (тур. abla, 1. «старшая сестра»; 2. вежливое обращение младших к старшим девушкам или женщинам; употребляют также с именем собственным); 3. «старшая золовка»; вежливое обращение к старшим женщинам; употребляют также форму ábla-hapə'm, которая считается еще более вежливым обращением к старшей женщине (чаще эта старшая золовка);

a m ə' ç a (mə'ça) — а, ф (тур. amça) «дядя» (со стороны отца); (абх. áhjaša);

t' ə' j z a — а, ф (тур. teyza) «тетя» (со стороны матери) и т. д.

Речь батумских абхазов длительное время (более ста лет) находится в отрыве от основной территории распространения абхазских диалектов. Но, как показывает сравниваемый материал, лексические изменения в исследуемой речи незначительны.

Имеющиеся различия в основном фонетического порядка. Встречается и ряд архаичных слов, не представленных ныне в диалектах абхазского языка. Расхождения же с диалектами абхазского языка составляют, большей частью, заимствованные слова. Речь батумских абхазов содержит значительно больше иноязычной лексики. При этом нужно отметить, что параллельно с заимствованными словами батумские абхазы употребляют и собственно абхазские слова.

Примечания

¹ Г. А. Дзидзария, Махаджирство и проблемы истории Абхазии XIX столетия, Сухуми, 1975.

² К. В. Ломтатидзе, О древних названиях месяцев в абхазском и абазинском языках; Ежегодник иберийско-кавказского языкознания, II, Тбилиси, 1975.

³ ქ. ლომთათიძე, ხელისა და ფეხის აღმნიშვნელი ფუძეებრს უძველესი სახეობებისათვის აფხაზურ-ადიღურ ენებში და ზოგი ქართულური ფუძის ანალიზის საკითხი, „იბერიული-კავკასიური ენათმეცნიერება“, XV, თბილისი, 1966, გვ. 150.

⁴ См. Dumézil, Y., Documents anatoliens sur les langues et les traditions du Caucase, V, Etudes Abkhaz, Paris, 1967.

⁵ Абхазский букварь, Составлен под руководством И. Бортоломея, Тбилиси, 1965, с. 99.

⁶ Там же, с. 124, ად⁰კ⁰ანგა «город».

⁷ შ. ნიქარაძე, ქართულიენის აქარული დიალექტი, ლექსიკა, ბათუმი, 1971.

Отдел горских иберийско-кавказских языков и
института языкознания АН Грузинской ССР
Представила член-корреспондент АН Грузинской
ССР К. В. Ломтатидзе

მარიაშ ფილოსოფია

კვირეულის დღეთა აღნიშვნის ტიპოლოგიისათვის

კვირეულის აღსანიშნავად არაბულში იხმარება ორი ტერმინი **اسبوع** და **أسبوع**.

ცნობილია, რომ სხვადასხვა დროს სხვადასხვა ხალხის კვირეულო დღეების განსხვავებული რაოდენობისაგან შედგებოდა, მაგ., რვაღლიანი კვირა ჰქონდათ რომაელებსა და ეტრუსკებს, ცხრაღლიანი—ინდოელებს, ათღლიანი—ეგვიპტელებსა და ძველ ბერძნებს, ექვსღლიანი, იანკოვსკაიას მტკიცებით, — ასურელებს (ხამუშთუ ნიშნავს 1/5 და, აქედან გამომდინარე, კვირეულში თვის ერთი მეხუთედი იგულისხმებოდა). მართალია, შვიდღლიანი პერიოდი იხსენიება შემეწრულ და ბაბილონურ ტექსტებშიც, მაგრამ შვიდღლიანი კვირა, როგორც საყოველთაოდ მიღებული დროის ერთეული, დაკანონდა ბიბლიის მიხედვით. იგი გადმოგვცემს იუდეველთა ერთ-ერთ ძირითად კანონს — შრომისაგან დასვენებას მეშვიდე დღეს. მიუხედავად იმისა, რომ იგი ებრაელების მიერ იყო დღგენილი, იოსებ ფლავიუსის ცნობით, I საუკუნის დამლევისათვის აღარ არსებობდა არც ერთი ბერძნული თუ ბარბაროსული ქალაქი და ერი, სადაც არ ყოფილიყო გავრცელებული ეს წესი¹.

ბუნებრივია, რომ არაბულშიც ამ ცნების აღსანიშნავად გამოყენებულია ტერმინი **اسبوع**, რომელიც ნაწარმოებია რიცხვითი სახელიდან **سبع** — შვიდი. ეს მოხდა, როგორც ჩანს, ებრაელის გაუგებრობით, სადაც **שבוע** გადმოგვცემს ამ ცნების არსს და არა **שבוע**-დან წარმოებული სახელი (ქრძ. ბერძნ. **ἑβδομάδα**, ლათ. **septimana**, იტალ. **settimana**, სპარს. და აქედან თურქ. **هفت**).

ებრაელების კვირა შაბათის შემდეგ იწყება და ამიტომ კვირადღეც არის: **יומא דראשון** „დღე ერთი“ ან **יום ראשון** „დღე პირველი“, **יום שני** „დღე მეორე“, **יום שלישי** „დღე მესამე“ და ა. შ. მეშვიდე დღემდე, რომელსაც „შაბათი“ ჰქვია და ებრაულად „დასვენებას“ „შეწყვეტას“ ნიშნავს. ეს ტერმინი, როგორც ცნობილია, ძველი და ახალი აღთქმის წყალობით მსოფლიოს მრავალ ენაში გავრცელდა.

არაბულშიც, ებრაელების მსგავსად, კვირადღე არის **يوم الاحد** „დღე ერთი“, ორშაბათი **يوم الاثنين**, სადაც **احد** და **اثنين** არის რაოდენობითი რიცხვითი სახელები, ხოლო „სამშაბათის“, „ოთხშაბათის“ და „ხუთშაბათისთვის“ არაბულში იხმარება რაოდენობითი რიცხვითი სახელებიდან (სამი, ოთხი და ხუთი) ნაწარმოები არსებითი სახელები **الثلاثاء**, **اربعاء** და **خميس**, რომლებიც ამ დღეების

¹ ი. ქ ა ვ ს ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული ერის ისტორია, თბილისი, 1951, გვ. 120; Б и к е р - м а н М., Хронология древнего мира, М., 1975, გვ. 54; Дьяконов М., Подразделение месяца в Передней Азии, Приложение 2 к Бикерман..., გვ. 305.

აღსანიშნავად ცალკეც იხმარება და სტატუს კონსტრუქტუსშიც სიტყვა ყო-თან ერთად: **אֵלֶּה וְאֵלֶּהא** და **א. შ.**

„პარასკევი“, რომელიც „შაბათის“ მსგავსად მთელ რიგ ენებში არ არის გადმოცემული რიცხვითი სახელით, აქაც სპეციალურ ტერმინს წარმოადგენს. როგორც ჩანს, ეს გამოწვეულია მომდევნო შაბათის რელიგიურ-საეკლესიო ხასიათით: ბერძნულში, მაგალითად, მას **παρασκευή** ჰქვია, რაც „მომზადებას, სამზადისს“ ნიშნავს (იგულისხმება მომზადება ებრაული წმინდა შაბათისათვის). სწორედ ეს ბერძნული სიტყვა ისესხა ქართულმაც. სახარების არაბულ ტექსტში პარასკევი თარგმნილია მასდარით **استعداد** (სათე 27გ), რაც აგრეთვე „მომზადებას“ ნიშნავს. ძველად არაბულში ამ დღის აღსანიშნავად იხმარებოდა სირიული წარმოშობის ტერმინი **عروبة** (სირ. 'ruwā), რომელიც ნაწარმოებია 'rav-იდან და სირიულში ნიშნავს „მზის ჩასვლას“ (შაბათის დღესასწაულა მზის ჩასვლისას იწყება). ბიბლიის შემდგომ ებრაულში **יְשׁוּעַת הַיּוֹם** -ს პარალელურად იხმარება **תַּבְּשׁוּת הַיּוֹם** „შაბათის საღამო“.

ისლამის გაბატონებასთან ერთად ეს სიტყვა განდევნა ტერმინმა **جمعة**, რომელიც დღესაც საყოველთაოდ იხმარება და გამოხატავს ამ დღის რელიგიურ ხასიათს, მაგრამ ამჟერად შეპირობებულს წმინდა მუსლიმური წესებით: ეს არის მუსლიმთა შეკრების, კონგრეგაციის დღე დიდ მეჩეთში. არაბულის გავლენის შედეგად **جمعة**-მ გავრცელება პოვა მუსლიმური სამყაროს მრავალ ენაში.

جمعة ერთდროულად გამოყენებულია მთელი კვირის აღსანიშნავადაც. ეს მოხდა ალბათ სხვა ენების ანალოგიით, სადაც კვირეული აღინიშნება ამა თუ იმ ხალხისათვის რელიგიური თვალსაზრისით ყველაზე ღირსშესაანაშნავი დღის სახელწოდებით. თვით ებრაელებიც ერთ დროს მთელ კვირას **תַּבְּשׁוּת** „შაბათს“ უწოდებდნენ. ამ მნიშვნელობით იგი გვხვდება დღეების აღნიშვნელ შესიტყვებებშიც **תַּבְּשׁוּת הַיּוֹם**, **תַּבְּשׁוּת הַיּוֹם** და ა. შ. „ერთი შაბათი“, „მეორე შაბათი“ და სხვ. შაბათის სისტემა გადმოიღეს სირიელებმა, სადაც აქეამადაც მთელი კვირა აღინიშნება ამ ებრაული სიტყვით. ანალოგიური ვითარება დასტურდება სომხურსა და ძველ ქართულში: მთელ კვირას შაბათი ჰქვია: („მოიქცის იერუსალიმდ მთისა მისგან, რომელი არს მახლობელ იერუსალიმისა შაბათის გჯა ოღენ“, საქ. მოც. 1,12; „მეზუერჳ ვიპარხავ შაბათა შინა ორ დღჳ“, A—95,523.1b). სახარების ბერძნულ და ლათინურ ტექსტებში „შაბათი“ კვირეულის მნიშვნელობითაც გვხვდება (შდრ. მარკ. 16: ლუკა 18₁₂ და სხვ.). რუსულშიც **воскресенье** წინათ კვირადღეს, უკმეს ნიშნავდა (<не делая: აქედან **воскресенье**), ხოლო შემდგომ მთელ კვირას; როგორც ვიცით, თანამედროვე ქართულში „კვირას“ ორივე მნიშვნელობა აქვს.

ჩვენთვის განსაკუთრებულ ინტერესს წარმოადგენს ქართულში ნახმარა კვირეულის დღეების აღნიშვნელი ტერმინები. ჯერ კიდევ ი. ჯავახიშვილი ძველ ქართულში კვირეულის წარმართული სახელების კვლევისას წერდა: „გამოსარკვევია, თუ როდის უნდა გაჩენილიყო ქართულში შაბათის სისტემის დღეების სახელები, რომელნიც მართლაც ქართული არ არის და შეიძულის ებრაელთა სახელებს წარმოადგენენ. იაკობ ხუცესის 476—484 წწ. დაწერილი თხზულებიდან სრული სიცხადით ჩანს, რომ ამ დროს შეიძულის დღეების სახელებად უკვე შაბათის სისტემის სახელები იხმარებოდა ქართულად. ამ ძვე-

ლის თარიღებში იხსენიება ორშაბათი, ოთხშაბათი და ხუთშაბათი. ი. ჯავახიშვილს მოჰყავს მათეს სახარებიდან 281 მუხლი, რომელნიც კვირის აღსანიშნავად „ერთშაბათია“ ნახმარი, ხოლო იოანეს გამოცხადების 11-ში ბერძნულს მსგავსად „დღე კურიაკეა“. იქვე იგი დასძენს, რომ „მაშინაც, როცა სახარება ქართულად ითარგმნებოდა, ექვსშაბათის მაგიერ ტერმინად ბერძნული „პარასკევი“ ყოფილა მიღებული. ეს გარემოება ცხადყოფს, რომ შაბათის სისტემის შეიღვეულის დღის სახელები ქართულში უკვე IV—V სს. ქ. შ. გაბატონებული ყოფილა“.

„ცნობილია. — წერს ი. ჯავახიშვილი, — რომ ქრისტიანებმა პირველად შეიღვეულის დღეთა სახელები ებრაელთაგან შეითვისეს და შეიღვეულის დღეთა აღსანიშნავად ხმარობენ აქჰჰჰჰჰ, აჰჰჰჰჰჰ, ზჰჰჰჰ აქჰჰჰჰჰ, ზჰჰჰ აქჰჰჰჰჰჰ, ზჰჰჰ აქჰჰჰჰჰჰჰ“.

ჩვენი აზრით, ამასთან დაკავშირებით არ უნდა იყოს ინტერესს მოკლებული სირიული ენის მონაცემებიც, რომელთანაც ქართულს ძველი და მკვიდრო ისტორიულ-ლიტერატურული კონტაქტები ჰქონდა, მით უმეტეს, რომ 1. ებრაულში, როგორც ვიცით, დღეების აღმნიშვნელი სახელებია **ד'וה יום; יום ו';** **שבת; יום** და ა. შ. „დღე პირველი“, „დღე მეორე“, „დღე მესამე“ და ა. შ. ხოლო შესიტყვებები **ד'וה יום, ד'וה יום** და სხვ. „ერთი შაბათში“, „მეორე შაბათში“ და ა. შ. ლექსიკოლოგიური მონაცემების მიხედვით ინმარებოდა მხოლოდ თაღმუდის ლიტერატურაში და ლოცვებში.

2. რაც შეეხება ბერძნულს, **βραχμα αχჰჰჰჰჰ, ზჰჰჰ აქჰჰჰჰჰ, ზჰჰჰ აქჰჰჰჰჰჰ, ზჰჰჰ აქჰჰჰჰჰჰჰ** და ა. შ. წარმოადგენს ხელოვნურ შესიტყვებებს, რადგანაც თვით რიცხვითმა სახელებმა **βραχμα, ზჰჰჰ, ზჰჰჰჰ, პჰჰჰჰ** განიცადეს სუბსტანტივიზაცია და **ჰჰჰჰჰჰ** „დღე“ და **აქჰჰჰჰჰჰ**-ის გარეშეც აღნიშნავდნენ და ამჟამადაც აღნიშნავენ კვირეულის დღეების სახელებს. აქვე ზაზი უნდა გაესვას იმ გარემოებას, რომ ესენი ებრაული **יום אחד, יום** და ა. შ. მსგავსად რიგობითი რიცხვითი სახელებია და არა რაოდენობითი, როგორც ქართულში.

3. სირიულში კი ამ ტერმინების გამომხატველი შესიტყვებების პირველი ნაწილი, ქართულის მსგავსად, სწორედ რაოდენობით რიცხვით სახელებს წარმოადგენს: **ḥal b-šabbā, trū b-šabbā tlāt b-šabbā, 'arba' b-šabbā, ḥaršā b-šabbā**. (ერთი შაბათთა, ორი შაბათთა, სამი შაბათთა...).

ამავე დროს ეს შესიტყვებები სირიულში საყოველთაოდ იყო მიღებული და ისევე, როგორც შესაბამისი ქართული კომპოზიტები, ქრისტიანული პერიოდის დანაწილებული ამ ცნებების გამომხატველი ერთადერთი შესაძლებლობაა.

ის ფაქტი, რომ კვირეულის დღეების აღმნიშვნელ ქართულ ტერმინთა შორის ორი დღე — პარასკევი და კვირა — ბერძნული წარმოშობის სიტყვებია, ხოლო დანარჩენი სემიტურ კალკებს წარმოადგენს, გამონაკლისი არ არის სხვა ენებთან შედარებით. არაბულშიც თუ **يوم الاحد; يوم الاثنين; يوم الثلاثاء** ებრაული კალკებია, **جمعة** წმინდა არაბული წარმოშობის ტერმინია: ლათინურსა და იტალიურში, მაგალითად, გამოყენებულია დღეების აღმნიშვნელი პლანეტარული სისტემა, მაგრამ კვირა ბერძნ. **αυρηα**-ს თარგმანს წარმოად-

2 ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. შრ. გვ. 119.

3 იხ. კ. წერეთელი, არამეული ენა საქართველოში, მნათობი, 1976, № 6.

გენს: dominicus „საუფლო, ღვთისა“ (იგულისხმება დღე); სომხურშიც კვირადღე ბერძნული წარმოშობის სიტყვაა kiraki, ხოლო პარსკევი — urpat სირიულ ნასესხობას წარმოადგენს (იხ. ზევით 'ruḥā), სხვათა შორის, სომხურშიც სხვა დღეების აღმნიშვნელი ტერმინებიც, სირიულისა და ქართულის მსგავსად, გადმოცემულია რაოდენობითი რიცხვითი სახელებით: jerkušabti, jerekšabti...⁴ და სხვ.

М. Е. НЕДОСПАСОВА

К ТИПОЛОГИИ ОБОЗНАЧЕНИЯ ДНЕЙ НЕДЕЛИ

Резюме

Семидневная неделя восходит к предписаниям Библии и поэтому в целом ареале языков этот термин увязывается с числительным — семь. Срв. евр. שִׁבְעָה, греч. ἑβδομάς, лат. septim ana, перс. هفته, араб. أسبوع

Еврейская неделя начинается после субботы и постольку воскресенье — יוֹם אֶחָד или יוֹם ראשון «день первый», יוֹם שֵׁנִי — «день второй» и т. д. вплоть до субботы, имеющей специальное название שַׁבָּת «отдых, прекращение работы». Аналогичное положение и в арабском языке за исключением «пятницы», обозначаемой, как и во многих языках, подобно субботе, специальным термином. Араб. جمعة «пятница» обусловлена мусульманскими обычаями и означает «собрание» (конgregation мусульман в большой мечети). Греч. παρασκευή «приготовление» подразумевает подготовку к святой субботе. В арабском Евангелии в значении «пятницы» используется масдар استعداد «подготовка».

Араб. جمعة одновременно означает всю неделю, видимо, по аналогии с другими языками, где «неделя» называется самым примечательным днем с религиозной точки зрения.

Евр. שַׁבָּת раньше имело оба значения — и субботы, и всей недели, так же, как это имеет место в сирийском, древнегрузинском и армянском языках; ср. русск. «неделя» (<не делать) означало «воскресенье», отсюда — «понедельник»; ср. груз. კვირა и т. д.

Особый интерес представляют собой названия дней недели по субботней системе в грузинском языке, о еврейском происхождении которых писал акад. И. Джавахишвили. Отмечая, что христиане переняли названия дней недели от евреев, он приводит греческие термины δευτέρα σαββάτων, τρίτη σαββάτων и т. д., соответствующие еврейским названиям дней недели.

В этой связи не лишены интереса данные сирийского языка, тем более, что в еврейских словосочетаниях יוֹם ראשון, יוֹם שֵׁנִי и т. д., «день первый», «день второй...», а также יוֹם שֵׁנִי בשַׁבָּת: יוֹם ראשון בשַׁבָּת «первый в субботе, второй в субботе...» числительные являются поряд-

⁴ Н. А d j a r i a n, Armenisches etymologisches Wurzelwörterbuch, Erivan, 1926, Т. V, 33. 698.

ковыми так же, как и в греческих словосочетаниях *δευτέρα σάββατον*... К тому же еврейские словосочетания с «šabat» встречаются преимущественно в Талмуде и молитвах, в греческом же для обозначения дней недели употребляются субстантивизированные порядковые числительные без слова *σάββατον*.

В то время как в сирийском *ḥad b-šabbā, trān b-šabbā tlātā b-šabba, 'arba' b-šabbā*... «один субботы, два субботы, три субботы, четыре субботы», начиная с христианского периода, подобно грузинским соответствующим терминам, являются единственными словосочетаниями для передачи дней недели. К тому же первая часть этих композитов представляет собой количественные числительные.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის სემიოლოგიის განყოფილება

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტმა

რუსულან ასათიანი

მარტივი წინადადების სიღრმისეული სტრუქტურა

გენერატიული გრამატიკის თეორიის ერთ-ერთი ძირითადი იდეა ენაში სიღრმისეული და ზედაპირული სტრუქტურების არსებობა. სიღრმისეული სტრუქტურა ენის სემანტიკურ მხარეს ასახავს და ამდენად უნივერსალურია. ენათა ის მრავალსახეობა, რაც რეალურ სამყაროში არსებობს, შედეგია ამ სიღრმისეული სტრუქტურების სხვადასხვაგვარი გარდაქმნისა ზედაპირულ სტრუქტურებად.

მარტივი წინადადების შესაბამისი სიღრმისეული სტრუქტურა უნდა ასახავდეს იმ ლოგიკურ-სემანტიკურ კავშირებს, რაც არსებობს ზმნასა (როგორც წინადადების ძირითად მაორგანიზებელ ელემენტსა)¹ და სახელებს შორის². როგორც აკად. ა. შანიძე აღნიშნავს, „მაშინ (ქართულ ზმნაში) უცნაურად არის გადაწულ-გადახლართული მორფოლოგიური და სინტაქსური ხასიათის მოვლენები, ამიტომ... ქართული ზმნის ფორმა ზოგჯერ მთელ ვრცელ წინადადებას შეიცავს ხოლმე: ქვემდებარითა, შემასმენლითა და ორი დამატებითა“³.

ზმნასთან დაკავშირებულ სახელთა რაოდენობის მიხედვით ქართულში გამოიყოფა სამი განსხვავებული ტიპი ზმნებისა:

1. ზმნები, რომლებიც შეიწყობენ ერთ სახელს --- V1; მაგ.: ღვას, ცხოვრობს, იწერება, არის, წვიმს...

2. ზმნები, რომლებიც შეიწყობენ ორ სახელს - V2; მაგ.: ვმალეობა, უშენდება, წერს, აზის, კითხულობს...

3. ზმნები, რომლებიც შეიწყობენ სამ სახელს --- V3; მაგ.: აძლევს, აწერს, უწერს, ეუბნება, აწერიანებს...

აკად. ა. შანიძის (და, საზოგადოდ, ქართული ტრადიციული ენათმეცნიერული შეხედულები) თანახმად, ზმნასთან შეწყობილი ნაცვალსახელებს რაოდენობა განსაზღვრავს ზმნის პირიანობას⁴, ე. ი. V1 არის ერთპირიანი, V2 — ორპირიანი, V3 — სავპირიანი.

თანამედროვე თვალსაზრისით, ზმნის პირიანობა განისაზღვრება ზმნის ფორმაში ფორმალურად აღნიშნული პირების (სახელების) რაოდენობით⁵. ამ თვალსაზრისით ქართული ენის ზმნა მაქსიმალურად ორპირიანია. რადგან ზმნის ფორმაში ერთდროულად შეიძლება აღინიშნოს მხოლოდ ორი პირი: მე მ-ხატავს-ის: ზმნასთან დაკავშირებული სახელების რაოდენობა კი განსაზღვრავს ზმნის ვალენტობას. როგორც ლ. ტენიერი აღნიშნავს⁶, ზმნით გადმოცემული მოქმედება ესაა პესა. მას აქვს სამი მონაწილე: I (მოქმედი), II (სამოქმედი), III (ვისთვისაცაა განზრახული მოქმედება) (ამ წევრებს ტენიერი აქტანტებს უწოდებს). აქედან ჩანს, რომ ტენიერი ზმნის ვალენტობას განსაზღვრავს არა ფორმალურ საფუძველზე. არამედ მისი სემანტიკიდან გამომდინარე — ლოგიკურად დაკავშირებული წევრების რაოდენობით. ვალენტობის სემანტიკასთან დაკავშირებამ ბუნებრივად დაუკავშირა ვალენტობის საკითხი სიტუაციის წევრების რაოდენობის საკითხს⁷. ანაჲ კი ბევრი გაუგებრობა⁸ და განსხვავება⁹

მოგვეცა ვალენტობის ცნების გაგებაში, რადგან წამოიჭრა წინდებულიანი ბრუნვების აქტანტობა-არააქტანტობის საკითხი.

მაგალითად, „მიცემა“ ზმნის შესაბამის სიტუაციაში მონაწილეობას დებულობს სამი სახელი: ვინც აძლევს, რასაც აძლევს, ვისაც აძლევს. გარდა ამისა: 1. ნებისმიერი სიტუაცია აუცილებლად შემოსაზღვრულია დროითა და სივრცით, 2. როგორც წესი მოქმედება გარკვეული იარაღით (მასალით) ხორციელდება და 3. განკუთვნილია ვილაციისთვის ან რალაციისთვის. ამგვარად, „მიცემა“ ლოგიკურად უკავშირდება შემდეგ სახელებს: A-მ მისცა B-ს C D-ით E-სთვის F დროს N ადგილას I მიზნით, და იგი გამოდის 7¹ ვალენტიანი.

კომუნიკაციის პროცესში კონკრეტული სიტუაციიდან გამომდინარე ენობრივად შეიძლება გამოიკვეთოს მხოლოდ ზოგიერთი ამ სახელთაგანი, მაგრამ ყოველთვის აუცილებლად წარმოდგენილი იქნება მხოლოდ სამი სახელი: A-მ მისცა B-ს C. ე. ი. იმისათვის, რომ განხორციელდეს „მიცემა“, აუცილებელია მინიმუმ სამი სახელი. ამ სამი სახელის არსებობა აუცილებელი და საკმარისი პირობაა „მიცემა“ სიტუაციის შედგენისათვის. ყველა დანარჩენი ან თავისთავად იგულისხმება და ნებისმიერი სიტუაციის შემადგენელია (დრო, სივრცე); ან გარკვეულ დამატებითი ინფორმაციის მატარებელია (ვისთვის გადასცა, რა მიზნით...).

ამ მსჯელობიდან გამომდინარე, ზმნის ვალენტობა, უფრო მკაცრად, შეიძლება განისაზღვროს, როგორც ზმნის სემანტიკით ნაგულისხმები მოქმედების განხორციელებისათვის აუცილებელ სახელთა მინიმალური რაოდენობა. ამგვარად განსაზღვრული ვალენტობა უნივერსალურ ხასიათს იღებს, რადგან ნებისმიერი ენისათვის „მიცემა“-სიტუაცია ყოველთვის გულისხმობს მხოლოდ სამ მონაწილეს: I (ვინც აძლევს), II (რასაც აძლევს), III (ვისაც აძლევს) და „მიცემა“ არის სამვალენტოანი.

განვიხილოთ არა მიმართება მყარდება ქართულ ენაში აკად. ა. შანიძის მიერ გამოყოფილ ზმნათა ტიპებსა და ვალენტობას შორის.

მაგ., „უწერს“ არის V3 ტიპის ზმნა — შეიწყობს სამ სახელს — ის, მას, მას. მაგრამ „წერა“-სიტუაციისათვის აუცილებელი და საკმარისია მხოლოდ ორი სახელი, ესაა სახელთა ის მინიმალური რაოდენობა, რომელიც შეადგენს „წერა“-სიტუაციას. მოქმედების ადრესატი არის შესაძლებელი, მაგრამ არა-აუცილებელი წევრი „წერა“-მიმართებისა. ე. ი. „უწერს“ არის 2¹-ვალენტოანი, მაგრამ V3 ტიპის ზმნა.

ასევე, ვთქვათ, „ჩაბტება“ არის V1, შეიწყობს ერთ სახელს, მაგრამ „ჩაბტვა“ სემანტიკურად გულისხმობს ორ სახელს: I (ვინც ჩაბტავს), II (რასაც ჩაბტავს). ე. ი. „ჩაბტება“ არის V1, მაგრამ 2¹-ვალენტოანი ზმნა. აქედან, ამჟამად ჩანს შეუსაბამობა ქართულში გამოყოფილ ზმნურ ტიპებსა და ვალენტობას შორის.

ამგვარად, ქართულში გამოყოფილი ტიპების საფუძველი არაა არც პირიანობა (თანამედროვე გაგებით) და არც ვალენტობა (წარმოდგენილი გაგებით).

როგორც აღვნიშნეთ V1, V2, V3 ტიპების გამოყოფის საფუძველია ზმნათან შეწყობილი სახელების რაოდენობა. ამ სახელებს გარკვეული ფორმალური ურთიერთობა აქვთ ზმნასთან. (ეს არ არის მხოლოდ პირის აღნიშვნის თვალსაზრისით დამყარებული ურთიერთობა, რადგან ქართულში აქ მაქსიმალურად მხოლოდ 2 სახელი დებულობს მონაწილეობას. ეს ფორმალური ურთიერთობები მოიცავს, აგრეთვე, კუთვნილებით, რიცხვით, გვარეობრივ მიმართებებს და გულისხმობს არა მხოლოდ მორფოლოგიურ, არამედ სინტაქსურ საშუალებებ-

საც). ე. ი. განსხვავებით ვალენტობისაგან, სადაც მხოლოდ ლოგიკურ-სემანტიკური კავშირები ივარაუდება, აქ გვაქვს ფორმალური კავშირები. ამგვარად, შესაძლებელია, ზმნის ამ უნარს — შეიწყოს სახელები — ვუწოდოთ ფორმალური ვალენტობა, ზემოთ განხილულ ვალენტობას კი — სემანტიკური ვალენტობა¹⁰. ე. ი. გვექნება:

A. ზმნის სემანტიკური ვალენტობა, რომელიც განისაზღვრება ამ ზმნის სემანტიკით ნაგულისხმები მოქმედების განხორციელებისათვის ლოგიკურად აუცილებელი და საკმარისი სახელების რაოდენობით¹¹.

B. ზმნის ფორმალური ვალენტობა, რომელიც განისაზღვრება ზინასთან ფორმალურ ურთიერთობაში მყოფი სახელების რაოდენობით.

C. ზმნის პირიანობა, რომელიც განისაზღვრება ზმნის ფორმაში მორფოლოგიურად აღნიშნული სახელების რაოდენობით.

მაშასადამე, ზმნასთან მიმართებაში მყოფი სახელების რაოდენობა შესაძლებელია სხვადასხვაგვარად აისახოს სამ ენობრივ დონეზე: A — სემანტიკის დონეზე (ტერმინოლოგიური არევის თავიდან ასაცილებლად ვიხმართ განსხვავებული ტერმინი — პრედიკატის ადგილიანობა); B — სინტაქსის დონეზე (შემახშენლის ვალენტობა); C — მორფოლოგიის დონეზე (ზმნის პირიანობა).

ამ A—B—C დონეებს შორის ენათა მიხედვით განსხვავებული შესაბამისობები არსებობს. განვიხილოთ ეს მიმართებები.

საზოგადოდ, ნებისმიერი ზმნური ძირისათვის ადგილიანობასა და ვალენტობას შორის შესაძლებელია არსებობდეს შემდეგი დამოკიდებულებები: (1) ადგილიანობა = ვალენტობა; (2) ადგილიანობა > ვალენტობა; (3) ადგილიანობა < ვალენტობა.

ყოველი ასეთი ცვლილება ნებისმიერ ენაში შესაძლებელია აღიწეროს გარკვეულ ტრანსფორმაციებით. რადგან ამ ტრანსფორმაციების საშუალებით ხდება ადგილიანობის მიხედვით განსაზღვრული სისტემის გარდასახვა ვალენტობის მიხედვით განსაზღვრულ სისტემად, რასაც თან ახლავს გარკვეული ახალი ლექსიკური მნიშვნელობების წარმოქმნა, ვუწოდოთ ამ ტრანსფორმაციებს ლექსიკური.

თუმცა ეს (1—3) შესაბამისობები დამახასიათებელია ნებისმიერი ენისათვის (ე. ი. ნებისმიერ ენაში ეს ფაქტები აისახება ლექსიკურ დონეზე მაინც), ამ გარდაქმნების თანხლები ფორმალური ცვლილებები სხვადასხვაგვარად მიმდინარეობს სხვადასხვა ენაში (ე. ი. ზოგიერთ ენაში შესაძლებელია ამ ფაქტების სხვადასხვაგვარი ასახვა გრამატიკულ დონეზე). ამ ბოლო შესაძლებლობის მიხედვით განვიხილოთ ეს (1—3) შემთხვევები უფრო დაწვრილებით.

(1) ადგილიანობა = ვალენტობა; ამ შემთხვევაში, როგორც წესი, მოქმედება წარმოდგენილია ლოგიკურ-სემანტიკური სტრუქტურის აგენსის (მოქმედი პირის) პოზიციიდან. აგენსი აქ არის სინტაქსური სტრუქტურის თემა (სახელი, რომელზედაც საუბრობენ), სუბიექტი. ამ დროს არა გვაქვს რაიმე სახის შინაარსობრივი ცვლილება და ამდენად არც რაიმე სახის ფორმალური ცვლილება მოსალოდნელი რომელიმე ენაში.

(2—3) შემთხვევებში გვაქვს პირდაპირი შესაბამისობის (ადგილიანობა = ვალენტობა) დარღვევა: ხდება განსაზღვრული სახელის მომატება ან დაკლება, რაც განსაზღვრულ შინაარსობრივ ცვლილებებს უკავშირდება.

ეს ცვლილებები შეიძლება აისახოს გრამატიკულ დონეზე გარკვეული ფორმალური ცვლილებების საშუალებით. ეს გრამატიკალიზებული ცვლილებები

სხვადასხვაგვარად მიმდინარეობს სხვადასხვა ენაში. საზოგადოდ, შესაძლებელია ერთსა და იმავე ენაში (A) ორივე (2—3) შემთხვევა იყოს ფორმალურად ასახული (მაგ., ქართულში, არაბულში, ებრაულში, აქადურში. თურქულში, ლენდორში, ხეთურში...); (B) ერთ-ერთი იყოს ფორმალურად ასახული (მაგ. მხოლოდ (2) შემთხვევაა გრამატიკალზებული რუსულში, ძველ ბერძნულში. ლათინურში...¹² ნაოლოც (3) --- ხუნძურში, აფხაზურში, ეთიოპურში, ასურულში...), (C) არცერთი შემთხვევა არ იყოს ფორმალურად ასახული (მაგ., შუაერულში¹³, ჩინურში...).

(2) ადგილიანობა > ვალენტობა: აქ შესაძლებელია ორი ვარიანტი: (ა) ადგილიანობა > ვალენტობა: პაციენსი = თემა; ე. ი. მოქმედება წარმოდგენილია პაციენსის (ლოგიკურ-სემანტიკური სტრუქტურის არამოქმედი პირის) თვალსაზრისით.

ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს ვნებითი კონსტრუქციის კლასიკურ შემთხვევასთან¹⁴ და ამ კონსტრუქციაში წარმოდგენილ ზმნებს ვნებითი გვარისას უწოდებენ: იხატება, შენდება, დაწერილია...

მთელ რიგ ენებში ეს ფაქტი აისახება მხოლოდ სინტაქსური ხასიათის ცვლილებებით: მაგ. (ინგლისური) — He writes a letter. The letter is written by him; (გერმანული) — Er fragt ~ Er wird gefragt; (ფრანგული) — La mère aime ses enfants ~ Les enfants sont aimés de leur mère.

ზოგიერთ ენაში ზმნის ფორმალური ცვლილება გვაქვს: პაგ.² (ქართული) — ის წერს წერილს ~ წერილი იწერება მის მიერ; (ძველი ბერძნული) — ἀρχα (ვმართავ) ~ ἀρχαμαι (ვიმართავ); (აქადური) — išbat (მან დაჭირა) ~ iššabit ის დაჭერილა იქნა); (არაბული) — يَطْلُبُ (თხოულობს) ~ يُطَلَبُ (ის მოთხოვნელია); (ლათინური) — laudat (აქვბს) ~ laudatür (ქებულა); (თურქული) — yapıt (გააკეთა) ~ yapıldı (გაკეთდა); (უნდი) — marrende (ცემს) ~ marida (ნაცემია); (ხეთური) — idālauih (ავეებს) ~ idalaues (ავლება); (რუსული) — читает (კითხულობს) ~ читается (იკითხება);

(ბ) ადგილიანობა > ვალენტობა. აგენსი = თემა; ე. ი. პირის კლება ხდება ისე, რომ ძირითადი შესაბამისობა: აგენსი = თემა — არ იცვლება. ესაა აქტიური ზმნები: იკინება, იკბინება — ტიპისა: ის მას აკინებს ~ ის იკინება; ძალი ბავშვს კბენს ~ ძალი იკბინება.

მთელ რიგ ენებში ეს (ა) — (ბ) შემთხვევები ფორმალურად ერთი და იმავე მაჩვენებლით გამოიხატება. მაგ. (ქართული) — იკინება — იხატება; (რუსული) — моется — читается; (ლათინური) — bibitur (იმღერება) — laudatur (იქება).

ბევრ ენაში, სადაც მსგავსი ფორმალური ერთიანობაა (ა) — (ბ) შემთხვევებისათვის, უკუქცევითობა იკვეთება (ბ) შემთხვევასთან, რადგან უკუქცევითობის დროსაც: ადგილიანობა > ვალენტობა; და აგენსი = თემა; მაგ. (რუსული) —

мама моет девочку < a. девочка моется (мамой).

ლი) — мама моет девочку < b. мама моется (мама моет себя).

ა-შემთხვევაში საქმე გვაქვს გვარის კატეგორიასთან, ბ-შემთხვევაში -- უკუქცევითობასთან. ასეთივე ვითარებაა: (ბერძნულში)¹⁶ — περιποιῶμαι (δοσ-
тавляю себе) — უკუქცევითობა; ἀρχαμαι (управляют мною) — გვარი; (არაბულში) — (a)-t-იანი ფორმები უკუქცევით-ვნებითია; (ლათინურში) — laudatur (იქება)

— ვნებით; *velamur* (закутываем себе) — უკუქცევით; (იერათი) — *niqtal* (იწერება — იწერს).

საზოგადოდ, უკუქცევითობას შესაძლებელია სპეციფიკური წარმოებაც ჰქონდეს¹⁷; მაგ.: ინგლისურში. გერმანულში, ფრანგულში მის გამოსახატავად სპეციფიკური ლექსიკური ერთეული შემოდის. მორფოლოგიის დონეზე განსხვავებული მაჩვენებელი გვაქვს: ქართულში — იწერს (უკუქცევითი) იწერება (ვნებითი); აფხაზურში — (ვნებითს მორფოლოგიური წარმოება არაა) *A-ფ-ყყყყა* (უკუქცევითი).

განვიხილოთ (3) შემთხვევა: ადგილიანობა < ვალენტობა. აქაც ორი შესაძლებლობა არსებობს: ლექსიკური ტრანსფორმაციის შედეგად გაჩენილი პირი, ე. ი. ზნნასთან ვალენტობით (არა ადგილიანობით) დაკავშირებული პირი, არის: A. სინტაქსური სტრუქტურის მოქმედი პირი, სუბიექტი: B. სინტაქსური სტრუქტურის არამოქმედი, ადრესატი პირი, ირიბი ობიექტი.

A შემთხვევაში საქმე გვაქვს ე. წ. კაუზატიურ ზმნებთან. მაგალითად, -ცხოვ- ძირი არის ერთადგილიანი პრედკატორი, რომელიც ლექსიკური ტრანსფორმაციების შედეგად შეიძლება რეალიზებულ იქნეს ორვალენტიან ზმნად — აცხოვრებს. აქ, ადგილიანობა ვალენტობაზე ნაკლებია და მხოლოდ ვალენტობით დაკავშირებული პირი არის სინტაქსური სტრუქტურის სუბიექტი — აცხოვრებს ის მას; ის ნებას აძლევს, აიძულებს მას იცხოვროს. მსგავს კონსტრუქციებს უწოდებენ კაუზატიურს¹⁸ და ასეთი კონსტრუქციების საფუძველზე გამოიყოფა კაუზაციის კატეგორია.

განხილული ძირიდან -ცხოვრ- შესაძლებელია მივიღოთ სამვალენტიანი ზნა — აცხოვრებინებს. აქაც, „ადგილიანობა > ვალენტობა“, და ახალი გაჩენილი პირი არის სინტაქსური სტრუქტურის სუბიექტი, მაგრამ განსხვავებია წინა შემთხვევესა, სადაც სუბიექტი მოქმედების ჩამდენადაც გვევლინებოდა. ამ ფორმებში სუბიექტი მხოლოდ იწვევს მოქმედებას. ამდენად, შესაძლებელია ეს ორი შემთხვევა განვასხვავოთ ერთმანეთისგან და კაუზაციასთან ერთად გამოვყოთ კონტაქტის კატეგორია¹⁹. რომელიც ქართულში კაუზაციისაგან განსხვავებულ ფორმალურ ცვლილებებს იწვევს ზმნაში. როგორც წესი, კაუზატიური ზმნები მიიღება ერთადგილიანი პრედკატული ძირიდან, ხოლო კონტაქტიანი — ორადგილიანი (ორვალენტიანი) ფორმებიდან.

ენებში კაუზაცია-კონტაქტი შესაძლებელია სხვადასხვაგვარად აისახოს. მაგ.: რუსულში, ინგლისურში, გერმანულში, ძველ ბერძნულში, ლათინურში... კაუზაცია და კონტაქტი გამოიხატება მხოლოდ ახალი ლექსიკური ერთეულის შემოტანით: Он заставил его написать письмо. You cause ne to read this book. Er ließ ihnen den Brief schreiben.

კაუზაცია და კონტაქტი (ა) ერთი და იმავე ფორმალური მაჩვენებლებით აისახება: თურქულში, ხუნძურში, ასურულში, არაბულში, აფხაზურში, ხეთურში, აქადურში... მაგალითად: (ხუნძ.) ბეგოზაბუნა დოს დობ (დააწვინა მან ის) (კაუზაცია) ბეგოზაბუნა დოს დობ დოს და (დააწვევინა მან მას ის) (კონტაქტი): (თურქ.) ađlattim (ავატირე) — (კაუზაცია); çağalttim (გავაზრდევინე) — (კონტაქტი); და (ბ) განსხვავებული ფორმალური მაჩვენებლებით: მაგ.: (ქართული) — ა-შენებ-ს (კაუზაცია); ა-შენებ-ინ-ებს — (კონტაქტი); (ლენდი) — bađlā (ავაშენებინე) — (კონტაქტი); (სონგჰაი) — ha-ndi (გატენა) — (კაუზაცია).

B შემთხვევაში, უმაჯორესად²⁰, საქმე გვაქვს ე. წ. ქცევის კატეგორიასთან. ქცევა ეს არის ზნნური კატეგორია, რომელიც აერთიანებს კუთვნილება-დანისწულების გრამატიკულ კატეგორიებს²¹. ქცევა გვიჩვენებს, რომ სუბიექტის მოქმედება დანიშნულია, განკუთვნილია ირიბი ობიექტისთვის, ზმნის ვალენტობით, არა ადგილიანობით განსაზღვრული პირისთვის.

ქცევა როგორც ლექსიკური კატეგორია ყველა ენაში გამოიყოფა — განსაზღვრული ფორმით შემოდის ახალი სახელი: მაგ.: (რუსული) Он читает ~ он читает ему; (ინგლისური) I.e writes ~ I.e writes to him.

როგორც მორფოლოგიური კატეგორია ქცევა გამოიყოფა: (ქართულში) — ის წერს — უწერს ის მას; (აფხაზურში) — Сага аҕҕыаҕа аз' || з — ааҕҕейт (მე ცხენს თევა მიუტანე); (ადიღურში) — С-ҕэ-о-тхы — (მენ წერ ჩემთვის); (არაბულში) — كتب (წერა) ~ كتب (მიწერა ვინმესთვის);

ყველა განხილულ ენაში A (კუთვნილება-კონტაქტის) და B (ქცევის) შემთხვევები განსხვავებულია ფორმალური მაჩვენებლებითაც.

ადგილიანობა-კალენტობასა და პირიანობას შორის შესაძლებელია არსებობდეს შემდეგი მიმართებები:

1. ყოველი სახელი დაკავშირებული ზმნასთან გამოხატულია ზმნაში ფორმალურად (მაგ., აფხაზური).

2. არც ერთი სახელი დაკავშირებული ზმნასთან არაა გამოხატული ზმნაში ფორმალურად (მაგ., ჩინურში; ინგლისურის გარკვეულ დროთა ფორმებში...).

3. მხოლოდ ზოგიერთი სახელია გამოხატული ზმნაში ფორმალურად A. ერთი სახელი: (1) მოქმედი, თემა, სუბიექტი (მაგ.: რუსული, გერმანული, არაბული, აქადური, ბერძნული, ლათინური...). ეს შემთხვევა ყველაზე უფრო გავრცელებულია ენებში; (2) პირდაპირი ობიექტი (მაგ. დაღესტნური ენების გარდასაგარე ზმნათა ფორმებში). B. ერთზე მეტი სახელი (მაგ.: ქართული, უნგრული, პაპუასური ენები).

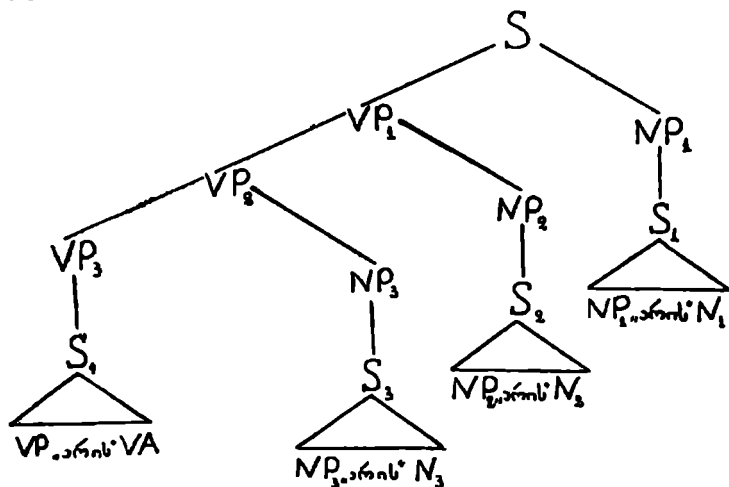
ამგვარად, რადგან მხოლოდ ადგილიანობა ასახავს ენის სემანტიკურ მხარეს და უნივერსალური ხასიათისაა, ხოლო ვალენტობა-პირიანობა ფორმალურ დაკავშირებას გულისხმობს და ენათა მიხედვით განსხვავებულია, მარტივი წინადადების სიღრმე უნდა განისაზღვროს პრედიკატის ადგილიანობაზე დამყარებით და მას შემდეგი სახე ექნება²² (იხ. სქემა 145-ე გვერდზე). სადაც A აღნიშნავს ზმნის ადგილიანობას და განსაზღვრავს მასთან დაკავშირებული სახელური ფრაზების რაოდენობას: თუ $A=1$, მაშინ $NP_1, NP_2 \rightarrow \emptyset$; თუ $A=2$, მაშინ $NP_1 \rightarrow \emptyset$; ხოლო ყოველი სახელური ფრაზა თავისთავად წარმოადგენს ჩართულ წინადადებას Si^{23} .

აღნიშნული სიღრმისეული სტრუქტურა ლექსიკური ტრანსფორმაციების საშუალებით გარდაიქმნება ამოსავალ სტრუქტურად, სადაც ზმნასთან დაკავშირებული სახელების რაოდენობა განისაზღვრება ზმნის ვალენტობით და არა ადგილიანობით, როგორც ეს გვაქვს სიღრმისეულ სტრუქტურაში.

ნებისმიერი ენის მარტივი წინადადების სიღრმე შეიძლება აღიწეროს ამ სტრუქტურითა და გარკვეული მნიშვნელობებით, რომლებიც ამა თუ იმ სახით აუცილებლად იქნება წარმოდგენილი მოცემული ენის წინადადებაში. ასეთ მნიშვნელობებს უწოდებენ კატეგორიებს²⁴.

ენობრივ კატეგორიებზე მსჯელობისას განასხვავებენ, ერთი მხრივ, ცნებით (ლოგიკურ)²⁵ და მეორე მხრივ, გრამატიკულ (მორფოლოგიურ)²⁶ კატეგო-

რიგის. პირველი არის უნივერსალური — გამომდინარეობის ბუნებრივი ენის არსიდან, ანუ არებს კავშირს ენასა და ამროვნებას შორის²⁷. მეორე არსებობს მაშინ და მხოლოდ მაშინ, როდესაც ფონეტიკურადაა გამოხატული: „... КАЖДАЯ грамматическая категория имеет свой план содержания и план выражения... (где) должен присутствовать формальный морфологический показатель“²⁸. ასეთი გუებით, სხვადასხვა ენას შესაძლებელია სხვადასხვაგვარა კატეგორიულური სისტემა ჰქონდეს.

ჩაღვან სიღრმისეულ სტრუქტურათა დონეზე ყოველგვარი ტიპოლოგიურად განსხვავებული ავიდება მთლიანად ქრება²⁹ და საქმე გვაქვს უნივერსალურ მნიშვნელობებთან, აბიტომ უფრო ზუსტი იქნება სიღრმისეული სტრუქტურის დახასიათება ცნებით-ლოგიკური (და არა გრამატიკული) კატეგორიებით. ასეთი კატეგორიებია: დრო, რიცხვი, პირი, სქესი... უნივერსალურ კატეგორიათა სია შეიძლება დაზუსტდეს ენათა ტიპოლოგიური შესწავლის შედეგად, რასაც ამ ბოლო დროს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება³⁰.

ჩაღვან აღნიშნული კატეგორიები აუცილებელია ნებისმიერი ენის ნებისმიერი წინადადების მნიშვნელობათვის, ისინი უნდა აისახოს წინადადების გენერაციის პირველსავე საფეხურზე.

ამგვარად, ტრანსფორმაციულ-წარმოშობი გრამატიკის პირველივე წესს, რომელიც სიღრმისეულ სტრუქტურას აღწერს (წარმოშობს), შემდეგა სახე უნდა ჰქონდეს: $S \rightarrow \text{Int. Neg} [Qn(VA + T), [Pn(N + B)]A]$. სადაც Int — არის წინადადებით გარკვეული ინტონაციური კონტური, Neg — ასახავს მტკიცებითა თუ უარყოფითი მოცემული წინადადება: Q — არის ზმნის განმვრცობი ელემენტი, რომელიც შეიძლება იყოს n რაოდენობით (დროისა, ადგილის...) წარმოდგენილი: V — ზმნური ძირი; A — ზმნის ადგილიანობა; T — ზმნური კატეგორიები: დრო, კლო, ასპექტი... P — სახელის განმვრცობი ელემენტები

m როდენობით; N -- სახელური ძირი; B— სახელური კატეგორიები: პირი, სქესი, ბრუნვა, რიცხვი...

ეს უნივერსალური მნიშვნელობები (უნივერსალური კატეგორიები) სხვადასხვაგვარად აისახება სხვადასხვა ენაში, რაც ყოველი ენისათვის დამახასიათებელი, განსხვავებული ტრანსფორმაციული წესებით შეიძლება აღიწეროს.

თუ რომელიმე ამ უნივერსალურ კატეგორიათაგან აისახა ტრანსფორმაციული გარდაქმნების შედეგად ენობრივ ფორმალური ნიშნით, მაშინ მოცემულ ენაში იქნება შესაბამისი გრამატიკული კატეგორია. ამგვარად, ყოველ ენას აქვს გრამატიკული კატეგორიების თავისი განსაკუთრებული სისტემა, რაც დამოკიდებულია უნივერსალური კატეგორიების ფორმალნიზაციაზე მოცემულ ენაში.

უნივერსალური კატეგორია შეიძლება აისახოს:

1. ლექსიკურ-სემანტიკურ დონეზე; ე. ი. აღნიშნული კატეგორია იქნება ლექსიკურ-სემანტიკური კატეგორია მოცემულ ენაში (მაგ., სქესი ქართულში).
2. სინტაქსის დონეზე; ე. ი. იქნება სინტაქსური კატეგორია განხილულ ენაში (მაგ., გარდამავლობა ქართულში).
3. მორფოლოგიურ დონეზე — მორფოლოგიური კატეგორია³ (მაგ., რიცხვი ქართულში).

ბუნებრივია, თუ კატეგორია უნივერსალურია ის აუცილებლად იქნება ასახული ნებისმიერ ენაში, ე. ი. ის აუცილებლად იქნება ან ლექსიკური ან გრამატიკული (მორფოლოგიური ან სინტაქსური) კატეგორია. როგორც წესი, გრამატიკული კატეგორია ამავე დროს არის ლექსიკურა კატეგორია, მაგრამ არა პირიქით.

ბოლოს, კიდევ ერთხელ გავხაზავთ, რომ წარმოდგენილი სიღრმისეული სტრუქტურა (ენებით-ლოგიკურ, უნივერსალურ კატეგორიებთან ერთად) ივარაუდება ნებისმიერი ენის მარტივი წინადადების ბაზად. ენათა განსხვავებულობა შედგება უნივერსალური კატეგორიების სხვადასხვაგვარი ასახვისა ენობრივ დონეებზე, რაც შესაბამისად განსხვავებული ტრანსფორმაციული წესებით აღიწერება.

შ ე ნ ა შ ე ნ ე ბ ა

¹ ბოლო დროს, ენათმეცნიერთა უმრავლესობა სწორედ ამ თვალსაზრისისაკენ იხრება. ის ტენიერი, ჩეიფი, მაკოლი, ლაჟოფი, ხრაჟოვსკი, კურილოვიჩი, ვაკი... ზმნა წარმოადგენს არა მხოლოდ წინადადების მორფანებულ ელემენტს (არნ. ჩ. ი. კ. ბ. ა. ვ. ა. მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში, თბ., 1968), არამედ მთელი (ქართული) წარმოთქმის ძირითად აქცენტუალურ ბირთვს (ს. ე. დ. ე. ტ. ი., ქართული ენის რიგმულ-მელოდიკური სტრუქტურა, თბ., 1969).

საინტერესოა, რომ ხომსკის მოდელის ბოლო ვარიანტი (ასპექტები⁴), სადაც ზმნური და სახელური კვლევების წინადადების წარმოქმნის პირველსავე ეტაპზე მოიღება როგორც ერთი დონის თანაბარუფლებიანი⁵ შემადგენლები (S → NP+VP), მაინც ზმნას ენიჭება მთავარი მნიშვნელობა, რამდენადაც: ა) სწორედ ზმნა განსაზღვრავს მასთან დაკავშირებული სახელის ნიშან-თვისებებს: [+ სულიერი], [-აბსტრაქტული]... ბ) ნებისმიერი ახალი სემანტიკური მნიშვნელობა, მაგ., წარსული დრო, რომელიც ემატება ზმნას, ცვლის მთელი წინადადების სემანტიკას, მაშინ როდესაც სახელთან გაჩენილი ახალი სემანტიკური მნიშვნელობა, მაგ., მრავლობითობა, არ ვრცელდება მთელ წინადადებაზე. (H. X. O. M. S. K. H., *Аспекты теории синтаксиса*, М., 1972).

² შდრ. არნ. ჩიქობავას მიერ მოცემულ მარტივი წინადადების განმარტებას: არნ. ჩ. ი. კ. ბ. ა. ვ. ა. დასახ. შრ., გვ. 234.

³ აკ. შ. ა. ნ. ი. ძ. ე., სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში, ტფ., 1920, გვ. 21.

⁴ აკ. შ. ა. ნ. ი. ძ. ე., ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, თბ., 1973, გვ. 171.

⁸ „ვალენტობისა“ და „პირიანობის“ განსხვავების შესახებ იხ. თ. ვ. ვაძე, ე. ლ. ი. ძე, ხმის „პირიანობა“ და „ვალენტობა“, (ხელნაწერი).

⁹ L. T e s n i è r e, *Éléments de syntaxe structurales*, Paris, 1959, გვ. 105—106.

¹⁰ მაგ., ვ. ვაკე სიტუაციის აქტანტებად მიიჩნევა: 1 სუბიექტს; 2. ობიექტს; 3. ადრესატს; 4. მოქმედების ხელისშემწეობ პირობებს (მიზეზი, იარაღი, მასალა...); 5. სივრცის მპონკრეტო-ზებელ ელემენტებს; 6. დროის მპონკრეტოზებელ ელემენტებს; 7. მოქმედების მკუთხენელ სუბ-სტანციას. (В. Г. Г а к, *К проблеме синтаксической семантики*, «Инвариантные синтаксические значения и структура предложения», М., 1969, გვ. 7.)

¹¹ „არა ჩანს ნათლად, ვალენტობა ფორმალური ნიშნით განისაზღვრება, თუ აღამწვევტია სემანტიკური მხარე“. ვაუჩკეველია წინდებულიანი ბრუნვების საკითხი. (ლ. ე ნ უ ქ ი ძ ე, ხმის ვალენტობის და პირიანობის მმართება ქართულში, თანამედროვე ზოგადი და მათემატიკური ენათმეცნიერების საკითხები“, IV, თბ., 1974, გვ. 55).

¹² მაგ., ხრაკოვსკი, ხოლოდოვიჩი განასხვავებენ სიტუაციის და მის პარტიკიპანტებს, ერთი მხრივ, და სინტაქსურ სტრუქტურას და აქტანტებს, მეორე მხრივ. პირველი სემანტიკიდან გამომდინარე განისაზღვრება და მისთვის ამოთავალია პრედიკატის ადგილიანობა, მეორე სინტაქსური სტრუქტურიდან გამომდინარეობს და ამოსავალია ვალენტობა. (В. С. Х р а к о в с к и й, *Пассивные конструкции*, «Типология пассивных конструкций (Диатезы и валогы)», Л., 1974, აპრესიანი, მოსპელოვი და სხვები განასხვავებენ სინტაქსურ და სემანტიკურ მართვას (Ю. Д. А п р е с я и, *Синтаксис и семантика в синтаксическом*, «Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие», М., 1969, გვ. 302—307; II. С. П о с п е л о в, *О некоторых синтаксических категориях*, იქვე, გვ. 299—302).

¹³ ფორმალურ და აზრობრივ ვალენტობას განასხვავებს ლ. სოვა: «... учитывая дуализм лингвистических элементов, мы должны будем говорить о двух типах валентности: для формальных связей и для смысловых связей... (Л. С. С о в а, *Валентность и транзитивность с позиции лингвистического дуализма*, «Языковые универсалии и лингвистическая типология», М., 1969).

¹⁴ ვანზე რჩება სიტუაციის პარტიკიპანტების (სიტუაციის შემადგენელი დანარჩენი წევრებ-ბის) საკითხი (იხ. ხრაკოვსკი, ხოლოდოვიჩი), რამდენადაც ეს ერთგვარად სცილდება ენობრივ სუბ-როს და (უფრო) ექსტრალინგვისტური ხდება.

¹⁵ ასევე, გერმანულში, ივგლისურში, ფრანგულში... (2) შემთხვევა გრამატიკალიზებულია ზხოლოდ სინტაქსურ დონეზე.

¹⁶ მაგ., შემერულში ძირი „gub“ ნიშნავს: დგას, დგამს, იღებება.

¹⁷ შდრ. ალისა პარისის სადისერტაციო ნაშრომში მოცემულ განმარტებას ენებთი კონსტრუქციისა (Alice Carmichael H a r r i s, *Grammatical relations in Modern Georgian*, Cambridge, 1976, გვ. 5—9).

¹⁸ სხვადასხვა ენის მონაცემები ამოკრებელია შემდეგი ლიტერატურიდან: Я. М. Б о р о в с к и й, А. В. Б о л д у р е в, *Латинский язык*, М., 1949; George Beer (Rudolf M e y e r, *Hebräische Grammatik*, Berlin, 1955; Б. М. Г р а н д е, *Введение в сравнительное изучение семитских языков*, М., 1972; L. H. Gray, *Introduction to Semitic Comparative Linguistics*, 1934; Л. А. Д р а г у н о в, *Исследование по грамматике современного китайского языка*, М.-Л., 1952; II. М. Д ъ л к о н о в, *Языки древней Передней Азии*, М., 1967; А. А. К о в а л е в, Г. Ш. Ш а р б а т о в, *Учебник арабского языка*, М., 1969; А. А. Л е о н т ъ с е н, *Пануасские языки*, М., 1974; Л. А. Л и п и н, *Акадский язык*, М., 1964; Ю. А. С м и р н о в, *Язык Лепди*, М., 1970; С. И. С о б о л е в с к и й, *Древне-греческий язык*, М., 1948; И. Ф р и д р и х, *Краткая грамматика хеттского языка*, М., 1952; კ. წ ე რ ე თ ე ლ ი, *თანამედროვე ასურული ენის გრამატიკა*, თბ., 1968; ან. ჩ ი ქ ბ ა ვ ა, *ო. ე ბ რ ე ც ვ ა ძ ე, ხუნძური ენა*, თბ., 1962. К. С. Ш а к р ы т, *Очерки по абхазско-адыгским языкам*, Сухуми, 1967.

¹⁹ ესაა ე. წ. ბერძნული მედიუმის ფორმები.

²⁰ როგორც ჩანს, ეს შესაძლებელია ენებში, სადაც ქვეყნის მორფოლოგიური კატეგორია გამოიყოფა და უკუქვეყნობა ქვეყნის კატეგორიასთან ერთიანდება, განსხვავებით იმ ენებისგან, სადაც ქვეყნის კატეგორია არ გამოიყოფა და ამდენად უკუქვეყნობა გეარს უკუეშირდება. ეს მოსალოდნელია, რადგან, როგორც აღვნიშნეთ, უკუქვეყნობის დროსაც: ადგილიანობა > ვალენტობა; ავგნისი = თემა.

¹⁹ კავშირები კონსტრუქციებს ტიპოლოგიური ანალიზის შესახებ იხ. В. Н е д я л - к о в, Г. С и л ь н и к и й, Типология каузативных конструкций, Морфологический каузатив, Ленинград, 1969. В. C o m p r i e, Causatives and universal grammar, King's College, Cambridge, 1977.

²⁰ ა. ე. ნ ა ნ ი ძ ე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, თბ., 1973, გვ. 357.

²¹ აქ შესაძლებელია სხვა შემთხვევები: ა) ახალ გაჩენილი ირბი ობიექტი იძლევა ლოკაციურ მნიშვნელობას; მაგ., ქართულში: წის ის—აწის ის მას ბ) ახალი პირი არის აღრესატი; მაგ. წერს ის წეილს — სწერს ის მას წეილს, და სხვა.

²² ა. ე. ნ ა ნ ი ძ ე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, თბ., 1973, გვ. 323.

²³ ჩვენი აზრით, ენის სიღრმე უნდა ასახედეს ენის სემანტიკურ მხარეს და რადგან სემანტიკა უნივერსალურია (ყველა ენისათვის საერთო), ისიც (სიღრმისეული სტრ-ა) უნდა იყოს უნივერსალური. პრედიკატის ადვილანობის მიხედვით უანსაზღვრელი სღრმე აქმაყოფილებს ამ პირობას.

²⁴ სახელური ფრაზების ასეთი სახის სასარგებლოდ მეტყველებს: უარყოფითი წინადადების ფორმირება (იხ. Тезисы дискуссии «Типология как раздел языкознания» М., 1976, გვ. 19), მიმართებითი წინადადების ფორმირება (იხ. ვაერკობის ტრანსფორმაცია); ჩინური ენის მტკიცებითი კონსტრუქციები (ყოველი სახელი არა მხოლოდ სიღრმეში, არამედ ზედაპირულადაც აქტივობადად წარმოდგენილია პრედიკატული ელემენტის იმი «არის, წარმოადგენს» თანხლებით; და სხვა ფაქტები. მსგავს ჩართულ წინადადებას ვარაუდობს სახელური ფრაზებისათვის ქ. მაკოლე (James D. M c C o w l e y, Meaning and the Description of Languages, «Grammar and Meaning», Japan, 1973), როლესაც მნიშვნელობის სემოლოგიური ლოგიკის ერთეულებით წარმოადგენს.

²⁵ გ. მ ა კ ა ვ ა რ ი ა ნ ი და გ. ნ ე ბ ი ე რ ი ძ ე, მორფოლოგია, „ენათმეცნიერების შესავლის საკითხები“, ე. ახელუიანის რედაქციით, თსუ, თბ., 1972, გვ. 179.

²⁶ А. Б о н д а р к о, Понятийные категории и языковые семантические функции в грамматике, Универсальные и типологические исследования, М., 1974; მ ი ს ი ვ ე, Принципы построения функциональной грамматики современных славянских языков, «Грамматическое описание славянских языков», М., 1974; О. Е с е р с е н, Философия грамматики, М., 1958.

²⁷ А. Б о н д а р к о, Грамматическая категория и контекст, Л., 1974.

²⁸ М е щ а н и н о в, Соотношение логических и грамматических категорий, язык и мышление, М., 1967.

²⁹ О. Г. Р е з и з а, Общая теория грамматических категорий. Структурно-типологические исследования в области грамматики славянских языков, М., 1973.

³⁰ М. М. Г у х м а н, Лингвистические универсалии и типологические исследования, М., 1974.

³¹ Working papers on Language Universals, Stanford, California;

³² შესაძლებელია უნივერსალური კატეგორია ერთდროულად აისახოს რამდენიმე დონეზე, მაშინ გვექნება: ლექსიკო-სინტაქსური, სინტაქსურ-მორფოლოგიური და სხვა ამგვარი მკვეთი კატეგორიები.

Р. А. АСАТИАНИ

ГЛУБИННАЯ СТРУКТУРА ПРОСТОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Резюме

Глубинная структура простого предложения в работе представлена в виде набора логико-семантических, универсальных категорий (лицо, число, аспект, род . . .) и структуры типа: $VP_A + NP_A$, где каждая фраза (NP_i), в свою очередь, определяется как вставное предложение: $S_i \rightarrow NP_i$, «является» N_i . Число таких именных фраз зависит от семантической валентности (А) конкретного глагола. В работе различаются семантическая валентность (семантически обусловленное минимальное—обязательное и достаточное — количество NP), формальная валентность (фор-

мально-синтаксически обусловленное количество NP), и личность (морфологически репрезентированное количество NP) глагола, напр. глагольная форма *tiçers* («писать») является двухместным (агент, пациенс, — адресат возможный, но не обязательный компонент ситуации «писать»), трехвалентным (субъект, прямой объект, косвенный объект) и одноличным (морфологический показатель субъекта -S).

Подобным образом определенная глубинная структура предполагается исходной для поверхностных структур простых предложений языков различного строя. Суть языковых различий — различное репрезентирование соответствий: семантическая валентность-форм. валентность-личность — и универсальных категорий на грамматическом уровне.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. შერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ზოგადი ფონეტიკისა და აღმოსავლური ენათა ტიპოლოგიის განყოფილება

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. შერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტმა

ილია ტაბალა

გლაზგოს უნივერსიტეტში შემონახული ერთი
ხელნაწერის შესახებ*

გლაზგოს უნივერსიტეტის ჰანტერის ბიბლიოთეკაში შემონახულია თურქულ ენაზე შედგენილი ერთი თხზულება, რომელიც იოსებ ქართველს ეკუთვნის. იოსებ ქართველი ცნობილია როგორც უცხოურ, ისე ქართულ ისტორიოგრაფიაში. 1717—1723 წწ. იგი ისფაჰანში საფრანგეთის საკონსულოს ააჩივანი იყო, ხოლო შემდეგ კვლავ კონსტანტინოპოლში დაბრუნდა. იოსებ ქართველს მოღვაწეობას ბევრი ავტორი შეეხო (იმ პერიოდში საფრანგეთის ელჩი კონსტანტინოპოლში დ'ანდრეზელი, თავდუშ კრუსინსკი, ლ.-ა. დე ლამაი დე კლერაკი, ჯ. ჰანევი, ს. გილანენცი, ტ. პ. ვეირი, დ. მ. ლენგი, ე. გაბაშელი, ლ. ლოკარტი, თ. ნატროშვილი, მ. გობეჯიშვილი, ი. ტაბალა, გ. პაიჭაძე და სხვ.)².

ისფაჰანში საფრანგეთის კონსულის თარჯიმნად ქუშაობის პერიოდში იოსებ ქართველმა დაწერა „მოგონება“³, რომლის სრული სათაურია: „მოგონება სპარსეთში უკანასკნელი სამოქალაქო ომის შესახებ. 1723 წლის 31 იანვარი. შედგენილი ისფაჰანში საფრანგეთის კონსულის ბატონი დე ლა გარდანს კანცელარიის უფროსს ანუ მდივნის მიერ“⁴.

იოსებ ქართველის ეს „მოგონება“ შეიცავს 58 ხელნაწერ გვერდს. აქ მოთხრობილია: ავღანელ ტომთა მოკლე ისტორია, ყანდაპარში შამ აბაზ II-ის გაბატონება, ყანდაპარში ქართლის მეფის გიორგი XI-ის (უცხოურ ლიტერატურაში გურგინ-ხანად წოდებულის) მმართველობა, სპარსელთა ბატონობის წინააღმდეგ ავღანელ ტომთა ამბოხება, ავღანელ ტომთა ბელადის მირ ვეისის მიერ გიორგის მუხანათური მოკვლა (1709 წ.), ყანდაპარის ბრძოლებში მეორე ქართველი მეფის — ქაიხოსროს დაღუპვა (1711 წ.), ყანდაპარში მირ ვეისის შეიღობა — მირ მაჰმედის გაბატონება, ხოლო შემდეგ მისი ლაშქრობა სპარსეთის წინააღმდეგ, ისფაჰანის დაპყრობა და სხვ.

იოსებ ქართველის ეს „მოგონება“ დაუმთავრებელია. ბოლო წინადადება დაუსრულებელია „მოგონებას“ თავში აწერია „1723 წლის 31 იანვარი“. ხოლო იგი თავდება 1723 წლის 8 იანვრის ამბებით. ამ „მოგონების“ ბოლოს იოსები აღწერს მირ მაჰმედის სარდლის ამან ოლას მიერ ათიათასიანი ლაშქრით ყაზვინის აღებას, აქ ავღანელების გაბატონებას, 1723 წლის 8 იანვარს ავღანელთა ალერახსნილი მოქმედების წინააღმდეგ ყაზვინის მოსახლეობის ამბოხებას და „მოგონება“ შემდეგი სიტყვებით მთავრდება: „მეგრამ გენერალმა ამან ოლამ, რომელიც მარჯვენა მხარში ისრით იყო დაჭრილი, დაინახა რა, რომ მისი ხალხი გააფთრებული მოსახლეობის დარტყმით გარბოდა, თვითონაც გარქცა...ში“⁵.

იოსებ ქართველის ეს „მოგონება“ თავისთვის გაკეთებულ ჩანაწერს, შეად შედგენილ ნაშრომს უფრო ჰგავს (მრავალ ადგილას წაშლილია და გადამწორებული). ჩანს, რომ ეს „მოგონება“ მას არსად არ გაუგზავნიდა. შესაძლებელია, აქ თავმოყრილი მასალებიდან მან შეადგინა სპეციალური მოხსენებები

ბარათები და წარუდგინა თურქეთის დიდ ვეზირს, კონსტანტინოპოლში საფრანგეთის ელჩს და, ბოლოს ლ.-ა. დე ლა მამი დე კლერაკს.

ესფაჰანში მოღვაწეობის პერიოდში იოსების მიერ შედგენილი სხვა „მოგონება“, „საპაახსოვრო ბარათი“, „მოხსენებითი ბარათი“, „ანგარიში“ ან სხვა საბუთი არ ჩანს. საფრანგეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროს არქივში მოიპოვება ისფაჰანში საფრანგეთის საკონსულოს მიერ იმ პერიოდში პარიზში გავზაუნელი სხვადასხვა წერილი, მაგრამ ისინი იოსების ხელით არაა დაწერილი.

როგორც ჩანს, კონსტანტინოპოლში დაბრუნების შემდეგ იოსებ ქართველმა თავისი „მოგონებიდან“ შეადგინა ვრცელი „ანგარიში“ თურქულ ენაზე და თურქეთის დიდ ვეზირს მიართვა. გლავგოს უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკიდან მიღებული თურქული ტექსტის მიხედვით მისი სათაური ასეთია: „არეულობა სპარსეთში XVIII საუკუნის დასაწყისში“.

შემდეგ ეს „ანგარიში“ იოსებ ქართველს იტალიურ ენაზე შეუდგენია და კონსტანტინოპოლში საფრანგეთის ელჩ დ'ანდრეზელისათვის გადაუცია⁶. „ეს-ეს არის, — ატყობინებდა ელჩი დ'ანდრეზელი პარიზში თავის მინისტრს, — ვესაუბრე ბატონ იოსებს... იმ „ანგარიშის“ შესახებ (ის მან მომცა იტალიურ ენაზე), რომელზეც მე თქვენ გაცნობეთ 27 თებერვალს, რომ მე ვაქეთებდი პატარა ანგარიშს სპარსეთის უკანასკნელი არეულობის შესახებ. ამჟამად აღგენენ საბოლოო ტექსტს და მე მას მაშინვე გამოვიგზავნი“⁷.

კონსტანტინოპოლიდან საფრანგეთის ელჩის მიერ პარიზში გავზაუნელი ამ „მოხსენებითი ბარათის“ სრული სათაური ასეთია: „მოხსენებითი ბარათი სპარსეთის უკანასკნელი რევოლუციის შესახებ 1724 წლის ბოლომდე. ბატონი დ'ანდრეზელის 1725 წლის 8 აგვისტოს წერილით“⁸. ამ „მოხსენებითი ბარათში“ ერთ ადგილას მოხსენიებულია იოსებ ქართველი და იქვე აღნიშნულია: „ეს ის არის, ვინც მოგვცა ცნობები, რომლის საფუძველზე ეს „ანგარიში“ დაიწერა“⁹.

ეს „მოხსენებითი ბარათი“ სავსებით ემთხვევა იოსებ ქართველის „მოგონებას“ 1723 წლის იანვარამდე. ზოლო შემდგომი ამბები სხვა წყაროებიდან უნდა იყოს აღებული.

ლ.-ა. დე ლა მამი დე კლერაკი წერს: „... მან (იოსებ ქართველმა. — ი. ტ.) დიდ ვეზირს წარუდგინა თურქულად დაწერილი უფრო ზუსტი და უფრო დაწვრილებითი ანგარიში ყოველივე იმის შესახებ, რაც მოხდა სპარსეთში. მან შეადგინა მეორე ანგარიში იტალიურად ელჩისათვის და მისი ხელით დაწერილი ასლი მე გადამომცა“¹⁰.

ამჟერად ჩვენი მიზანია შევჩერდეთ იოსებ ქართველის მხოლოდ ჩემოხსენებულ თურქულ ენაზე შედგენილ და თურქეთის დიდი ვეზირსადმი წარუდგენილ „ანგარიშზე“. იოსებ ქართველის ეს თურქული ხელნაწერი ენახება ინგლისში გლავგოს უნივერსიტეტის პანტერის სახელობის ბიბლიოთეკაში¹¹.

იოსებ ქართველის ეს თხზულება დღემდე მთლიანად არც ერთ ენაზე არაა თარგმნილი. მისი შინაარსი ზოგიერთი კომენტარებით ინგლისურ ენაზე გამოაქვეყნა ინგლისელმა პროფესორმა ტ. ჰ. ვეირმა¹².

ჩვენ გადავწყვიტეთ გვეთარგმნა პროფ. ტ. ჰ. ვეირის ეს ნაშრომი, შეგვედარებინა ამ გზით იოსებ ქართველის თურქულად შედგენილი თხზულების შინაარსი იოსებ ქართველის „მოგონებასთან“, კონსტანტინოპოლიდან საფ-

რანგეთის საელჩოს მიერ პარიზში გაგზავნილ „მოხსენებით ბარათთან“ და ზოგიერთ სხვა წყაროსთან. ასევე, დაგვერთო მისთვის ჩვენი კომენტარები.

ამრიგად, როგორც ჩანს, თურქეთის დიდი ვეზირისადმი იოსების მიერ თურქულ ენაზე წარღვნილ „ანგარიშს“ და კონსტანტინოპოლში საფრანგეთის საელჩოს მიერ პარიზში გაგზავნილ „მოხსენებით ბარათს“ საკუძღვლად იოსებ ქართველის მიერ ისლამანში შედგენილი „მოგონება“ უღვეს. იგივე მასალებით ისარგებლა ლ.-ა. დე ლა მამი დე კლერაკმა თავისი „სპარსეთის ისტორიის“ დაწერის დროს, თუმცა, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, მას ბევრი სხვა საინტერესო მასალაც გააჩნდა.

გარდა შემოხსენებული ხელნაწერებისა, ჩვენ კიდევ გავაჩნია: „მოხსენებისადმი დამატება“, შედგენილი 1723 წლის თებერვალში: „ერთი თურქული სამახსოვრო ბარათის თარგმანი ფრანგულად სპარსეთში მომხდარი არეულობის წარმოშობის შესახებ“; მოხსენებითი ბარათი შედგენილი ლათინურ ენაზე 1724 წელს, დღიურები, სადაც აღწერილია ისფაჰანთან მირ შაჰმუდის ბრძოლის ამბები და სხვ. მაგრამ ამაზე სხვა დროს.

ახლა ინგლისელი პროფესორის ტ. ჰ. ვეირის ნაშრომის შესახებ.

ტ. ჰ. ვეირი — „არეულობა სპარსეთში XVIII საუკუნის დასაწყისში (გლახჯის უნივერსიტეტში არსებული თურქული ხელნაწერის მიხედვით)“¹. ბატონი ლა მამი კლერაკი თავის „სპარსეთის ისტორიის“ დასაწყისში, რომელიც 1750 წელს პარიზში გამოქვეყნდა², იძლევა ამ ისტორიაში გამოყენებული ნაშრომების სიას³. მათ შორის არის ოთხი ნაშრომი, რომელთათვის დავალებული ვართ ერთი ქართველის, სასელად იოსების წინაშე. იგი ისფაჰანში საფრანგეთის კონსულის თარგმანის მოვალეობას ასრულებდა. ეს ნაშრომებია: 1. Mémoire sur la difference du rit entre les Turcs et les Persans, ციტირებულია, როგორც „მემუარი“; 2. Notes de M. Joseph. ეს არის იოსების ზეპირი ახსნა-განმარტებები, რომლებიც მან მოუთხრო ბატონ ლა მამი კლერაკს და ეხება მის მიერ აღწერილ ამბებს (შემდგომში მოხსენიებულია) და ორიც სხვა, რაზედაც ის აკეთებს შენიშვნებს, ციტირებულია, როგორც „შენიშვნა“. 3. Relazione della Rivoluzione di Persia, ციტირებულია, როგორც „პირველი რელაციონი.“ ეს დოკუმენტი მოიცავს მნიშვნელოვან მოვლენებს სპარსეთში არეულობის დაწყებიდან 1724 წლის ბოლომდე. 4. Relazione della Rivoluzione di Persia, seconda parte, ციტირებულია, როგორც „მეორე რელაციონი“. იგი გვაცნობს ზოგიერთ ვამოტოვებულ მოვლენებს და მოგვითხრობს მათ 1725 წლამდე. თავდაპირველად იგი შედგენილი იყო დიდი ვეზირისათვის თურქულად იოსების მიერ, რომელიც იმ დროს კონსტანტინოპოლში იმყოფებოდა და რომელმაც გადაწერა ეს თარგმანი ლა მამი კლერაკისათვის.

გლახჯის უნივერსიტეტის ჰანტერის ბიბლიოთეკაში არის სელნაწერი თურქულ ენაზე. ის დაწერილია ან თვითონ იოსების მიერ ან მისი კარნახით და დაკავშირებულია იმავე მოგონებებთან, რომლებიც შეიძლება წარმოადგენდეს მონათხრობს, რომელიც ემყარება ზემოთ მოყვანილ ინფორმაციას ვეზირისათვის ან შეიძლება იყოს დამოუკიდებელი წყარო იმავე ავტორისა.

ეს ხელნაწერი, რომელიც მოიცავს 60 გვერდს (თითოეული გვერდი შეიცავს 15 სტრიქონს, თითოეული სტრიქონი — 6 ან 7 სიტყვას), დაწერილია მეტად ზუსტი naskhi-ით, მაგრამ მნიშვნელოვანი აჩქარების ნიშნები მაინც ემჩნევა. დამწერს დავიწყებია, რომ ის იყენებდა აღმოსავლურ ენას და დაუწყია პირველი ფურცლის რექტორდან. 12 სტრიქონის დაწერის შემდეგ მას შე-

უჩინვეია თავისი შეცდომა, გადმოუბრუნებია ხელნაწერი თავდაყირა და კვლავ დაუწყია წერა იმავე ფურცლის შიდა მხარეზე. სათაური შევსებულია მხოლოდ პირველ 29 გვერდზე. ხელნაწერის დანარჩენ გვერდებზე გვხვდება სივრცეები მათთვის დატოვებული. ზოგიერთ სიტყვებში და საკუთარ სახელებშიც კი შეცდომებია და სიტყვები არასწორადაა დაწერილი. ერთი თუ ორი წინადადებაცაა, რომელიც გაუგებარია, მაგრამ ვერ ვიტყვი რისი ბრალია, ხელნაწერის აუ ჩემი უცოდინარობის. მთავარი მასალა მოიცავს დაახლოებით იმასვე, რასაც ლა მამი კლერაკის ნაშრომის პირველი 4 წიგნი (შემდგომში იხ. შემოკლებით: მ. კ.¹⁹) ან ჯონას პანევის 3 ტომი — „ისტორიული ანგარიში ბრიტანეთის ეპქრობაზე კასპიის ზღვის გადაღმა, სპარსეთის არეულობისას“, ლონდონი, 1753 (შემდგომში იხ. შემოკლებით: ჯ. კ.¹⁷).

ხელნაწერი იწყება 4 სტრაქონისაგან შემდგარი წინასიტყვაობით: „ვინმე ჯონეფომ ისფაჰანიდან, 8 წლის განმავლობაში იქ ყოფნის შემდეგ¹⁸, საკუთარი თვლით იხილა ყოველივე და შემდგომ გვაძლევს ანგარიშს იმ ახალი ამბებისას, რომლებიც 1138 წელს¹⁹ გაიგო“ (დაწყებული ახ. წ. 1725 წლის 9 სექტემბერს²⁰). შემდეგ მოდის თხრობა იმისა, თუ როგორ „თქვენმა მონაწილემ“²¹, თბილისის მკვლარმა, ჯერ კიდევ ახალგაზრდობისას იმოგზაურა ეგვიპტეში, რათა შეეძინა გამოცდილება დასავლეთის ენებში. ბრუნდებოდა რა გემით ვენეციიდან კონსტანტინოპოლში, შემთხვევით თარჯიმანი გახდა „ელჩი“ ბატონი გარდანისა, რომელიც „საფრანგეთის მეფემ“ (ლუი XIV) სპარსეთში გაგზავნა²². როგორც კი ბატონი გარდანი მოგზაურობისათვის მოემზადა, იგი ზღვით გაემგზაურა ტრაპიზონში, იქიდან კი ხმელეთით არწრუნის, ერევნის, ნახიჩევანის, თაერიზისა და სასულთნოს გავლით ყაზვინში. ეს იყო ახ. წ. 1717 წელს ან 1129 წელს ჰიჯრით²². როდესაც შაჰ ჰუსეინი ისფაჰანიდან ყაზვინში ჩავიდა, გარდანი წარუდგა მას თავისი სარეკომენდაციო წერილებით.

ხელნაწერი ახლა დაყოფილია პარაგრაფებად, რომელთაგანაც თითოეულს უნდა ჰქონოდა სათაური, მაგრამ მხოლოდ პირველი 9 სათაურია შევსებული. დანარჩენი მოკემულია მრგვალი ფრჩხილების ფარგლებში²³.

ყაზვინში შაჰის ვიზიტის მიზეზი. მიზეზი გამოწვეულია ხორასნის პროვინციის დიდ სივრცეზე გადაღობულობით და მის ორ დამოუკიდებელ გუბერნიად — ჰერათისა და მაშჰად-ტასის გუბერნიებად დაყოფით, ხანთა—ხანის ანუ ბეგლარ-ბეგის მეთაურობით.

ჰერათის ანგარიში. შაჰის გუბერნატორი მოჰამედ ზამან ხანი ბოროტად იყენებდა თავის თანამდებობას, ავლანელები აჯანყდნენ აზად ალაჰის მეთაურობით. მოჰამედ ზამან ხანი და მისი 1500-იანი არმია მარცხდება და თავს ისფაჰანში გაქცევით შეელის. ჰერათი სპარსეთისაგან დამოუკიდებელი ხდება. ეს მოხდა 1129 წელს. აზად ალაჰის მიერ სამშობლოს ლალატი არ არის ნახსენები. (მ. კ., გვ. 114, „პირველი რელაციონი“).

ანგარიში მაშჰად-ტახზე. სიისტანში შაჰის გუბერნატორი მელიქ მოჰამედ ხანი იყო. თუმცა შიიტია, მაგრამ ის მეგობრულ დამოკიდებულებაშია ყანდაზარელ მირ მოჰამედთან და ხელი არ შეუშალა მის თავდასხმას ქირმანზე; არც მოგვიანებით, როცა ის ისფაჰანში ალყაშემორტყმულ შაჰთან საშველად მიდის და მირ მოჰამედი მასთან ნასრ ალაჰს აგზავნის (ასევე სიისტანიდან), იგი და მისი 8000 კაცი იხვევენ უკან და იპყრობენ მაშჰად-ტასს, რომელიც სპარსეთისათვის ასევე დაკარგული აღმოჩნდა. (მ. კ., გვ. 327, „პირველი რელაციონი“;

ქ. პ., გვ. 140). ეს 1722 წელზე ადრე არ მომხდარა. აქ ხელნაწერში არის ასეთი შენიშვნა: „ჩვენც ასევე, ჩვენი მხრიდან, სამი თვე დავეყავით რა, ელჩთან ერთად გავემგზავრეთ ისფაჰანში, შაჰ ჰუსეინმა იქ ჩვენ ელჩს თავის განკარგულებაში გადასცა მდიდრულად მორთული სასახლე“.

შაადება ჰერათის დასახმარებლად და აზაჩ ალაჰის დასათრგუნავად. შაჰმა ყაზვინში ფეხზე დააყენა 30 ათასიანი ლაშქარი სეფი ყული ხანის მეთაურობით. აზაჩ ალაჰი ხედება რა ამას, მიმართავს უზბეკებს. ბელუჯების სულთანი მას 12 ათას კაცს უგზავნის. სპარსელები მათ მოულოდნელად თავს წაადგნენ, „სრული სიმწარე აგემეს“, ვინაიდან ყიზილბაშებს ტყვეები არ მიჰყავთ. აზაჩ ალაჰმა 13 ათასი კაცით 15 ათასი აზღალის წინააღმდეგ, 5 საათიანი ბრძოლის შემდეგ „სპარსელების სიმტკიცე გაქცევით შემოატრიალა“. დაიღუპა 8 ათასი ყიზილბაში და 3 ათასი ავღანელი. სეფი ყული ხანი მოკლულია. მისი საველე საწყობი საბრძოლო მასალით და 20 ზარბაზანი ხელში ჩაგდებულია. (მ. კ., გვ. 123, „პირველი რელაციონი“, რომლის რიცხვები შეესაბამება ხელნაწერს, მაგრამ იგი მთავარ მოქმედ პირად სეფი ყული ხანის ვაჟს ასახელებს. ასევე იხ. ქ. პ., გვ. 64).

მირ შაჰმუდის თავდასხმა ჰირმანზე. მირ შაჰმუდი ბელუჯების დახმარებით გაივლის სიისტანს, თავს ესხმის ჰირმანს და ბრუნდება ყანდაჰარში. გაიგებს რა ამ „უბედურებას“ შაჰი ტოვებს ყაზვინს და მიდის თეირანში. აქ დური ეფენდი, თურქეთის ელჩი, მოდის და თავის სარეკომენდაციო წერილს წარუდგენს მას. ხელნაწერში სიტყვა არაა ნათქვამი ლუტფ ალი ხანის მიერ მირ შაჰმუდის დამარცხების შესახებ. ფაქტიურად ლუტფ ალი ხანი არსად არაა მიხსენიებული ხელნაწერში. (მ. კ., გვ. 135, „პირველი რელაციონი“ და შენიშვნა; ქ. პ., გვ. 69).

ანგარიში იმამისა და ბაჰრეინად წოდებული პროვინციის შესახებ. იმამი შეიჭრა ბაჰრეინში. სპარსელები, რომლებიც საზღვაო ბრძოლაში სუსტნი არიან, სამხედრო სამსახურში მეგობარ პორტუგალიელებს იწვევენ და ამასობაში თავს უყრიან ჯარებს ბენდერ-კონგთან და ბენდერ-რიკთან. პორტუგალიელები ჩამოდიან დიუდან და ლუზან უშვებენ ბენდერ-კონგთან. მათმა აღმირალმა. ს. ნამ რაიმეს გააკეთებდა, ფულის გარკვეული თანხა მოითხოვა. სანამ ისინი ამის შესახებ კამათობენ, პორიზონტზე იმამის გემები გამოჩნდნენ. პორტუგალიელებმა ბრძოლა გააჩაღეს. სპარსელები ნაპირიდან „სპექტაკლით ტყებოდნენ“. პორტუგალიელები ბრუნდებიან და დიუში მიემგზავრებიან. მოგვიანებით პორტუგალიელთა ელჩი თეირანში შაჰთან მიდის. (დური ეფენდი ჯერ კიდევ იქ იმყოფება), მაგრამ ისინი ვერ შეთანხმდნენ ასანაზღაურებელ თანხას. ბოლოს, ბენდერ-აბასის საბაჟოს მდიდარი მოხელე შაჰის სახელით 208 ქისა ვერცხლს აძლევს მათ ავანსად და ბაჰრეინი სპარსეთს უბრუნდება. ხელნაწერი უმატებს, რომ უკანასკნელი ცნობების მიხედვით, ამბობენ, რომ ისფაჰანის დაპყრობის საბაბით, იმამი კვლავ იჭრება ბაჰრეინში. ეს მონათხრობი განსხვავდება მ. კ. -ის (გვ. 129, მეშუარი და შენიშვნა, „პირველი რელაციონი“) და ქ. პ.-ისაგან (გვ. 66). ამ უკანასკნელში ლაპარაკია მხოლოდ ბენდერ-აბასზე, როგორც სპარსელთა დასაბანაკებელ და სამხედრო-საზღვაო ბრძოლის მოქმედების ადგილზე და დიუს ნაცვლად გოაზე, როგორც ნავსადგურზე, საიდანაც პორტუგალიელთა ფლოტილია გავიდა. ისინი არ ახსენებენ ბაჰრეინისათვის გამოსასყიდის გადახდას, არც მასზე განახლებულ თავდასხმას.

ანგარიში ყანდაპარის სამეფოს შესახებ. მას შემდეგ, რაც აღწერს ბრძოლას ინდოეთის იმპერატორსა და შაჰ აბას II-ს შორის ამ პროვინციის ხელში ჩაგდებისათვის, მასში ავლანელების მონაწილეობას და იმ პრივილეგიებს, რომლებიც მათ ამისათვის მიიღეს და როგორ გამრავლდნენ ისინი 40 ათასი კომლიდან 70 ათას კომლამდე²⁴, შემდეგ ეხება რა სპარსელ გუბერნატორთა ტრანიაის, ხელნაწერი აღწერს ავლანელთა უქმყოფილებას, ქართველი გურგინ ხანის (შაჰ ნავაზ ხანი) მოსვლასა და მირ ვეისის ბორკილებში ისფაჰანში გადაყვანას. (მ. კ., გვ. 13, „პირველი რელაციონი“ და შენიშვნა; ქ. ჰ., გვ. 25). ხელნაწერი იძლევა ქართველთა ლაშქრის რიცხვს 4 ათასს. (გამოტოვებულია მ. კ.-ისა და ქ. ჰ.-ის მიერ).

რას აკეთებდა მირ ვეისი ისფაჰანის ციხეში. ფაქტ ალი ხანისა (რომელიც მამამისთან ერთად დაღესტნიდან მოიტაცეს და იზრდებოდა შაჰის სასახლის კარზე, ვიდრე მიიღებდა პირველი მინისტრის პოსტს) და მთავარი საჭურისის დახმარებით (ორივე გურგინ ხანის დაუძინებელი მტერი) მირ ვეისი გაანთავისუფლეს²⁵ და ყანდაპარში გაგზავნეს, რათა გურგინ ხანისათვის თვალყური ედევნებინა. (მ. კ., გვ. 31, „პირველი რელაციონი“; ქ. ჰ., გვ. 33). ხელნაწერში არსადაა ნახსენები მექაში სალოცავად მირ ვეისის სავარაუდო გამგზავრება და რუსი ელჩის საკმაოდ ექსცენტრული ამბავი. (მოცემული მ. კ.-ის მიერ. გვ. 46 სხვა წყაროებიდან და ქ. ჰ., გვ. 37)²⁶. ხელნაწერი იძლევა იმ შარფების რიცხვს, რომლებიც მირ ვეისმა გაანაწილა — 20 ათასი და არა 30 ათასი²⁷. შემდეგ იწყება იმის აღწერა, თუ როგორ გააქარწყლა ხანის ეჭვები მირ ვეისმა. მაგრამ სავსებით გამოტოვებულია მისი ქალიშვილის ამბავი²⁸, რომელსაც იძლევა ყველა სხვა ანგარიში (მ. კ., გვ. 57, თურქული წყაროს ფრანგული თარგმანიდან; ქ. ჰ., გვ. 42). ერთი ავლანთა ტომი (ტომის სახელი არაა ნახსენები) უარს ამბობს გადასახადის გადახდაზე. მირ ვეისი ურჩევს ხანს მათ ამოწყვეტას, ასე რომ, ქართველ ჯარისკაცებს გზიდან იცილებს. შემდეგ იგი მიიპატიუებს ხანს თავის აგარაკზე ყანდაპარის გარეთ, რათა მორჩილება და საჩუქრები მიიღოს ორი ჭიუტი, მაგრამ ახლა უკვე მონანიებული ბეისაგან. ხანი ხაფანგში ებმება და ბანკეტზე, რომელიც ამას მოსდევს, ხანს კლავენ თავის ამაღლასთან ერთად. (მ. კ., გვ. 65, „პირველი რელაციონი“; ქ. ჰ., გვ. 45).

ყანდაპარის ხსნა უიზილბაშთაგან. მირ ვეისი მაშინვე იცვანს ხანის ტანისამოსს და უბრძანებს თავის კაცებს იგივე გააკეთონ. ასე გადაცმული და ქართული (ლაშქრის) წყობით ისინი მზის ჩასვლიდან ერთი საათის შემდეგ ციხე-სიმაგრესთან გამოჩნდებიან²⁹. გარნიზონის მცველები იმის ფიქრით, რომ „ხანი მოვიდა“, მათ შემოსაშვებად ქვემოთ ჩამოდიან ჩირალდებით. ავლანელებმა მალე ისინი ნაკუწ-ნაკუწად აღეწეს და ადგილიც აიღეს. მცხოვრებლები გააფრთხილეს დილამდე გარეთ არ გამოსულიყვნენ. მეორე დღეს მათ მირ ვეისი თავიანთ მეთაურად აირჩიეს. (მ. კ., გვ. 68, „პირველი რელაციონი“; ქ. ჰ., გვ. 47). ხელნაწერის ერთადერთი ვარიანტი არის იმის მტკიცება, რომ ავლანელები რამდენიმე დღით ადრე ნაევებით ქალაქში შემოვიდნენ.

(ქართველების დაბრუნება). ზუსტად მეორე დღეს რაზმები, რომლებიც გაგზავნეს მთებში, ბრუნდებიან და ქალაქი დაკავებული ხვდებთ. ისინი შინ ბრუნდებიან. ორივე, მ. კ. (გვ. 76, „პირველი რელაციონი“ და შენიშვნა), და ქ. ჰ. (გვ. 49) ამბობენ: „სამი დღის შემდეგ“. ეს თავაზიანი უკან დახევა კარგადაა აღწერილი ჰანვეის მიერ.

(შაჰის ექსპედიცია). შაჰი, რომელიც თეირანიდან ისფაჰანში გაემგზავრა,

გადაწყვეტს საკუთარი თვალით იხილოს ეს ამბავი. დიდი ძალებით და სამსჯედრო აოქუჩურელობით ის მიემგზავრება ყანდაპარში და ჩადის მაშპადში. ავლანელები განვაშმა მოიცივა და მთებში გარბიან. მაგრამ შაჰი, ასევე შემინებელი, კმაყოფილდება მხოლოდ იმამ რეზას საფლავის ხილვით და შინ ბრუნდება. მ. კ. მოიხსენიებს შაჰის ამ მოგზაურობას, მაგრამ ფიქრობს, რომ იგი მირ ვეისის აჯანყების წინ შედგა (გვ. XXXII). ამ ფაქტის აღმნიშვნელი სხვა წყარო არ ჩანს.

(ქაიხოსრო ხანისა და როსტომ ხანის ექსპედიციები). დასახელებულია გურგინ ხანის ძმისწულიშ, რომელმაც შური უნდა იძიოს მირ ვეისზე. ის გარს ერტყმის ყანდაპარს, სადაც მირ ვეისმა დატოვა გარნიზონი. მირ ვეისი აცარიელებს პროვინციას. სპარსელთა რიცხვი კლებულობს, სანამ მხოლოდ 200 ქართველი არ რჩება, რომელთაც ავლანელები კომბლებით ხოცავენ (მ. კ., გვ. 28, „პირველი რელაციონი“ და ჯ. 3., გვ. 53. ნახსენებია პერათისა და თავრინის ხანების ადრინდელი ცდები). ამის შემდეგ ქართველები უარს აწმობენ ავლანელების წინააღმდეგ სამსახურზე. შემდეგ როსტომ ხანი გაგზავნეს, მაგრამ იგი ვერ ბედავს შეტევაზე გადასვლას. (მ. კ., გვ. 96. თურქული ხელნაწერის თარგმანიდან; ჯ. 3., გვ. 57). ეს მასალები ამტკიცებენ, რომ შემდგომში ქართველები თანახმა არიან სამსახურზე იმ პირობით, თუ ისინი მართლ წეცდენ.

(საქართველოს უფლისწულები). შაჰ ნავაზ ხანმა, ქაიხოსრო ხანმა, ვახტანგ ხანმა და მუჰამედ ყული ხანმა რჩული შეიცვალეს. საქართველოს პირველი ცნობილი ხანი თეიმურაზ ხანი იყო. მუჰამედ ყული ხანი მისი შთამომავალი მამრობითი ხაზით. ვახტანგი კი — დედრობითი ხაზით. საქართველოს ბარათისათვის მათ ერთმანეთს შორის ბრძოლა არასოდეს შეუწყვეტიათ. ბოლოს თბილისი შაჰ ნავაზს უბოძეს და მუჰამედ ყულის მამა (ირაკლი) მოსკოვს გაიქცა. შემდეგ, რადგან შაჰ ნავაზი უკმაყოფილო დარჩა, ის უკანვე მოიყვანეს და საქართველო გადასცეს. შაჰ ნავაზმა კვლავ დათმო, მას აპატიეს და ქრანის გუბერნატორი, სპარსეთის ჯარების უფროსი (ირანის სპასალარი) და ყანდაპარის ვალი გახადეს. მხოლოდ ამის შემდეგ ხდება ვახტანგი რეგენტი, საქართველოში ბრუნდება და ქართლის მეფე ხდება. მაგრამ, როდესაც მას ისფაჰანის დასახმარებლად მოუწოდებენ, იგი რუსეთთან კავშირს აწკობინებს. ასე რომ, როდესაც შაჰ ჰუსეინი პატიმარი ხდება, თაჰმასპი ბრალს დებს რა შაჰლიკს, მუჰამედ ყულის საქართველოში ნიშნავს და ახლა უდიდეს წყალობაშია იქ. (მ. კ., ტ. II, გვ. 93, „პირველი რელაციონი“; ჯ. 3., გვ. 86, 132, 169).

(რუსების წინ ხელა). დალესტნის ლეკები შირვანში იჭრებიან და შემახიას იპყრობენ. ჯერ მირ მაჰმუდის ხსენებაც კი არაა, ხოლო სპარსეთი და რუსეთი მეგობრები არიან. შაჰი ქირაობს მეფის (რუსეთის მეფის — ი. ტ.) 2 ათას კაცს. მეფე, ვახტანგ ხანი და შემახიის ბეი მეგობრობის საფარ ქვეშ იპყრობენ დარუბანდს და იქ გარნიზონს აყენებენ. შემდეგ ჩნდება რა მაჰმუდი, მეფე ვემებით გზავნის გილანში 2-ათასიან ჯარს, რომელიც რეშტს იპყრობს. სპარსელები თხოვენ მათ ყაზვინსა და ისფაჰანში მოსვლას, მაგრამ ისინი აწკობინებენ დამატებით ძალებს დაელოდონ. შემდგომ წელს 4—5 ათასზე მეტი რუსი მოდის. ისფაჰანი ავლანელთა ხელშია. ახლა სპარსელები კვლავ თხოვენ რუსებს ყაზვინში გარნიზონის ჩაყენებას, მაგრამ ისინი პასუხობენ: „ჩვენი მეფის ბრძანებაა: ამას იქით წინ არ წავიწიოთ“. ცნობებია რუსების უფრო მეტი რაოდენობით ჩამო-

სელაზე. (მ. კ., ტ. II, გვ. 42 და წინდებ, „პირველი რელაციონი“; გვ. 119: „პირველი რელაციონი“; ქ. პ., გვ. 154).

(წირ ვეისის გარდაცვალება). მირი, რომელმაც გადაარჩინა ყანდაპარი და მას მართავდა, მისი აღსასრულის დროც დადგა, იგი გარდაიცვალა და მირ მაჰმუდი 18 წლის ქაბუკი, რომელმაც სძლია თავის ბიძას მირ აბდალაჰს, ხდება მმართველი. (მ. კ., ტ. I, გვ. 98; ქ. პ., გვ. 57).

(წირ მაჰმუდის ტახტზე ასვლა), ხალხი მირ მაჰმუდის სასარგებლოდ იხრება. მირ აბდალაჰი შაჰს დახმარებას სთხოვს. შიშობს რა, რომ სპარსელთა სიუზერენობა განმეორდება. მირ მაჰმუდი 12 სხვა შეთქმულთან ერთად კლავს თავის ბიძას ნაშუადღევის დასვენების დროს. მირ მაჰმუდი ცხადდება მმართველად. (მ. კ., გვ. 106, „პირველი და მეორე რელაციონები“; ქ. პ., გვ. 58. ისინი ორივენი ამბობენ: „ორმოცი შეთქმული“).

(მაჰმუდის პირველი იერიში). იგი ბელუჯებთან ერთად თავს ესხმის ქირმანს და ბრუნდება ყანდაპარში. (იხ. ზემოდან მე-5 აბზაცის ქვემოთ).

(ფატ ალი ხანი გადადგმულია). ეროვნებით ლეკი (ლეკები ახლახან შეიქმრნენ შირვანში, შემახიასა და არდებილში), სუნიტი და პასუხისმგებელი მირ ვეისის განთავისუფლებისათვის, პრემიერ-მინისტრი (ეთიმად აღ-დოულუ) შეირისხულია და მას თვალებს თხრიან. მუჰამედ ყული სეკლის მას. (მ. კ., გვ. 142, „პირველი რელაციონი“; ქ. პ., გვ. 72. მისი გასამართლების ვრცელი ანგარიში, რომელსაც ეს ავტორები იძლევიან, ამოღებულია სხვა წყაროებიდან).

(უბედურების მომასწავებელი). ასტროლოგები წინასწარმეტყველებენ სეფიანთა დინასტიის დაცემას და ისფაჰანის უბედურებას. მათი გამოთვლება დადასტურებულია პლანეტების (მოდრაობის) დამთხვევით და შემთხვევით, რომელიც გადახდა შაჰს თეირანიდან ისფაჰანში მგზავრობისას: იგი ცხენიდან გადმოვარდა. (მ. კ., გვ. 200, „პირველი რელაციონი“, ქ. პ., გვ. 92).

(წილი აღდგენილია). რაც შაჰი 9 თვის განმავლობაში ისფაჰანში იმყოფებოდა, არაფერი მომხდარა. ყველამ დაივიწყა ეს ამბავი, სანამ ქირმანში მირ მაჰმუდის მეორე წასვლის ამბავი არ მოვიდა. გამართეს თათბირი. ზოგს უნდოდა პორტსათვის დახმარება ეთხოვა. სხვები ფიქრობდნენ შაჰი ყაზვინს უნდა გადაეიდეს. ორივე წინადადება უკუაგდეს. (მ. კ., გვ. 256, „პირველი რელაციონი“; ქ. პ., გვ. 110. ორივე წყაროს მიხედვით ეს თათბირი გიულნაბადის ომის შემდეგ შედგა. არცერთი არ ასახელებს თხოვნას სულთანისადმი). მირ მაჰმუდმა დასიყენა რა თავისი პირველი ლაშქრობის შემდეგ, დაძრა 18 ათასიანი ლაშქარი³², გადალახა სიისტანი, ალყას არტყამს ქირმანს. 3 თვის შემდეგ იგი 100 ქისა ვერცხლს ლებულობს და მიემართება ისფაჰანში, სადაც იგი ჩადის 14 ათასიანი ლაშქრით. ისფაჰანისა და ჰამადანის რაიონის ბეიები 18 ათასიანი ლაშქარს ძრავენ. საველე სიმაგრე ვარზანასთან 4 დღის საეალზე ისფაჰანიდან. მათ მირს 600 ქისა ვერცხლი შესთავაზეს³³, რათა მას წინსვლა შეეჩერებინა, მაგრამ ის მიიჩქარის და ორშაბათს 8 ჯემალას 1134 წელს, ბანაკს შლის გიულნაბადში, ისფაჰანიდან 4 საათის საეალზე. (მ. კ., გვ. 211, „პირველი რელაციონი“ და შენიშვნა; ქ. პ., გვ. 97. წყაროები განსხვავებულ ციფრებს იძლევიან. ისინი ამტკიცებენ, რომ გზაზე მირ მაჰმუდმა იეზლს შეუტია. (ეს ხელნაწერში გამოტოვებულია). მაგრამ მათ გამოტოვებს ადგილის სახელწოდება (ზუვარა, უზვარაჰ), სადაც მათ ქისები შესთავაზეს³⁴. ისინი იძლევიან თარიღს: ისევე, როგორც ხელნაწერში — 1722 წლის 24 თებერვალი³⁵. (სპარსეთის ძალები). მასში შედის 52 ათასი კაცი. აქედან 4 ათასი აღ-

კურვილია წერაქვით და ნიჩბით: აგრეთვე 10 შორსმსროლელი ქვემეხი, 4 გრძელი ქვემეხი³⁶, 10 ათასი შეკვრა ტყვია-წამალი და უამრავი საომარი მასალა ფრანგი მეზარბაზნეების მეთაულყოფის ქვეშ. შაჰი რჩება ქალაქში: პრემიერ-მინისტრი და სხვები მიდიან. „მირი ქიანჰველა ეგონათ, გველი კი ყოფილა: მისი შაბათი ყოვლისშემძლე კვირის მათუწყებელია“³⁷. (მ. კ., გვ. 222, „პირველი რელაციონი“ და შენიშვნა; ქ. ჰ., გვ. 101, არ იძლევიან ამ დეტალებს. ისინი ამბობენ, რომ ერთ-ერთი ხანის ორი ქალიშვილი სპარსელთა მხარეზე იბრძოდა, რაც მ. კ.-ს გამოტოვებული აქვს: ტ. II, გვ. 282).

(**მირ მაჰმუდის პანაიკა**). სპარსელთა სიმრავლის დანახვისთანავე მირ მაჰმუდი მზადაა თავს უშველოს თავისი ათასი სწრაფი მორბენალით. მაგრამ ამან ალაჰ სულთან სარდარი ამხნევებს მას, რომ დარჩეს. იგი აღნიშნავს მოწინააღმდეგის სისუსტეს და თავიანთ სიძლიერეს. მოაქვს ცნობილი ციტატი: „ბერ პატარა ჯგუფს ღვთის წყალობით დიდზე გაუმარჯვინა“³⁸ და ამრიგად „გაქციეს განზრახვა სიმტკიცით შესცვალა“. (მ. კ., გვ. 226, „პირველი რელაციონი“ უარყოფს ამ ამბავს; ქ. ჰ.-ის ეს გამოტოვებული აქვს. გვ. 105). ავლანთა ხუთათასიან მარჯვენა ფლანგს მეთაურობს ამან ალაჰ, სამათასიან მარცხენა ფლანგს კი — ცალთვალა სიისტანელი ნასრ ალაჰ, ექვსათასიან ცენტრს ხელმძღვანელობს მირი. (მ. კ., გვ. 230, „პირველი რელაციონი“. მაგრამ იგი უმატებს მე-4 დივიზიასაც სხვა წყაროდან, ასევე, ქ. ჰ., გვ. 104).

(**სპარსელთა საბრძოლო წყობა**). ესენი იყვნენ შერეული მასა 12 სარდარის მეთაურობით: მარჯვენა ფრთას მეთაურობდა პრემიერ-მინისტრი და სხვები, მარცხენას მეთაურობდნენ ყულარ ალასი და ქუდეზალ ხანი, ხოლო ცენტრს — ყორჩი ბაში და სხვები. (ხელნაწერში „მარჯვენას“ ნაცვლად წაიკითხეთ „მარცხენა“ და „მარცხენას“ ნაცვლად „მარჯვენა“. ასევე ქვემოთ და მ. კ., გვ. 227, „პირველი რელაციონი“ და შენიშვნა; ქ. ჰ., გვ. 103). პრემიერ-მინისტრის რჩევა: სანგრებით გამაგრება და შეტევისათვის მზადყოფნა. (მ. კ., გვ. 235, „პირველი რელაციონი“ და შენიშვნა; ქ. ჰ., გვ. 105. ქუდეზან ხანი არის აბდალაჰ ხანი, არაბეთის ვალი).

(**გიულნაბადის ბრძოლა**). ამ ბრძოლის აღწერა ეთანხმება ლა მამი კლერაკის აღწერას, რომელიც აღებულია პირველი რელაციონიდან. (გვ. 237) და პანეისას (გვ. 106). თუმცა ხელნაწერი არ მოიხსენიებს ავლანთა ლაშქარში სპილოებს³⁹. ის ამტკიცებს, რომ არკებუხები, რომლებიც აქლემებს მოჰქონდათ, იყო ის, რასაც სპარსულად ეწოდება ზემბურაჟი. გამოტოვებულია მთელი რიგი დეტალები, როგორცაა: პიროვნებებისა და ჯარის შემადგენელი ნაწილების ბედი. ის იძლევა სპარსელ მოკლულთა რიცხვს — 5 ათასს⁴⁰. პანეისის ეს ციფრი მისიონერ რეინალის მიხედვით აჭყავს 15 ათასამდე. ავლანელებმა დაჰკარგეს 500 კაცი.

(**ბრძოლის შემდეგ**). მაჰმუდი სამ დღეს ისვენებს. სპარსელები თავიანთ 150 ქვემეხს ქალაქის ირგვლივ განალაგებენ. ავლანელები უტევენ შპარისტანს. ქვემეხები მათ ახლო არ უშვებენ. ისინი კარგავენ 78 მოკლულს. (მ. კ., გვ. 265, „პირველი რელაციონი“; ქ. ჰ., გვ. 114, რომელიც ამბობს: „შეტევა დედაქალაქზე შპარისტანიდან“).

(**ჭულფას ბედი**). შაჰის მიერ დატოვებული ეს ქალაქი ნებდება. ისინი უხდიან მირს 2800 ქისას, 800 ნაღდად და დანარჩენს კი სესხის სახით. მაჰმუდი იპყრობს ფარჰაბადის სამეფო პარკს. ის უტევს დედაქალაქს, მაგრამ წარუმატებლად. (მ. კ., გვ. 268, „პირველი რელაციონი“; ქ. ჰ., გვ. 114).

(ისფაჰანი დაკავებულთა). ბოლოს ავღანელები იკავებენ დედაქალაქს ისე, რომ არავის შეუძლია გასვლა ან შემოსვლა. ძარცვავენ რა ირგვლივ მდებარე ადგილებს, ისინი 5 წლის მარაგს აგროვებენ არდისტანში (?). (მ. კ., გვ. 293 ამბობს: „რამდენიმე თვის“).

(ხანთა დამარცხება). ლურისტანის ხანი ალი მერდანი დანიშნულია რა მთავარ სარდლად, ქაუნ-სარს შეხვედრას უნიშნავს, მაგრამ ხანები ცალ-ცალკე მიემგზავრებიან ისფაჰანს. მაჰმუდი მიხვდა რა ამას, ავზაენის 6 ათას კაცს ნასრ ალაჰის მეთაურობით, რომელიც ამარცხებს ჰამადანის ხანს ექვსათასიანი ლაშქრით, ფარსელი ალი რიდას 12 ათასით და კაზიმ ხანის ასევე 12 ათასით. (მ. კ., გვ. 262, „პირველი რელაციონი“, გვ. 229, „პირველი რელაციონი“, გვ. 307, „პირველი რელაციონი“, გვ. 297, „პირველი რელაციონი“, რომლებიც ავღანთა მეთაურად ამან ალაჰს ასახელებენ; ასევე, ჯ. 3., გვ. 127). ამის გამო ალი მერდანი ხანი ზრუნავს ქურამბადის დაცვაზე. (მ. კ., გვ. 317, „პირველი რელაციონი“, ხელნაწერში ნახსენები არ არის ბენ-ისფაჰანის ინციდენტი).

(გვირგვინოსანი უფლისწულის გაქცევა). დაახლოებით ხუთი თვის შემდეგ, შაჰის მე-4 ვაჟი თამაზი, ათასი ცხენით ლამის წყვილიდით გარემოცული, არღვევს მოწინააღმდეგის ხაზს და ყაზვინს აღწევს. (მ. კ., გვ. 310, „პირველი და მეორე რელაციონი“ ამბობს: „21 ივნისს 300 ცხენოსნის თანხლებით“⁴¹, მიჰყვება ბატონ გარდანის ძმას: ასევე, ჯ. 3., გვ. 134).

(კაპიტულაცია გადაწყვეტილია). თავის სიცოცხლის შენარჩუნებისათვის შაჰი დედაქალაქის ჩაბარებას სთავაზობს. საფრანგეთის კონსული იმ წამსვე გზავნის იოსებს მირ მაჰმუდთან ძვირფასი საჩუქრებით, მფარველობის სათხოვნელად. ამას კარგი შედეგი აქვს⁴². (მ. კ., გვ. 33, „შენიშვნა და „პირველი რელაციონი“, ტ. II, გვ. 57; ჯ. 3., გვ. 144).

(შაჰ პუსტინი ნებდება და ხელს იღებს ტახტზე). მას შემდეგ, რაც რვა თვე-ნახევარი შაჰი ატარებს გვირგვინს და ჭილას, მარტო პრემიერ-მინისტრთან და სხვა მეთაურებთან ერთად მიდის ფარკაბადში. მათ ნახევარ საათს ალოდინებენ. შედის რა მისაღებ დარბაზში, შაჰი მიესალმება: „სალამ ალიეჟუმ“. ის და მირი ჯდებიან, თითოეული ცალკე კუთხეში, ანგორის მოთელილ ხალიჩაზე გაფენილ დალიანდაგებულ საბანზე. სხვები ფეხზე დგანან. შაჰი იმეორებს: „ო, ღმერთო, სამეფოს გამგებელო“. სტროფს ბოლომდე ჩაათავენ (ყურანი, III, 25) და შემდეგ სპარსულად ამბობს მის არსს. ის აგრძელებს: „თვითმპყრობელი მეფე, უმაღლესი ღმერთი სამართლიანია და ვიზეც ამბობენ ის ხდის მას განმგებლად“. ერთ დროს ეს მე მეხებოდა, ახლა ეს შენ გეხება. და ბოლოს, შვილო ჩემო, მეც გემორჩილები შენ. „მართე მარტო და იყავ კურთხეული“. იგი აწვდის ჭილას ამან ალაჰ სულთანს, მაგრამ ამჩნევს, რომ მირს არ მოსწონს, ის თვითონ ადებს მირს მას თავზე. შემდეგ შემოაქვთ ყავა და ნარგილეები „ყალონებად“ წოდებული და მირი კარგ გუნებაზე იყო რა, შაჰის სანუგეშებლად ამბობს: „ჩემო შაჰო, ღმერთმა ინებოს, რომ მწუხარებამ არ დაისადგუროს თქვენს გულში. მსოფლიოს მმართველობა ხელიდან ხელში გადადის, ღმერთის ნებით, რომელიც უსაზღვროა. ახლა თქვენ მამაჩემის მღვდმარობაში ხართ, ამის გარდა, იყავი შენს აზრზე და შენს გადაწყვეტილებაზე, მე არაფერს ვიქმ“. ბელუჯის ხანიც ამბობს: „ჩემო შაჰო, რაც არ უნდა გააკეთო, ჩვენ შენი მსახურები ვართ, ახლა გვიმსახურე ჩვენ ავღანეთისათვის“. შაჰი მირის სიტყვებთან დაკავშირებით პასუხობს: „ღვთისაა მმართველობა“. ამის შემდეგ შაჰი ტოვებს ადგილს და მიდის თავის ბინაში, სადაც იგი ჯერ კიდევ

რჩება. ხელნაწერი თავდება სიტყვებით: „თქვენი ნორჩილი ნსახური...“ (ი. კ. გვ. 340, „პირველი რელაციონი“ და შენიშვნა. აქ მოცემული დეტალები არ არის ხელნაწერში. იხ. ასევე, ჟ. პ., გვ. 144).

ზემოაღნიშნულიდან კეთდება ყველაზე ცხადი დასკვნა იმის შესახებ, რომ ეს ის ხელნაწერია, რომელიც შეადგინა, როგორც ლა მამი კლერაკი აზბობს თავის წინასიტყვაობაში, იოსებ ქართველმა თურქეთის დიდი ვეზირისათვის წარსადგენად. რა თქმა უნდა, თუ კიდევ არსებობს ეს დოკუმენტი სადმე სხვაგან, ეს უნდა იყოს სხვა ვერსია იმავე ხელით დაწერილი იმავე მოვლენებზე. უნდა აღინიშნოს, რომ ამ მოვლენებზე მიღებული სხვა ანგარიშების განსხვავება ძირითადად დაუდევრობის შედეგია და გამოტოვებული აზბების უმეტესი ნაწილი ნაკლებად სარწმუნოა, რომ ნამდვილად მოხდა.

ხელნაწერი მეტად შორსაა იმისგან, რაზედაც იგი პრეტენზიას აცხადებს — თვითმხილველის მონათხრობი. იოსები მოწმეა მხოლოდ იმ მოვლენების, რომლებიც ყაზვინსა და ისფაჰანში მოხდა.

ჯონ ჰანვეი ამტკიცებს, რომ იგი თავისი მონათხრობებისათვის დავალებულია მამა კრუსინსკის წინაშე, მაგრამ ჰანვეი ისე ახლოსაა სიტყვით და ფრაზით ლა მამი კლერაკთან, როდესაც ეს უკანასკნელი ეყრდნობა იოსებს, რომ ალბათ კიდევ უფრო ახლო კავშირი უნდა ყოფილიყო კრუსინსკისა და იოსებს შორის.

საბოლოოდ რომ შევაჯამოთ, გლაზგოს ხელნაწერს არა აქვს ბევრი საპრეტენზიო იყოს პირველადი წყარო იმ ამბებისა, რომელსაც იგი მოგვითხრობს, და ღმერთმა უკეთ უწყის⁴.

შ ე ნ ი შ ვ ნ ე ბ ი

* The present article — «About a Manuscript kept in the Glasgow University» — gives the contents of Joseph Georgian's work «The Revolution in Persia at the beginning of the 18 th century». The MS is kept at the Hunterian Library of the University of Glasgow, from which we got it thanks of Sir Fitzroi Macclin. This Turkish MS has not been yet translated. Its contents together with commentaries was published by an English historian T. H. Weir. We made it our aim to translate T. H. Weir's work into Georgian, supply it with our commentaries and compare Joseph Georgian's Turkish MS with other original sources, made up at the same period.

¹ უილიამ ჰანტერი — William Hunter (1718—1783) — ცნობილი ფიზიკოსი. მან გლაზგოს უნივერსიტეტს საჩუქრად დაუტოვა კოლექციებით მდიდარი მუზეუმი. შემდგომში გლაზგოს უნივერსიტეტსა და მის ბიბლიოთეკას ჰანტერის სახელი ეწოდა.

² იხ. I. T a b a g o u a, Pour servir à l'histoire de l'activité de Joseph Géorgien en Orient, «Bedi Kartlisa revue de kartvélogie», vol. XXXIII, Paris, 1975, გვ. 204—215. ო. ტ ა ბ ა ლ უ ა, იოსებ ქართველის მოღვაწეობა ირანსა და თურქეთში (1717—1726), ივანე ჭავჭავაძის დაბადებიდან 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული, თბილესი, 1976, გვ. 370—379.

³ ფრანგული სიტყვა „ნემუარ“ სხვადასხვანაირად შეიძლება ითარგმნოს: „მოგონება“, „მოხსენებითი ბარათი“, „სამახსოვრო ბარათი“, „ანგარიში“ და სხვ. ჩვენ ვადაწვევით იოსებ ქართველის მიერ ისფაჰანში შედგენილი ამ თხზულებებისათვის პირობით გვეწოდებინა „მოგონება“, ხოლო იოსების ამ ნაშრომის საფუძველზე კონსტანტინოპოლში საფრანგეთის საელჩოს მიერ პარიზში გაგზავნილი ვრცელი ანგარიშისათვის — „მოხსენებითი ბარათი“.

⁴ «Mémoire sur la dernière guerre civile de Perse. 31 janvier 1723. Fait par le Chancelier ou Secrétaire du Sr. de la Gardane Consul de France à Hispahan. Archives du Ministère des Affaires Etrangères de la France». Paris, «Perse», t. 6, ff. 262—290.

⁵ Archives. Paris, «Perse», t. 6, f. 290.

⁶ სანტერესოა, თუ რატომ დაწერა მან ელჩისთვის ეს „ანგარიში“ იტალიურ ენაზე და არა ფრანგულზე? ჩვენ ბოზება უკეთ იცოდა იტალიური, ვიდრე ფრანგული?

⁷ Archives. Paris, «Turquie», t. 70, ff. 260—260v°.

⁸ Mémoire sur la dernière Revolution de Perse Jusques à la fin de l'année 1724. Avec la lettre de Mr. d'Andrezel du 8 Août 1725. Archives. Paris, «Perse», t. 6, ff. 341—370.

⁹ Archives, Paris, «Perse», t. 6, f. 357v°.

¹⁰ L.-A. de la M a m y e d e C l a i r a c, Histoire de Perse, t. I, 1750, გვ. VI.

¹¹ ეს ხელნაწერი ჩვენ ენახეთ გლაზგოს უნივერსიტეტის პანტერის სახელობის ბიბლიოთეკაში 1968 წელს, მაგრამ მაშინ ვერ მოვახერხებთ მისი ფოტოპირის წამოღებას. ერთი წლის შემდეგ, საბჭოთა კავშირ-ბუნების მეგობრობის საზოგადოების თავმჯდომარის სერ ფიტცროი მაკლინის საშუალებით. (Sir Fitzroy Macclin) ჩვენ იგი მივიღეთ, რისთვისაც მას დიდ მადლობას უვძღვენით.

¹² T. H. W e i r, The Revolution in Persia at the beginning of the 18 th century. A volume of Oriental Studis presented to E. G. Browne, Cambridge, 1922, გვ. 420—490.

¹³ ტ. პ. ვეირის ეს ნაშრომი ქართულად თარგმნეს დალი ქადაგებულმა და ვახტანგ ტაბაღულამ. აქაველი და სქოლიოში მოცემული ყველა შენიშვნა და კომენტარი ჩვენია. ტ. პ. ვეირის ნაშრომს სქოლიო არ გააჩნია. თავის კომენტარებს ტ. პ. ვეირი თვითონ ტექსტში იძლევა.

¹⁴ L.-A. de la M a m y e d e C l a i r a c, Histoire de Perse, depuis le commencement de ce siècle, 3 vols., Paris, 1750.

¹⁵ ამ საშინ ჩამოთვლილია ის ნაშრომები, რომლებიც ლ.-ა. დე ლამაი დე კლერაკმა გამოიყენა თავისი „სპარსეთის ისტორია“ დასაწერად. მათ შორის 47 დასახელება ეხება იმ პერიოდს, რომელიც აღწერილია ოსებ ქართველის „მოგონებაში“. დავასახელებთ ზოგიერთ მათგანს: Lettere di Giuseppe Frescurali Veronese, Chirurgo Maggiore del Principe di Giorgia Kai Cosurof Kan, Generalissimo, etc. scritte de Farrà, nelli confini del Corassan, il 29 Novembre 1710, et primo Janaro 1711; Relation de la dernière révolution de Perse, par Mustafa-Effendi, traduite du Turc et enrichie de notes sous les yeux de cet Auteur, par M. d'Allion; Relation de ce qui s'est passé dans la dernière guerre de Perse, années 1722, 1723, 1724 et 1725, par le R. P. Reynal, Missionnaire de la Compagnie de Jesus en Syrie, avec des notes de M. Joseph; Sommaire des principaux évènements arrivés en Perse depuis le mois d'Octobre 1724 jusqu'au mois d'Avril 1727.

¹⁶ L.-A. de la M a m y e d e C l a i r a c, Histoire de Perse...

¹⁷ Jonas Hanway, Historical Account of the British Trade over the Caspian Sea with the Revolutions of Persia, London, 1753.

¹⁸ ოსებ ქართველ ისტორიაში იყო არა მწველი, არამედ 6 წელი.

¹⁹ 1136 წელი პირით ე. ი. 1725 წლის 9 სექტემბრიდან 1726 წლის 26 აგვისტომდე. ვამოდის, რომ ისტორიის ავტორი ოსებ ქართველმა 1725—1726 წწ. ვაიკო.

²⁰ ესეც ვაუგუბარია. ოსები სპარსეთში იყო 1717—1723 წწ., ხოლო 1725 წელს იგი კვლავ კონსტანტინოპოლშია და მისი „მოგონებებთან“ მასალები სხვადასხვა მისამართით უკვე წარდგენილი აქვს.

²¹ საფრანკეთის კონსული ისტაანში ანე დე გარდანი 1717 წლის ივლისში ჩავიდა ერევანში, ხოლო 1718 წლის მაისში— ყაზვინში.

²² 1129 წელი პირით, ე. ი. 1716 წლის 16 დეკემბერი — 1717 წლის 4 იანვარი.

²³ ოსებ ქართველის ეს თურქული ხელნაწერი არაა დაყოფილი არც პარაგრაფებად და არც ცალკე სათაურები გააჩნია. ხელნაწერისათვის ეს სათაურები, როგორც ჩანს, ტ. პ. ვეირს გაუკეთებია. ვამოდის, რომ ტ. პ. ვეირს ზუსტად არ უთარგმნია ოსებ ქართველის ეს თურქული ხელნაწერი, არამედ იძლევა მის მოკლე შენიშვნას, ზოგჯერ თავის აზრსაც უმატებს. პროფ. ტ. პ. ვეირის ამ ნაშრომთან ოსებ ქართველის თურქული ტექსტის შედარებაში ჩვენ დამხარება ვაგვიწია ისტ. მეცნ. დოქტორმა ნოდარ შენგელიამ.

²⁴ ოსებ ქართველის „მოგონებაში“ დასახელებულია 50 ათაია ოჯახი. კონსტანტინოპოლიდან პარიზში გაგზავნილ „მოხსენებით ბარათში“ არც ერთი ციფრი არაა დასახელებული.

²⁵ ოსებ ქართველის „მოგონებაში“ ნათქვამია: მირ ვეისმა ისტაანში წარმატებას მიიღწია თავისი ენამახილობითა და ძვირფასი საჩუქრებით, 600 ეკრუს საშუალებით. დაუკავშირდა ნაირისაჟუ შაჰის სასახლის ინტენდანტს და დიდ კვრამეიტარს— გურგინ ხანის მტრებს.

²⁶ მექამირ სალოჯავად მირ ვეისის წასვლაზე არაფერია ნათქვამი არც ოსების „მოგონებაში“ და არც „მოხსენებათ ბარათში“. არც ელჩი ისრაელ ოოა მათში ნახსენებია.

- 27 არც ესაა მოხსენებულნი „მოგონებასა“ და „მოხსენებით ბარათში“.
- 28 მირ ვეისის ჭალიშვილის ამბავი არაა ნახსენები „მოგონებაში“.
- 29 ეს მომენტო სხვადასხვანაირადაა აღწერილი „მოგონებაში“ და „მოხსენებით ბარათში“.
- 30 იგულისხმება ქაიხოსრო.
- 31 ოსებ ქართველის „მოგონებაში“ ნათქვამია: „40 მეგობართან ერთად“.
- 32 ოსებ ქართველის „მოგონებაში“ ნათქვამია: „20 ათასი“.
- 33 „მოგონებაში“ ნათქვამია: „30 ათასი ეკიუ“; კონსტანტინოპოლიდან პარიზში გაგზავნილ „მოხსენებით ბარათში“ — „300 ათასი ეკიუ“.
- 34 „მოგონებაში“ აღვლილი არაა მოთითებული.
- 35 ოსების „მოგონებაში“ ნათქვამია: „7 მარტს ბანაკი გაშალა ისტაბანიდან 7 ლიეზე“.
- 36 ოსების „მოგონებაში“ ნათქვამია: „არმა 50 ათასზე მეტი, 24 ქვეშეხი“. „მოხსენებით ბარათში“: არმა 52 ათასი, 24 ქვეშეხი.
- 37 ეს ფრაზა არ არის ოსების „მოგონებაში“.
- 38 არც ეს ფრაზაა ოსების „მოგონებაში“.
- 39 სპილოები არც ოსების „მოგონებაშია“ ნახსენებდ.
- 40 ოსების „მოგონებაში“ ნათქვამია: დაიღუპა 6 ათასი სპარსელი, 600 ავღანელი; „მოხსენებით ბარათში“: 6 ათასი სპარსელი, 800 ავღანელი.
- 41 ეს არ არის ოსების „მოგონებაში“.
- 42 აი, როგორ გახდა ოსებ ქართველი შაჰ ჰუსეინისა და მირ მაჰმუდის შეხვედრის მოწმე. თუმცა, ამაზე დაწვრილებით სხვაგან შეეჩერდებით.
- 43 ასეთია გლანზონს უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში შემონახული ოსებ ქართველის ნაშრომის შინაარსი, გადმოცემული ინგლისელი პროფესორის ტ. ჰ. ვეირის მიერ. ცხადია, უკეთესი იქნებოდა ჩვენ რომ გვექონოდა ოსებ ქართველის ამ ნაშრომის ზუსტი თარგმანი თურქულიდან. ეს ხელნაწერი, როგორც უკვე ითქვა, ჩვენ რამდენიმე წელია ხელთა გვაქვს, მაგრამ, სამწუხაროდ, დღემდე ვერ მოხერხდა მისი თარგმნა ქართულად.

И. М. ТАБАГУА

ОБ ОДНОЙ РУКОПИСИ ИЗ УНИВЕРСИТЕТА В ГЛАЗГО

Резюме

В данной статье дается содержание работы Иосифа Грузина «Революция в Персии в начале XVIII века». Эта рукопись на турецком языке хранится в библиотеке Хантера в университете в Глазго, откуда мы получили ее благодаря сэру Фитцрой Макклин.

Эта рукопись до сих пор не переведена ни на один язык. Ее содержание с собственными комментариями опубликовал английский историк Т. Х. Вейр. Мы поставили перед собой цель перевести на грузинский язык работу проф. Т. Х. Вейра (перевод с английского принадлежат: Д. Кадагишвили и В. Табагуа), дать свои комментарии и сравнить содержание турецкой рукописи Иосифа Грузина с другими, до сих пор не опубликованными источниками, составленными (некоторые из них самим же Иосифом Грузином) в тот же период.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ი. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ევროპის ქვეყნების ისტორიის განყოფილება

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა ს. ჭიჭიამ

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

ПО ПОВОДУ ОДНОЙ РЕЦЕНЗИИ

В конце 1978 года под грифом Института востоковедения им. акад. Г. В. Церетели АН Грузинской ССР был опубликован сборник статей Дж. Ш. Гиунашвили «Филологические заметки» (90 страниц, на русском языке). Почти половину сборника занимает рецензия «Заметки о IV издании поэмы Фахр ад-Дина Горгани «Вис о Рамин» (с. 48—90). В ней речь идет о подготовленном нами персидском тексте, который был издан в 1970 г. в Тегеране Культурным центром Ирана под грифом Института востоковедения АН СССР, АН Таджикской ССР и АН Грузинской ССР.

Поэма Горгани «Вис о Рамин» впервые была издана в 1865 году в Калькутте на основе одной рукописи. Несмотря на пропуски и многочисленные описки (часть из них отмечена в конце книги), это издание сыграло большую роль в популяризации забытого романа как на Востоке, так и на Западе. В 1935 году известный иранский ученый М. Минови опубликовал в Тегеране II издание текста, в основу которого легла Парижская рукопись гораздо лучшей сохранности. Поэтому издатель почти всецело отказался от I издания и лишь в отдельных случаях воспользовался его данными. Впервые обратил внимание М. Минови и на древнегрузинский текст, известный ему по английскому переводу О. Уордропа. В Тегеране же в 1959 году было осуществлено III издание «Вис о Рамин», выполненное видным иранским ученым М. Махджубом, в основном, путем сопоставления I и II изданий. Им был восстановлен ряд бейтов и разночтений I издания, хотя критерий отбора был субъективным, а в основу было положено II издание.

Таково было состояние персидского текста, когда мы на основе трех персидских, двух грузинских изданий и всех дошедших до нас грузинских рукописей приступили к подготовке нового критического издания текста древнегрузинского перевода «Висрамиани». На основе впервые проведенного нами полного сличения персидского и грузинского текстов было подготовлено критическое издание «Висрамиани» (Тбилиси, 1962 год, 762 с.: предисловие, текст, исследование, варианты, разночтения, словарь, указатели).

Характеризуя это издание, рецензент пишет:

«С методологической точки зрения, на наш взгляд, к достоинствам четвертого издания «Висрамиани» в первую очередь следует отнести то, что читатель ясно представляет себе позицию авторов издания по тому или иному вопросу: выбор того или иного чтения, как правило, аргументирован. В этом, несомненно, следует усмотреть благотворное влияние редактора издания Г. Церетели на наших коллег» (с. 53).

Чуть ниже рецензент продолжает:

«Осязаемая заявка на составление текста IV издания «Вис о Рамин» достаточно рельефно была представлена нашими коллегами в IV издании грузинского «Висрамиани». В главе «Значение грузинского перевода «Висрамиани» для персидского текста» А. Гвахария и М. Тодуа рассмотрели около 250 случаев, которые, по их мнению, демонстрировали исправления и внесение поправок в персидский текст» (с. 55—56).

Кстати, отметим, что у нас рассмотрены не «около 250 случаев», а 348 примеров (№№ 1—155 и 1—193 на с. 497—609).

Таким образом, тот, кому доступно наше грузинское издание «Висрамнани», казалось бы, должен ясно представить нашу позицию по отношению к персидскому тексту: отдавать предпочтение тем вариантным разночтениям, которые одновременно зафиксированы как в персидском оригинале, так и древнегрузинском переводе (разумеется, при критическом рассмотрении данного совпадения, так как нами не исключалась возможность дефектности того персидского списка, который лежал в основе грузинского перевода). Несколько сот примеров, упомянутых рецензентом выше, были дополнены данными рукописного материала и представлены в новом издании «Вис о Рамин».

Это издание несколько отличалось своим построением (но не текстологическим методом!) от грузинского. Если в «Висрамнани» весь критический аппарат удалось поместить вслед за грузинским текстом, то персидский оригинал, снабженный лишь предисловиями¹, вариантами и указателями, занял 560 страниц.

В данном иранском издании не было никакой возможности конкретно аргументировать каждое из внесенных нами изменений. На выбор отдельных разночтений указывали варианты и лишь неполные тексты отдельными бейтами или даже целыми фрагментами на основе грузинского перевода были обозначены квадратными скобками. Коротко говоря, внимательный и объективный читатель, ознакомившись с нашим введением (где даже приведены основные, типичные примеры исправлений) и разобравшись в постранично (специально для облегчения поиска) представленных вариантах, ясно представит себе нашу позицию.

Вначале рецензент действительно кажется именно таким внимательным и все прекрасно понимающим читателем. Он пишет:

«Работая над составлением персидского текста IV издания, наши коллеги расширили круг источников: они привлекли данные Стамбульского и Оксфордского списков, а также ряда фрагментов. Кроме того, они использовали текст Парижской рукописи, легшего (так! — А. Г., М. Т.) в основу II и III изданий поэмы. Однако, «надежнейшим путеводителем» для А. Гвахария и М. Тодуа оставался грузинский перевод, широкое привлечение данных которого внесло много поправок в текст прежних изданий и дало возможность с большей долей уверенности отобрать и включить в их издание значительное число слов, форм и целых пассажей из различных рукописей поэмы» (с. 56).

Затем рецензент приводит четыре примера одобряемых им поправок и заключает:

«Примером, подобных вышеприведенным, в тексте IV издания можно насчитать несколько сот (подчеркнуто нами — А. Г., М. Т.). Этот материал является блестящим подтверждением выдвинутого П. Марром тезиса о том, что «грузинская версия Висрамнани имеет весьма существенное значение для критики персидского текста» (с. 60—61).

Однако, как ни страшно, после столь высокой оценки нашего издания (кому из издателей не лестно, что несколько сот его исправлений положительно оцениваются рецензентом!), вопреки элементарной логике, рецензент не только приступает к перечню отдельных недочетов (что вполне естественно; в какой большой работе их не обнаружить после восьмилетнего кропотливого изучения?), но на их основании приходит к резко отрицательным выводам, фактически не-

речеркующим весь наш труд и ставящим под сомнение научное значение IV издания. Поэтому рассмотрим эти замечания, быть может, они в самом деле дают рецензенту основание для таких заключений.

Свои замечания рецензент, как бы обвиняя нас, предваряет таким довольно странным заявлением:

«Работой наших коллег, несомненно, заинтересовались бы многие прапасты. Но IV издание поэмы практически осталось недоступным даже для узкого круга советских ученых-специалистов по «Вис о Рамин» (подчеркнуто нами — А. Г., М. Т.): Д. Кобидзе, например, в 1972 году писал, что ему ничего не известно о характере текста и содержании этого издания» (с. 61).

Рецензент неточно изложил цитату Д. И. Кобидзе, приведенную там же, в ст. № 64 на грузинском языке. Он упустил из виду слова ученого о том, что главной задачей нашего издания он считает отражение данных грузинской версии в персидском тексте. И это не случайно, так как именно этот вопрос в рецензии явно игнорируется.

Что касается недоступности для отдельных лиц нашего издания, напечатанного в Тегеране, то сие, как известно, от нас не зависело.

В этой же ссылке, для убедительности своего заявления, рецензент приводит отсылку из книги И. С. Брагинского «12 миниатюр» (1976 г.), в которой подчеркивает ошибки корректурно-библиографического характера (Г. А. Гвахария — вместо А. А. Гвахария и М. А. Тодуа; 1973 — вместо 1970), игнорируя при этом оценку ученого, данную нашему труду, как «лучшему критическому тексту поэмы». Рецензенту не известно, во всяком случае он умалчивает о том, что столь высокую оценку И. С. Брагинский высказал значительно раньше, а именно в 1972 г.: «...единственное подлинно критическое (Тегеран, 1971)» (Из истории таджикской и персидской литератур, М., 1972, с. 285). По рецензенту выходит, что И. С. Брагинский дал эти высокие оценки нашему изданию, но будучи с ним знаком.

Однако эти примеры вряд ли подтверждают положение рецензента о недоступности нашего издания «даже для узкого круга специалистов». Книга, опубликованная в Тегеране 2000-ым тиражом (как это отмечено на конгритуле) в конце 1970 года, стала широко доступной в 1971 году, поскольку издательство Культурного центра Ирана разослало ее во все крупные библиотеки и восточеведные центры Советского Союза, в том числе в Тбилисский университет и Институт востоковедения АН Грузинской ССР. Рецензент противоречит себе, указывая, что уже в 1972 (16.V) им было сделано сообщение по нашему изданию. Более того, в том же 1972 году им была опубликована статья, основанная на данном издании. Какая же тут недоступность? Или рецензент не причисляет себя к «узкому кругу советских ученых-специалистов»?!

В 1972 г. был опубликован английский перевод «Вис о Рамин»². Переводчик Дж. Моррисон, в числе использованных изданий и рукописей, называет имевшийся у него в процессе работы наш текст (с. X). В 1971 г. в Иране была опубликована рецензия на наше издание («Сохран», № 6). Перевод рецензии Мохсена Абулжасема был дважды напечатан в грузинской прессе³. В связи с этим обращает внимание одно заявление рецензента: «Не учитывались нами также газетные материалы» (с. 62). Очевидно, Дж. Гиунашвили имеет в виду рецензию акад. А. Г. Барамидзе. Этот, фактически первый отклик на наше издание, появился в центральном республиканском органе газ. «Комунисти» уже 18 мая 1971 г. (вот вам еще один пример «недоступности»). Однако Дж. Гиунашвили не учел, что рецензия А. Г. Барамидзе в более

полном виде была перепечатана в книге ученого (Очерки и исследования из истории грузинской литературы, IV, 1975), так что его заявление теряет свою силу, так же как его выводы находятся в полном противоречии со словами А. Г. Барамидзе, заключающими рецензию:

«Так был подготовлен и опубликован новый академический, критический текст с богатым научным аппаратом. Данное издание «Вис о Рамин» — большое литературное явление. Этой публикацией грузинские прагматики внесли значительный вклад в дело научного исследования персидской литературы. Новое издание «Вис о Рамин» вне всякого сомнения свидетельствует о том большом весе, который приобрела грузинская советская наука на международной арене. В восьмидесяти годах прошлого века (когда готовилось первое издание «Висрамини») даже передовые круги грузинского просвещенного общества имели весьма смутное представление о существовании персидской поэмы «Вис о Рамин». Новые грузинские ученые сами готовят критический текст данной поэмы и публикуют его в столице Ирана. Какой колоссальный шаг сделан вперед!» (с. 157).

Мы столь подробно остановились на вопросе о «недоступности» нашего издания, поскольку за ним следует еще более странное заявление рецензента:

«При таких обстоятельствах, естественно, нет никакой надобности предлагать читателю длинный список неточностей, погрешностей, тем более корректурных ошибок, выявленных нами в тексте IV издания «Вис о Рамин» (с. 61).

В сноске № 65 рецензент ищет «поддержки» у М. Тодуа:

«В 1971 году М. А. Тодуа указывал, что в IV издании немало корректурных ошибок (Грузинско-персидские этюды, 1971, с. 65)».

Рецензент даже приводит цитату на грузинском языке из книги М. Тодуа, однако не замечает, что в указанном месте «Этюдов» речь идет о грузинском тексте «Висрамини», а в его «Заметках» речь идет о персидском тексте «Вис о Рамин»!

Казалось бы, наоборот, если наше издание недоступно даже для узкого круга специалистов, рецензенту следовало представить его как можно подробнее, тем более опубликовать свой «длинный список» неточностей, погрешностей и ошибок, дабы предостеречь будущих читателей (ибо в случае доступности специалисты бы сами разобрались в них). Приходится сожалеть об этом факте и обратиться к «незначительному по объему иллюстративному материалу», в надежде, что уж он-то подобран самим рецензентом и является наиболее типичным и достоверным.

К сожалению, рецензент не нумерует и не группирует своих замечаний по какому-то единому принципу, зачастую повторяясь как в примерах, так и выводах. Мы постараемся это сделать вместо него для удобства читателя:

1. Большая часть замечаний не имеет к нам прямого отношения и касается вопросов написания того или иного персидского слова или грамматической формы, представленных в IV издании так же, как и в предыдущих изданиях (дублетные формы *dāvit* — *dāvāt* см. I — с. 264 и с. 269; II — с. 346 и с. 352; III — с. 259 и с. 263; *ḡan vār* — *ḡanvār* см. в I — *ḡanvār* с. 3 и с. 67; II — *ḡan vār*, с. 4 и с. 101; III — с. 3 и с. 76; *kāmingah* — *kāmin gah* см. в I — *kāmin gah*, с. 301 и с. 308; II — *kāmingah*, с. 393 и с. 401; III — с. 293 и с. 299 и т. д.).

Рецензент смешивает два различных аспекта: употребление параллельных форм и орфографию, специфическую для арабского письма (слит-

ное и раздельное, но не отдельное написание композитов)⁴. К параллельным формам относятся также *bol'āğāb* и *bu āl'āğāb*; *Dānavānd* и *Donbavānd*; *āndiseğan* и *āndiseha*; *šahğan* и *šaygan*, — вокруг которых, в основном, рецензент развернул свои пространственные рассуждения, уснащенные огромным количеством сносок и ссылок. Естественно, каждый из этих примеров может быть предметом специального исследования, однако, ведь перед нами стояла совсем иная задача!

Рецензент обвиняет нас в том, что мы не имеем на этот счет определенной точки зрения, что мол в нашем тексте мирно сосуществуют диаметрально противоположные концепции, что мы отдаем предпочтение формам позднейшего происхождения и т. д. и т. п. (с. 66, 68, 69). Мы же вслед за авторитетными высказываниями специалистов, считаем, что, имея дело с классическими текстами, лучше сохранить параллельные формы, нежели в целях излишней унификации потерять их⁵. Вряд ли при отсутствии исторических и этимологических словарей, специальных исследований можно с достаточной убедительностью признать ту или иную форму предпочтительной⁶. При этом необходимо учесть, что грузинский перевод в данном случае не может оказать нам какой-либо помощи и мы вынуждены следовать за иранскими издателями.

Действительно, все рукописи (а также кальк. изд.) дают полную форму *buāl'āğāb*, которую М. Минови в соответствии со стихотворным размером изменил на сокращенную — *bol'āğāb*. В нашем тексте в первый раз дается полная форма с указанием в сноске на конструкцию М. Минови, а затем везде употреблена сокращенная форма с указанием вариантов. Рецензент дважды (с.с. 65—66) упорно подчеркивает, будто полная форма употреблена в основном тексте и на с. 524/24, однако на указанной странице основной текст состоит всего из 12 бейтов, так что отсчет рецензента (который почему-то отсчитывает от нашей нумерации бейтов по главам и каждый раз заново отсчитывает их постранично) приходится на сноски. В нашу задачу не входил разбор различных этимологий данного слова, о которых пишет рецензент, однако это отнюдь не свидетельствует о «мирном сосуществовании диаметрально противоположных концепций». Вся наша «вина» опять-таки в том, что, по мнению рецензента, мы сохранили параллельные формы одного слова. Рецензент упустил из виду толкование данного слова у известного иранского ученого З. Сафа, где он обнаружил бы аналогичные «противоположные концепции»⁷.

Точно так же обстоит дело и с формой *Donbavānd*, засвидетельствованной лишь один раз и сохраненной нами в качестве архаичной. К тому же она обусловлена требованиями стихотворного размера⁸. Непонятно, и в данном случае, об отражении каких различных концепций пишет рецензент (с. 68), когда сам же указывает на производность одной формы от другой. Рецензент исключает их параллельное употребление, однако при этом противоречит себе, когда пишет:

«Если Фахр ад-Дин Горгани был знаком с доисламским источником поэмы и знал пехлевиийский язык, а в пользу этого предположения говорит ряд фактов, то он в поэме везде употребил бы *Donbavānd*. Если же поэт не знал пехлевиийского языка, то он шел за Фердоуси, также как Насер Хосров, Сузани, Хакани, Незами, везде написал бы *Dānavānd*» (с. 67—68).

Во-первых, если ряд фактов говорит о том, что Горгани пользовался доисламскими источниками, почему архаичная форма встреча-

ется всего один раз? А разве Фирдоуси не пользовался доисламскими источниками? Почему же она у него не встречается?

И с каких пор Хакани и Низами становятся в один ряд с Горгани? Ведь рассуждая о форме *šahḡan* и считая ее позднейшей, рецензент ссылается именно на Низами (с. 66)? В данном случае рецензент опять-таки забывает указать, что *šayḡan* — *šahḡan* параллельно употреблены как во II (с. 205), так и в III (с. 154) изданиях. Более того, в I издании (с. 146) в обоих случаях стоит арабизированная форма *šahḡan*, как это указано в наших разночтениях (с. 211) (рецензент ошибочно приводит повторно форму *šayḡan*, с. 67), а М. Мишови считает нужным в своем издании восстановить параллельную форму данного слова. Рецензент же в своей обычной манере заключает:

«Здесь (т. е. в нашем издании — А. Г., М. Т.) механически вписаны разночтения, но ответа на вопрос, какая редакция соответствует языковым нормам поэта — *Mārye šayḡan* или *Mārye šahḡan* — читатель не получает» (с. 67).

Вряд ли попытка рецензента дать ответ на этот вопрос — убедительна!

Не лучше обстоит дело и с «четко определенными в иранской действительности орфографическими правилами», которые, якобы, мы грубо «нарушаем», «не учитываем», «игнорируем», «не уважаем», «относимся пренебрежительно» и т. д. (с. 62, 63, 64). Он приводит всего три примера, когда в нашем тексте, в отличие от III издания (добавим от себя и II издания) *h-havvāz* не опущен при написании причастия в связи. Это дает ему право безапелляционно заявить:

«В IV издании возмз это правило постоянно (подчеркнуто нами — А. Г., М. Т.) нарушается» (с. 63).

На кого рассчитано это неверное утверждение? Очевидно, на тот «узкий круг специалистов», кому недоступно наше издание, ибо достаточно взглянуть в него, чтобы убедиться, что почти во всех остальных случаях сохранено требуемое рецензентом написание (с. 28, 36; 40,36; 42,3; 57,115; 75,23 и т. д.).

Тенденциозность зачастую ставит рецензента в неловкое положение. Вот характерный пример. Нисколько не сомневаясь в своей правоте, рецензент пишет:

«Отметим, что в целом ряде случаев вольное обращение авторов IV издания с орфографическими нормами персидского языка сопряжено с пренебрежительным отношением (здесь и ниже подчеркнуто нами — А. Г., М. Т.) к определенным канонам терсидской поэтической речи. Тавтологическая рифма, например, столь широко применяемая в классической персидской поэзии, формально реализуется в слитном и раздельном написании соответствующих компонентов сложных слов и синтаксических структур. Однако наши коллеги проявляют пренебрежительное отношение к этому правилу. Подтверждением сказанного может служить неправильное написание опорного слова в стихе на с. 541/4:

bāsi daneš bebayād ta soxān guy

tāvanād zād be neydane soxān guy

Многоту надо учиться, пока сказитель

Сможет на поприще красноречия ударить в мяч.

В первом полустишии слово «сказитель, декламатор», выражающее одно цельное понятие, следовало писать слитно — «soxānguy» (с. 64—65).

В сноске к данному замечанию (№ 77) рецензент добавляет: «Ср. VR IV, 540/18, где опорное слово *soxānguy* написано также отдельно سخنجوی».

Рецензент умалчивает, что, во-первых, этот пример аналогичным образом представлен во II (с. 519) и III (с. 387) изданиях; во-вторых, рифмой к слову *soxāngu* является как раз приведенный выше композит *soxāngu* и напечатан он как у нас, так и в прежних изданиях с л и т и о — *سخانگو*! Стало быть «пренебрежительное отношение» к правилам написания композитов, кстати, далеко не установленным, проявляем не мы, а известные иранские ученые и специалисты, мы лишь следуем существующей традиции двоякого написания композитов при восстановлении вышеприведенного бейта⁹. Здесь же отметим, что по транскрипции рецензента оба раза эти «опорные слова» написаны одинаково раздельно (*soxān gu*), тогда как на самом деле в первом случае *soxāngu* («оратор») у нас написано вместе (но не слитно), а во второй мере — раздельно.

И наконец, рецензент, обвиняя нас, безо всякого на то основания, в «пренебрежительном отношении к определенным канонам персидской поэтической речи», сам ошибочно трактует элементарнейшие вопросы поэтики. Приведенный им пример вовсе не тавтологическая рифма, как он заявляет, а омонимическая. И вряд ли можно считать тавтологическую рифму «столь широко применяемой в классической персидской поэзии». Надо быть слишком невысокого мнения о персидской поэзии, чтобы утверждать подобное.

2. Древнегрузинский перевод в ряде случаев дополняет, либо сокращает отдельные места оригинала. Иногда бывает трудно провести грань между творческой деятельностью переводчика и отражением той персидской рукописи, по которой он переводил и к которой мы старались приблизиться в нашем издании. В тех случаях, когда более или менее обширный фрагмент грузинского текста не находит соответствия ни в одном из дошедших до нас персидских источников, мы сочли целесообразным дать в сносках в дословном, подстрочном переводе, дабы ничего из данных грузинской версии не пропало для будущего исследователя, не знакомого с грузинским текстом. Таких примеров несколько сотен.

И вот среди них рецензент разыскал два примера, когда, по его мнению, грузинские фразы переведены нами не то что неточно, но стилистически неперфо. В первом примере говорится о дарах греческого царя. Султан «то одеяние, посланное греческим царем, падел на себя в Исфагане».¹⁰ В персидском тексте есть отражение этого эпизода, упоминается посланник халифата, говорится даже об облачении султана в Исфагане, но ничего не сказано о греческом царе. Поэтому в сноске мы дали перевод грузинской фразы: «*dār Esfahan bepusid an game ke āz qeysāre Rum ferestade bud*». Рецензент дал свой, возможно более верный, перевод: «*gameira ke qeysāre Rum ferestade bud, dār Esfahan bepusid*» (с. 64). Во втором примере из пространной и, очевидно, верно переведенной фразы рецензент приводит лишь окончание (. . . «*digar bar in kar rayan nāhim*») и заявляет: «Форма *rayan nāhim* (<*rayan nāhadan) чужда языковому мышлению перса, этот глагол отсутствует в словарном фонде персидского языка» (с. 64). После глубоких размышлений он приходит к выводу, что эта форма образована по модели русского «положить конец» (а если аналогичное выражение окажется и в других языках?). Однако, если это выражение так нелепо и чуждо с точки зрения персидского языка, почему на нее

не обратили внимания ни редактор К. С. Айна, ни иранские издатели, в частности, курирующий данное издание М. Мипови?

Но дело не в этом. Ведь и в таком «шереховатом» виде оба этих примера выполняют свое назначение, так как при обнаружении новых персидских списков с соответствующими бейтами дадут возможность исследователю разобраться в том, что принадлежит Горгани и что приписано грузинским переводчиком. И даже увеличение числа аналогичных стилистических неточностей не дает рецензенту никакого основания для назидания, оскорбительного по своему тону и содержанию: «Все это указывает на то, что А. Гвахария и М. Тодуа нередко предают забвению непреложную истину: действующие в стране орфографические правила и нормы языка читателей публикуемого произведения следует в должной мере уважать» (с. 64).

Разве наша неточность вызвана не уважением к языковым нормам? Ведь не только персидский, но даже русский и грузинский стили самого рецензента в ряде случаев весьма далеки от совершенства.

3. Следующее замечание рецензента впервые коснулось понимания самого текста поэмы, хотя и не основного, а приведенного в списке вариантного разночтения. Он пишет:

«На странице 55/3 IV издания поэмы Мобад сообщает Шахро, что:

ferestāmi zi to čāndan zār o gouhār

ke gār xahi koni sāhri por āz zār

«Принию тебе столько драгоценностей и золота,

Что, если пожелаешь, наполнишь город золотом».

В связи с «sāhri por āz zār» основного текста в списке № 2 указано, что в калькутском издании и Оксфордской рукописи представлено «sāhrud digār» (شهرود دیگر). Но что такое sāhrud? В этой редакции (т. е. sāhrud digār) вряд ли кто-нибудь сможет понять и перевести персидский текст. Если же обратимся к изданию 1865 года, то окажется, что там представлена приятная для всех редакций (транслитерация) širw ddygr т. е. šāhro dedigār» (с. 70).

Затем, толкуя вне контекста слово dedigār как «второй, во-вторых; другой» и приводя в списках обширную научную литературу (в основном по П. Хорну), рецензент заключает:

«Невынимательное отношение к специальной литературе по этому вопросу обусловило то, что слово dedigār для А. Гвахария и М. Тодуа осталось непонятным» (с. 71).

Удивительная самоуверенность, рассчитанная опять-таки на тех, кто не станет проверять рецензента. Иначе трудно объяснить его утверждение о «понятной для всех редакции», якобы представленной в издании 1865 года.

На самом деле, в этом издании, на с. 29 (в рецензии страница не указана) черным по белому напечатано شهرود دیگر (šāhrud^e digār), т. е. именно так, как это дано в нашей сноске (с. 55, стр. 2). Таким образом, первое замечание о якобы непонятом нами слове dedigār основано на недоразумении. Ни в одном из текстов «Вис о Рамин» в данном контексте этого слова нет. Рецензента ввел в заблуждение П. Хорн, вернее, он неправильно понял ссылку ученого. У Хорна указано: «595. digger, dediger (Vis und Rāmin, S. 29. V. 5 v. u.)», т. е. ссылка на текст «Вис о Рамин» дана в связи с основной, подчеркнутой формой digger, а не параллельной — dediger, что и стоит в тексте. Кстати, рецензент не прав,

когда пишет, будто «П. Хорн... ц и т и р у е т (подчеркнуто нами—А. Г., М. Т.) рассматриваемый нами стих из «Вис о Рамин» (сноска: P. Ногр, Grundriss der neupersischen Etymologie, с. 132)» (с. 71).

Рецензент, с присущей ему категоричностью, заявляет, будто в нашей редакции текст невозможно ни понять, ни перевести. Постараемся ему помочь: соблазняя мать своей будущей жены Шахро богатством, Мобад обещает ей за дочь (Вис) столько золота, что при желании им можно заполнить весь город. Так переводится основной текст, поддержанный грузинским переводом¹¹.

Что касается вариантного чтения (šāhrudiel digār), то «Шахруд» свободно можно истолковать как древний город, основанный Хосровом Парвизом на берегу одноименной реки, упоминаемый в поэме «Хосров и Ширин» Низами¹² и других источниках. Смысл мисры будет таков: «Если пожелаешь, сможешь построить другой Шахруд». А теперь посмотрим, что же получится, если мы примем «понятную для всех» несуществующую редакцию рецензента Sahro dedigār (кстати, сам рецензент благодушно воздержался от перевода): «Пришло тебе столько золота и драгоценных камней, что если пожелаешь, сделаешь в т о р у ю Ш а х р о!» Интересно, как это рецензент представляет себе Шахро, делающую из золота вторую Шахро?!

4. Рецензент со всей серьезностью доказывает наш «методологический просчет» в связи с заменой gāz (виноградник) на zar (золото). Стоило рецензенту заглянуть в список опечаток, приложенный к нашему изданию, и он увидел бы: zār āndār zār — ошибочно, gāz āndār gāz — правильно! После этого оказались бы излишними все его рассуждения о «правилах контекста», «семантических нюансах» слова gāz и т. д. (с. 71—72). Достаточно было обратиться хотя бы к прежним изданиям, чтоб и без нашего списка опечаток догадаться, что здесь корректурная ошибка: в I изд. стоит zār āndār zār pešande (с. 119). М. Минови исправил по Парижской рукописи—gāz āndār gāz šekofte (II, с. 17) и даже обозначил свое чтение харакатом (زر вместо زر). Таким образом, вместо «золото за золотом посажено» получилось «виноградник за виноградником расцвел».

Это же чтение повторяется и в III издании (с. 129). Естественно, у нас не было никаких оснований вновь возвращаться к чтению I издания, тем более что в грузинском переводе стоит именно «виноградники». Единственное, что нам следовало сделать, это в сносках, наряду с pešande I издания, указать и вариант zar (упущенный и самим рецензентом). Корректурa коварная вещь. Разве сам рецензент избежал ее (с. 49 — эллиптической; с. 63 — ест; с. 66 — единицу длина; с. 69 — аргументаций; с. 90 — грузинской материал и др.)?! Однако нам и в голову не приходит на этом основании объявлять автора невеждой (ср. с. 60 — у Насера Хосрова; с. 66 — у Насера Хосро; с. 75 — у Насера Хосров)!

5. На основе калькуттского издания, Стамбульской рукописи и отчасти грузинского перевода нами был внесен в текст следующий бейт:

ز راه آگه نبودم همچو گمراه
جو کرم سبک ز طعم شهد ناگاه (340,51)

ze rah agäh nâbudâm hân:šo go' rah
šo kerre sek ze ta'ne šâhd na'gah

Подобно заблудившемуся не падал я пути,
Как укушенный червь не гедает вкуса меда.

Рамин упрекает себя за любовь к Вис, считает это ошибкой, неправедным путем, и раскаяваясь, вспоминает пословицу об укусном черве, который никогда не пробовал вкуса меда.

В правильном чтении второй мисры нам помогла аналогичная пословица в касиде Насера Хосрова (Диван, Тегран, 1960, с. 163; пословица приводится в Таджикском толковом словаре; рецензент также знаком с ней, однако цитирует ее без всякого указания источника, с. 75).

Дело в том, что в калькуттском издании вместо سک (sek) напечатано سگ (sag — собака, с. 251). Стамбульская рукопись дает искаженное чтение (нарушен размер): چو کورد سک ز طعم شکر آگه. Грузинский переводчик, возможно, отталкиваясь от восприятия sk — سک как سگ — sag (подобно издателям калькуттского текста; хотя рецензент и не сомневается в том, что мы имеем дело с незначительной корректурной ошибкой), однако данного исправления нет в списке опечаток, совершенно изменил художественное сравнение: «Я не знал всего пути, подобно заблудившемуся псу» (перевод С. Иорданишвили, с. 172).

Словом, мы восстапавили бейт в вышеуказанном виде и дали к нему вариантыные разночтения по Стамбульскому списку, однако упустили вариант калькуттского издания سگ — sag. Очевидно, это дало повод рецензенту для такого категорического утверждения:

«Представленное во втором полустии sk (سک) может передавать произношение лееком: sek — «укус», sāg — «собака» и sog — «острая палка». Авторы текста IV издания под сочетанием sk подразумевают sāg «собака» (? — А. Г., М. Т.). Они отождествляют данные калькуттского издания и Оксфордского списка (sek — «укус») с чтением Стамбульской рукописи (sāg — «собака») (с. 76).

Последняя фраза вообще непонятна: как это мы отождествляем данные калькуттского издания и Оксфордского списка с чтением Стамбульской рукописи? Разве возможно подобное отождествление? Рецензент не прав: sāg стоит только в калькуттском издании, в рукописях ک و گ g не различаются, и поэтому Оксфордский и Стамбульский списки читают sk (سک)!

В сноске №131 рецензент поучает нас (разумеется, с указанием на научную литературу), что «в научных изданиях такие омографы как mlk (melk, molk, malek), škr (šekär, šokr) и т. д. должны иметь соответствующую

щие «харакаты и пояснения» (с. 76). Он, по неизвестным нам причинам, не обратил внимания, что как бы предвидя подобное замечание, мы проста в и л и харакаты — две кесры под «корм» и «сек». Рецензент так переполнен желанием уличить нас в ошибке, что даже приводит примеры, когда графема ۛ кое-где передает звук g, упуская из виду, что во всем нашем тексте, так же как и во многих других изданиях, она обозначает лишь k — ۛ (см. сс. 329, 341, 344 и т. д.).

Невольно возникает вопрос: к чему все эти мелочные придирки? Если бы рецензент сам издавал текст «Вис о Рамини», изменил бы он что-нибудь в данном бейте? Или оставил бы все так же, как представлено у нас?! Повторяем, речь идет об основном тексте.

Тщетными являются попытки рецензента «защитить» грузинского переводчика от нас (такого персидского списка, в котором вместо «червь» стояла бы «собака», не могло существовать, ибо собака не имеет никакого отношения к сладости). Совершенно излишни пространные рассуждения о выдаче вина в правление Дария I или хранении укуса в 100—200 литровых кувшинах, о номенклатуре вин и различиях в укусах. Это смахивает на то, что, упомянув аналогичную грузинскую поговорку — «Откуда знать ослу вкус хурмы», — приступить к исследованию разведения ослов в Грузии или истории культивирования хурмы и ее разных сортов!

И уж совсем ни к чему выглядит ссылка на слова Н. Гоголя из его описания старой Коломны, цитированные по статье Л. Шлионского «Пушкин в Петербурге». Что общего между пословницей об укусном черве, не выдающем вкуса меда, и сравнением жильцов одной комнаты с множеством насекомых, которые зарождаются в старом укусе?! Но зато какой завидный диапазон — от Дария до Гоголя!

6. Примером аналогичной несобослованной придирчивости и мнимой защиты грузинского переводчика от нас является замечание в связи с толкованием слова «Хорасан». Семантико-морфологическому анализу данного слова рецензент посвятил специальную статью, помещенную в этом же сборнике, с многочисленными сносками и ссылками, повторив в основном все это в рецензии. В обоих случаях рецензент одинаково переводит стихи Горгани:

«Солнце восходит» на пехлевиjsком означает солнце восходит,
И над Ираком (иранским) и Фарсом солнце оттуда восходит.
Хорасан означает «место восхода солнца»,
Ибо оттуда в сторону Ирана идет солнце.

Этим двум бейтам (а не «материалу... 4 бейтов», как пишет рецензент) соответствует грузинский текст, который, опять-таки в переводе рецензента, выглядит так:

«На пехлевиjsком языке Хорасаном именуют красивый и обильный (высокоурожайный) край (страну). Продукты питания для Ирака (иранского) и всей Персии поступают из Персии (видимо Фарс, Дж. Г.) и Хорасана» (с. 80)¹³.

Этому месту посвятил Е. Э. Бертельс одну сноску, в которой все прекрасно разъяснено:

«Значение слова Хорасан — солнцеприхождение, ибо оттуда солнце приходит в Иран». Эти пояснения почти правильны, ибо окончание — асан означает «восходящий» («восходящая, восходящая»). Эти строки показывают, что Фахр ад-Дин Гур-

тани действительно обладал кое-какими познаниями в среднеперсидском языке» (История персидско-таджикской литературы, 1960, с. 276).

Рассуждения Е. Э. Бертельса рецензент даже не упоминает, хотя толкование данного места в обоих случаях идентично. Таким образом, по Горгани Хорасан означает место, откуда восходит солнце, а по грузинскому переводу — место, откуда поступает пропитание. Это расхождение было отмечено нами в грузинском издании «Висрамнани» (с. 489—490) и вкратце упомянуто в предисловии к персидскому изданию.

Рецензент возмущен нашим поступком:

«В предисловии к тексту IV издания поэмы наши коллеги сообщают иранским читателям, что в стихе с началом «*xorasanā bovād mānī xog auap*» грузинский переводчик слово хог — «солнце» ошибочно перевел как «еда, пища». Далее через несколько строк А. Гвахария и М. Тоду заявляют, что текст грузинского перевода для них был «надежнейшим путеводителем». Читатель совершенно обескуражен (подчеркнуто нами — А. Г., М. Т.), ибо эти два заявления воспринимаются им как взаимоисключающие» (с. 79).

Трудно дать объяснение этому странному заявлению. Неужели констатация факта явного различия в толковании одного слова у Горгани и в грузинском переводе («солнце» и «пропитание») означает, что грузинский текст не может являться «надежным путеводителем»? Рецензент забывает, что об этом речь шла еще в 1962 году, в том издании «Висрамнани», которому он дает столь высокую оценку, забывает про «благодарное влияние» акад. Г. В. Церетели, который, как редактор, пропустил такое «кощунство», забывает (скорее, не знает), что там же мы указали на другое аналогичное место из поэмы, когда переводчик правильно переводит полную форму этого слова: «*do xoršid az xorasanāt bār āmād*» — «два с о л н ц а для тебя взошли из Хорасана». Тогда же мы подчеркнули, что под одним солнцем подразумевается настоящее светило, восходящее из Хорасана, т. е. В о с т о к а, а под другим — Вис, возвращающаяся из края Хорасан (с. 490).

Рецензент идет еще дальше, заявляя:

«Лишенный возможности ознакомиться с грузинским текстом, иранский читатель, исходя из квалификации, данной нашими коллегами, может сделать только один вывод: грузинский переводчик XII века не знал персидского языка» (с. 82).

Подобное заявление вводит в заблуждение читателя, поскольку примеры, приведенные в нашем предисловии, не дают никаких оснований для таких заключений.

Может быть, рецензент считает более правильным понимание хог как «пропитания» и поэтому приводит многочисленные данные о цветущем регионе Хорасана и о «съедобной земле» из Нишабура (по А. Мецу)? Если исходить из полисемантической данного слова (хог — солнце; еда, пища), то такое толкование не исключено. Рецензент упустил перевод И. С. Брагинского «Хуросон — доставляющий пропитание» (Из истории таджикской поэзии, М., 1956, с. 304), который, выходит, тоже не понял этого «разжеванного текста». Однако ведь сам рецензент дважды (в статье и рецензии) упорно переводит хог как «солнце»! Или, по его мнению, грузинский переводчик пользовался другим текстом? На такую возможность как будто намекают его слова: «Те-

перь допустим на минуту, что переводчик имел в руках такой текст...» (с. 82). Однако это исключено логикой сравнения текстов поэмы Горгани и грузинского перевода.

Тщетно искали мы ответы на эти вопросы в рецензии Дж. Гиунашвили. Ничего толком из этого замечания понять нельзя, кроме одного стремления, пронизывающего всю рецензию, — как можно сильнее опорочить наше издание. Иначе чем объяснить его требования подобного типа:

«Наши коллеги пелестно отозвались о познаниях грузинского переводчика в области персидского языка, однако сами не дали каких-либо объяснений разночтениям *xr'sd* (خراسد) калькуттского издания, *xr'sd* (خراشد) Оксфордского списка и совершенно упустили из виду *xr's'n* (خراشان) словаря И. Вуллерса» (с. 81)

Как будто мы писали исследование об этом слове, а не устанавливали текст с вариантами. Интересно, куда же нам советует поместить рецензент данные словаря Вуллерса? (Кстати, ни один из этих вопросов не затронут в специальной статье самого рецензента об этом слове).

7. Лишь в конце рецензии можно обнаружить кое-что конструктивное, пригодное для подготовки нового издания текста. Однако и здесь приходится быть весьма осторожным. Рецензент справедливо указывает, что нам следовало оговорить употребление квадратных скобок в предисловии, хотя для внимательного читателя при сравнении с разночтениями картина и так предельно ясна. В такие же скобки заключен калькуттский текст у М. Минови. Приведенный рецензентом пример не заключен в скобки не по той причине, что он имеется у М. Махджуба, как утверждает рецензент, кстати не проверив этого факта (с. 78), у М. Махджуба его тоже нет (с. 305), — а потому, что он восстановлен без участия грузинского перевода. В скобки условно помещены именно те бейты, для восстановления которых исходным являлся древнегрузинский текст. Рецензент и здесь не понял нашей главной задачи, о которой писал Д. И. Кобидзе — приблизиться к тому типу текста, который имел под рукой грузин-переводчик.

Прав рецензент, обнаруживший среди многих сотен сносок два примера, когда вариантные разночтения следует внести в основной текст (с. 82), хотя и здесь не все они равнозначны: если первый пример (*māga madār...*) действительно следует включить в основной текст, то о втором примере (*māga binid...*) еще следует подумать. Рецензент удивляется, почему один и тот же стих с отметкой «добавочный» (а не «лишний», как неточно переводит рецензент текстологический термин *ezafe*) встречается в разных местах. Дело в том, что в поэме очень часты т. н. «летучие» бейты, когда совершенно идентичные или с незначительными изменениями стихи появляются в разных отрывках. Для закрепления подобных бейтов решающим фактором опять-таки, как и при выборе разночтений, является для нас грузинский перевод. Рецензент и на этот раз, к сожалению, не понял нашей главной задачи, о чем свидетельствуют приведенные им на с. 79 примеры.

Прав рецензент, когда указывает, что мы использовали не все замечания А. Зарьяба на издание Махджуба (хотя и были с ними знакомы, что один раз отмечено нами в тексте). Но и в данном случае если некоторые из конъектур А. Зарьяба не вызывают сомнений (be и ke), то другие могут вызвать возражение и не так уж бесспорны, как это кажется рецензенту (bebizay — beriray) (с. 83—85).

Прав рецензент, когда указывает на необходимость отражения в списках данных грузинского перевода (bāxl — lāxl и xahī — pāxahī). Но это опять-таки нельзя квалифицировать как «невнимательное отношение даже к работам своих ближайших сотрудников» (с. 85—86), ибо первый пример весьма сомнителен, а о втором речь уже шла в грузинском издании «Висраминиш» (с. 549), и если там его не забыли, он должен был попасть и в IV издание, постольку пропуск носит чисто механический характер. Тем более, что заглянув в наше исследование¹⁴, рецензент убедился бы, что форма pāxahī читается не только в грузинском переводе, но и в калькуттском издании (с. 48).

Непонятен риторический вопрос рецензента в связи с портретной характеристикой Рамина, которая имеется только в грузинской версии:

«Как же поступил с этим ценным материалом грузинского перевода М. Тодуа? На с. 45 IV издания «портретная характеристика молодого Рамина» (в объеме 11 строчек) в качестве «лишнего» (читай — «добавочного» — А. Г., М. Т.) материала представлена в сп. 9!» (с. 86).

Хочется задать возмущенно-удивленному рецензенту контрольный вопрос: а что должен был сделать М. Тодуа? Переложить грузинский текст в персидские стихи? Ведь подобный материал всегда в нашем издании представлен в списках!

Здесь, кстати, рецензент решил одним ударом расправиться и с нашими сносками, то есть со всей нашей работой, отраженной в них:

«Несколько слов о сносках к основному тексту IV издания. Не менее 1/3 объема книги составляют сноски. В них без всяких пояснений, указаний на литературу зарегистрированы изменения текста, представлены разночтения и «лишний» материал. Эти данные статичны» (с. 86).

Рецензент явно противоречит себе, ведь чуть выше он писал:

«При написании работы мы не пользовались рукописями» (с. 62).

Как же он так свободно оперирует данными персидских рукописей и грузинского перевода? Очевидно, только лишь с помощью наших «статичных сносок»? В качестве иллюстраций этих обвинений рецензентом приводится лишь один пример из нескольких тысяч сносок, когда в результате механической ошибки чтения основного текста и сноски совпадают (с. 87). Достаточно переставить рифмы в бейте (вместо sāgma — gāgma восстановить, на основе грузинского перевода и большинства персидских списков gāgma — sāgma) и все встанет на свои места. Чтобы догадаться об этом, следовало заглянуть хотя бы в I издание (с. 144). Тогда в сноске останется лишь чтение Парижской рукописи: sāgma — gāgma, повторенные во II (с. 203) и III (с. 152) изданиях. Но если рецензенту трудно

было внести исправление в основной текст, он должен был допустить возможность корректурной ошибки в сноске и там переставить их: gāgta — sāgta. Однако рецензент предпочитает сделать следующее «открытие»: «В сносках обычно указываются разночтения (разрядка рецензента! — А. Г., М. Т.), но здесь их нет» (с. 87).

Если подвести итог всем замечаниям рецензента, можно сделать один единственный поразительный вывод: ни одно из замечаний не сделано по существу, то есть не рассмотрено и, тем более, не подвергнуто критике ни один из фактов тех многочисленных исправлений и добавлений, которые внесены нами в предыдущие издания текста поэмы Горгани «Вис о Рамин» на основе древнегрузинского перевода «Висрамиани» и разночтений персидских рукописей. Рецензент не захотел (либо не сумел) дать свою оценку той работе, которая была проделана нами над самим текстом, не понял основного замысла нашего труда. Замечания рецензента касаются либо орфографии, либо параллельных форм; в них уточняются некоторые сноски, перечисляются корректурные ошибки; зачастую же замечания зиждятся на недоразумении.

Повторяем, ни одно из непосредственно нами приведенных исправлений рецензентом не затрагивается. Однако это обстоятельство не смущает рецензента. В своих выводах, как было сказано выше, он пытается перечеркнуть все научное значение IV издания «Вис о Рамин». Здесь сконцентрированы повторяются все те необоснованные обвинения и непомерные требования, которые свидетельствуют о текстологической некомпетентности рецензента. Против него же говорит и тот назидательный и раздраженный тон, которым проникнута вся рецензия. Более двадцати раз оговаривается рецензент, величая нас титулом «наши коллеги», однако почти исключительно в таком характерном контексте: «наши коллеги... не знали» (с. 65); «наши коллеги проявляют пренебрежительное отношение» (с. 65); «Наши коллеги не имеют на этот счет определенной точки зрения» (с. 66); «невнимательным отношением наших коллег»; (с. 85) и т. д. и т. п.

Особенно ярко проявилась эта тенденциозность в выводах. Вот первый из них:

«Авторы IV издания поэмы, выбирая «лучшие» чтения из рукописей, прежних изданий и грузинского перевода, как в добрые плениеровские времена (подчеркнуто нами — А. Г., М. Т.) составили «полный» и, по их мнению, «хороший» текст. Этим и объясняется факт сосуществования в их издании лексических пластов и грамматических форм различных эпох, отражающих в ряде случаев противоположные концепции» (с. 87).

Из этого вывода еще раз явствует, насколько не понял рецензент нашей задачи. Для него равнозначны источники: рукописи, прежние издания и грузинский перевод. Мы же не по какому-либо наитию выбирали взятые в прописные кавычки «лучшие» чтения, а следовали за грузинским переводом, критически используя его данные, в результате чего составили не «полный» и, по нашему мнению, «хороший» текст, а попытались лишь воссоздать реально существовавший список XII века.

В остальных выводах вновь повторяются непомерные требования рецензента, его необоснованные упреки в том, что «авторы IV издания основной список не установ-

ливали» (роль такого списка для нас играл грузинский перевод XII века, ибо все персидские рукописи позднейшего происхождения), что «текст такого произведения, как «Вис о Рамин» должен устанавливаться с учетом результатов сравнительного изучения художественно-изобразительных средств и языковых фактов памятника данного периода», что «работа проделана поистине большая, но ни один текстологический факт не имеет объяснения, читателю неизвестно, почему той или иной лексеме, форме, строке отдано предпочтение. В книге нет намека на исследование языка, стиля, комплекса художественно-изобразительных средств памятника, исторической обстановки, идеологической ситуации и т. д.» (с. 88).

Рецензент и не задумывается над тем, во что бы превратилась книга почти в 600 страниц, если в ней вдобавок ко всему действительно была рассмотрена хотя бы одна из вышеперечисленных самостоятельных проблем!

Рецензент иногда забывает, что он говорил в начале своих «Заметок» и впадает в противоречие (очевидно, сказавшись долгий срок работы над рецензией). Так, прибегая к помощи цитаты из книги Л. С. Гиунашвили, он пишет:

«В иранской дефактивности 20-х — 50-х годов в большинстве изданий памятников классического периода отсутствовали различения, надлежащий научный аппарат и т. д. «Дело в том, что едва становившаяся на собственные ноги (?! А. Г., М. Т.) иранская текстологическая наука фактически не имела никакой поддержки. Издатели не были заинтересованы в научных изданиях текста. Их в первую очередь интересовал текст, предназначенный для сбыта, т. е. такой текст, который привлеч бы массового читателя и был бы удобен для чтения». Эти обстоятельства, естественно, ставили трудные задачи перед А. Гвахария и М. Тодуа и в значительной степени осложняли работу над текстом «Вис о Рамин» (с. 55).

Однако квалификация, даваемая рецензентом каждому замечанию, и в особенности выводы, полностью опровергают данную постановку вопроса, в них, к сожалению, эти сложности не учитываются. Более того, Л. С. и Дж. Ш. Гиунашвили забывают, что именно в 20-х—50-х годах, когда «иранская текстологическая наука фактически не имела никакой поддержки», были изданы высоко оцененные ими же тексты «Тарихе Сиптаган» (М. Бахар), Низами (В. Даггарди), Рудаки (С. Нафиси), «Хафт пайкар» (Я. Рыпка и Х. Риттер) и др. И что самое главное, разве в наши дни не существует проблемы сложности публикаций академических изданий, притом не только в Иране?¹⁵ Разве сегодняшних издателей не интересует именно такой текст, который был бы удобен для чтения? И если сложности возникают даже при издании текстов, снабженных лишь вариантными различиями, то что получится, если в них будут представлены вопросы языка, стиля, комплекса художественно-изобразительных средств, исторической обстановки, идеологической ситуации и т. д., как того требует рецензент? Нет реализации этих вопросов ни в одобренных рецензентом персидских изданиях, ни в новейших советских текстологических работах (издания Е. Э. Бертельса, удостоенное государственной премии, А. Н. Болдырева, М.-Н. О. Османова, К. С. Айни, Р. М. Алиева, Г. Ю. Алиева и др.). Но вряд ли кому-нибудь придет в голову лишь по этой причине отбрасывать эти издания к XVIII веку, «в добрые шлецеровские времена», как поступает рецензент с нашим текстом.

Дж. Гиунашвили, видимо, весьма поверхностно ознакомился с использованной им же научной литературой, иначе он обратил бы внимание на высокую оценку Я. Рыпки издания Низами, выполненного В. Даггарди. Несмотря на то, что, как пишет Я. Рыпка, издатель попросту различал лишь «хорошие» и «плохие» варианты с тем, чтобы

потом их либо принять, либо отвергнуть, несмотря на то, что в сносках приведена лишь часть разночтений без указания рукописей, известный чешский ученый и превосходный текстолог дает работе В. Дастгарди высокую оценку. И это несмотря на то, что сам В. Дастгарди обнаружил около трехсот (!) ошибок в издании «Хафт пайкар», о чем с тонким юмором пишет сам Я. Рыпка:

«Особенно поразило меня заявление В. Дастгарди, что он будто обнаружил в пражском издании около двухсот-трехсот ошибок (галат). Тем не менее он определяет это издание как лучшее печатное издание «Хафт пайкар», даже как пускай нафик, между тем как в других изданиях — слабое утешение! — обнаруживается свыше пяти тысяч ошибок»¹⁰.

И В. Дастгарди и Я. Рыпка были не только большими знатоками своего дела, но и великолепно разбирались во всех тонкостях и трудностях текстологической работы. Не издав ни разу ни единой строчки текста, судить об этом, конечно, невозможно. И очень легко, на основании лишь нескольких замечаний, дать отрицательную оценку всей работе.

Рецензент не ограничивается резко-отрицательными выводами, в пяти пунктах которых не нашлось ни одного доброго слова в адрес нашего издания (начисто забыты даже несколько сот одобренных им в начале исправлений). Но рецензия на этом не кончается. Следует еще одно «лирическое отступление», так сказать, завершающее заключение, в котором окончательно расставлены все точки:

«Текстология и эдичионная техника имеют свои принципы, методикку. В текстологии «все не так просто, как иногда казалось и кажется» (ссылка на А. Гришунина — А. Г., М. Т.). Пренебрежительное отношение к вопросам теории и недостаток специальных конкретных знаний (подчеркнуто нами — А. Г., М. Т.) приводит к тому, что сложные вопросы кажутся простыми, вследствие чего создается впечатление мнимой легкости их решения и, таким образом, текстология представляется некоторым как «jeu sans règles» (с. 89).

Здесь рецензент обходится без ссылки, хотя его «образный» стиль поразительно напоминает слова Д. С. Лихачева: «В суждениях зарубежных ученых текстология часто выступает как искусство, как «игра без правил», а не как наука» (Текстология, М.-Л., 1962, с. 7).

Итак, «пренебрежительное отношение к вопросам теории и недостаток специальных конкретных знаний!» Удивительно, как при таких условиях нам удалось создать хотя бы «обнадеживающие предпосылки для будущих исследователей истории эволюции этого произведения» (с. 90). Справедливости ради следует отметить, что эта последняя цитата принадлежит не рецензенту, а акад. Г. В. Церетели, как явствует из сноски, где в первый и последний раз упоминается между прочим его предисловие к нашему изданию. Однако контекст, в котором приводятся слова Г. В. Церетели, ставит под сомнение их достоверность. Ведь наше издание для рецензента явилось лишь откровением того, «почему так много поступают на прилавки книжных магазинов различные «научные», «критические», «научно-критические» и «академические» издания (так! — А. Г., М. Т.) художественных и исторических произведений» (с. 90).

По всей рецензии Дж. Ш. Гиунашвили видно, что до ее публикации с ней не был знаком ни один из специалистов (кстати, у книжки даже нет научного редактора), иначе автор избежал бы многочисленных повторов и просчетов. Не отражает действительности и самая последняя сноска, рассчитанная на неосведомленного читателя: вот — мол, сколько разделов было доложено на открытых заседаниях и да-

же опубликовано. На самом деле лишь один вопрос (об искусном червяке) был вынесен рецензентом на обсуждение дважды (в 1972 и 1976 гг.). Все остальное не имеет к рецензии прямого отношения. Более того, выражаясь словами рецензента, читатель «совершенно обескуражен», когда в сноске к одной статье сборника («Об одном архаичном слове...», с. 42) и в сноске к рецензии (с. 90) он читает одно и то же: доложено на сессии, посвященной памяти В. С. Путуридзе (25.IV.75). Получается, что в один и тот же день рецензент сделал два доклада, на самом же деле он прочел третий — «О значении термина *Navigata*». Отчет об этой сессии опубликован (НАА, № 6, 1975, с. 236).

Рецензент ставит перед собой благородную задачу: привлечь «внимание охотно берущейся за текстологические штудии научной молодежи к значимости гармонического сочетания теоретических аспектов текстологии и запаса специальных конкретных знаний...» (с. 61). Тем более, что, как было сказано выше, наш труд характеризует именно «пренебрежительное отношение к вопросам теории и недостаток специальных конкретных знаний» (с. 89). Рецензент жаждет исправить тот вред, который может нанести наше издание восточной текстологии, этой, говоря его словами, «никем не изученной и наиболее запущенной ныне области в нашей иранистике» (с. 62).

Однако, по нашему мнению, несколько неудобно говорить о запущенности и неизученности той области, которой посвящен целый ряд интересных работ, часть из которых цитируется в самой рецензии (имеется в виду груды Е. Э. Бертельса, Я. Рыпки, В. Ф. Минорского, М.-П. О. Османова, Р. М. Алнева и др.). Затем, вряд ли будет полезен молодежи пример «уничтожающей» критики, не подкрепленной доказательствами, преподносимой менторски безапелляционным тоном как истина в последней инстанции. И что самое главное, теоретический аспект текстологии и запас конкретных знаний понимается и подменяется рецензентом бесконечным количеством цитат и ссылок, зачастую не имеющих к теме никакого отношения. Делаются сноски на неизданные книги, а не упоминаются специальные статьи своих же коллег¹⁷. Нет в рецензии почти ни одной фразы, не опирающейся на несколько ссылок и цитат на разных языках¹⁸.

Особенно часто прибегает рецензент к «Текстологии» Д. С. Лихачева, на каждом шагу, к стати и не к стати, цитируя из нее хрестоматийные истины (благо, что он знаком лишь с кратким конспективным курсом в 98 страниц, а не с ранним и обширным исследованием в 554 стр.). Слов нет, использование необходимой специальной научной литературы является обязательным условием для работы, но ведь во всем следует соблюдать меру и не превращать библиографию в библиоманию и самоцель. А иначе может получиться картина, образно нарисованная известным советским иранистом К. И. Чайкиным:

«Гелертер состоит из двух фабрично-стандартно изготовленных деталей: 1) Приобретенной... отличной технической науки — гелертер, даже еще очень молодой, замечательно, при написании статей своих, цитует, ссылается на авторитеты, орудует «аппаратом», уснащает и луком, и хрустящие поджаренным картофелем — не статья а пища! 2) Непокоробимой уверенности в том, что приобретенная... сумма знаний есть непреложная истина, отсюда: наглая самоуверенность, педагогизм, тупость, обскурантизм...»¹⁹.

Приведем лишь один пример того, как Дж. Гиунашвили «уснащает» рецензию цитатами и сносками. В очередной раз наставляя нас словами Д. С. Лихачева, что «исследователь на всех этапах изучения текста должен «учитывать его взаимосвязи с другими текстами», ре-

рецензент дает сноску № 88, в которой указывает на источник — статью Д. С. Лихачева, а затем, там же, от себя приводит пример из истории изучения текстов Лермонтова и Пушкина. Ссылка при этом дается лишь на статью Т. П. Головановой и читатель не сомневается, что рецензент сам докопался до статьи, опубликованной в сборнике, изданном в Ставрополе в 1960 году. На самом же деле все рассуждения рецензента, слово в слово, вместе с ссылкой на Голованову, списаны из статьи А. Гришунина «К спорам о текстологии», с которой рецензент знаком и цитирует ее в другом месте в связи с другим вопросом (с. 89, 90). Вот параллельный текст обеих цитат:

А. Гришунин

«Так, наблюдения Б. В. Томашевского над стихом Лермонтова позволили ему внести ряд изменений в текст **поэта** (здесь и ниже подчеркнута нами — А. Г. М. Т.), а сведения о типовых изменениях нелегальной политической лирики Пушкина послужили решающим аргументом для выбора редакции стихотворения Лермонтова «Прощай немытая Россия» (см. Т. П. Голованова, Б. В. Томашевский как редактор академического издания сочинений М. Ю. Лермонтова. В кн.: М. Ю. Лермонтов, Сборник статей и материалов, Ставрополь, 1960, стр. 307—312)» (Русская литература, № 3, 1965, с. 143).

Дж. Гунашвили

«Как известно, наблюдения Б. В. Томашевского над стихом М. Ю. Лермонтова позволили ему внести ряд изменений в текст произведения А. С. Пушкина (подчеркнуто здесь и ниже нами — А. Г. М. Т.), а сведения о типовых изменениях нелегальной политической лирики последнего послужили решающим аргументом для выбора стихотворения М. Ю. Лермонтова «Прощай немытая Россия» (См. Т. П. Голованова, Б. В. Томашевский как редактор академического издания сочинений М. Ю. Лермонтова, кн.: М. Ю. Лермонтов, сб. статей и материалов, Ставрополь, 1960, с. 307—312)». (с. 68).

Если бы рецензент лично ознакомился со статьей Т. П. Головановой, он убедился бы, что в ней речь идет об исправлении текста стихов Лермонтова, а не Пушкина, и не стал бы заменять вполне уместное у А. Гришунина «поэт» (т. е. Лермонтов) на неуместное «А. С. Пушкин», так же как не пропустил бы слово «редакция» (у Т. П. Головановой — «копия»), чем искажил смысл цитаты («выбор стихотворения» — вообще нелепость).

Рецензент, несмотря на явное пристрастие к сноскам, иногда «забывает» их в нужный момент. Так, характеризуя героев поэмы «Вис о Рамин» в первой же статье сборника, он пишет:

«Похотливый старик шах-рогоносец хочет изолировать юную красивую супругу Вис от своего младшего брата сладострастного обольстителя Рамина» (с. 7).

Эта характеристика полностью совпадает со словами И. С. Брагинского: «Царь Мубад — похотливый старикашка... Рамин, возлюбленный Вис — сладострастный обольститель...» (И. С. Брагинский, Из истории таджикской и персидской литератур, М., 1972, с. 285; его же, 12 миниатюр, М., 1976, с. 138—139). Однако, если она уместна для концепции сатирического романа, которой придерживается И. С. Брагинский, то вовсе неуместна в устах рецензента, у которого нет собственной концепции относительно жанровых особенностей поэмы Горгани. Во всяком случае, следовало отметить, что в грузинской иранистике роману Горгани и его героям дана совершенно иная квалификация (в трудах А. Г. Барамидзе, Д. И. Кобидзе и др.)²⁰.

Чтобы доставить удовольствие рецензенту, как любителю поэтических афоризмов вообще (см. с. 81, сн. 145) и нелегальной лирики

А. С. Пушкина в частности, завершим свой ответ одним из запрещенных царской цензурой стихотворений великого поэта:

Сошлся школьники и вскоре
Одни из них кой-как рецензию скропал,
В которой ясно доказал,
Что горд от ума — не рецензента горд.²¹

А. ГВАХАРИЯ, М. ТОДУА

Р. С. В «Заметках» Гиунашвили, кроме нашего совместного издания «Вис о Рамин», сделана ревизия всего того, что я написал за последние десять лет (одна монография, два тома «Этюд»), одно критическое издание, статьи). Из продукции в более чем 2000 страниц рецензент в сносках приводит всего лишь пять замечаний. Большого, очевидно, ему обнаружить не удалось. Что ж, приятно иметь коллегу, который столь внимательно следит за твоей научной деятельностью, посвящая этому все свое время и возможности, и указывает на ошибки. От ошибок ведь никто не застрахован.

Однако, к своему великому сожалению, даже эти пять замечаний оказались ошибочными и, что самое главное, необъективными:

1. На с. 72, там, где рецензент критикует текст IV издания в связи с исправленной в списке опечаток корректурной ошибкой (gaz—zar), в сн. № 109 он приводит одну мисру из впервые опубликованного мною текста стихотворения грузинского царя Баграта VII и справедливо критикует мой перевод (Этюды, II, Тб., 1975, с. 10):

دو بستان در برآن سیم اندام

Две жемчужные груди на том белом теле...

Рецензент сразу же дает теоретическое обоснование этому факту: «Методологический просчет заключается не в том, что переводчик вместо... *dār bāre...* (Две груди на...) представил себе... *dorg bār...* (Две жемчужные груди на...), а в том, что он допустил возможность соседства «груди» и «жемчуга» на одной семантической плоскости. Дело в том, что определением и эпитетом женской груди в персидской поэзии могут служить «гранат», «лимон» и т. д., но не *dorg* «жемчуг», означающий в поэтической речи «девицу», «слезу», «дождь», «красивое слово», «зубы» и т. д.»

Все это теоретическое рассуждение рецензента повиснет в воздухе, как только мы обратимся ко второй мисре данного же бейта:

چو درها کرده جا در نقره خام

Подобно жемчугам, вставленным в чистое серебро.

Как тут быть? Ведь *dorgħa* (жемчуга) здесь означают именно «грудь», а не «девицу», «слезу» и т. д.?! Моя ошибка вызвана переносом этого значения в первую мисру, а ошибка рецензента — тем, что он не заглянул во вторую.

2. Рецензент обвиняет меня в вольном толковании заглавия письма парнцы Тамар, впервые полностью опубликованном мною («Савидже», № 4, 1975): «Клятва грузин, которая была послана Салах-ад-Дину (из инаша Катсба Исфаханского)».

Рецензент, на основании отсутствия предлога « (be), категорически отвергает наш перевод: «Персидский текст же однозначно указывает на то, что Салах ад-Дин был адресант, а не адресат. Это предложение иначе и переводить нельзя» (с. 77, сн. № 132). Однако рецензент не замечает, в какое противоречие он впадает при таком толко-

вании (если письмо послано Салах ад-Дином, то кому? и если оно составлено в Египте, причем здесь грузины и активная внешняя политика Тамар? и т. д.).

Этим вопросам рецензент посвятил специальную статью («Мацне», серия ист., № 2, 1975). Подробный разбор всех вопросов, связанных с письмом, дан в нашей новой книге (Этюды, III, 1979, с. 75). Здесь же отметим, что у рецензента нет никаких оснований для такой категоричности, ибо есть ряд случаев, когда и без предлога *be* обозначен адресат (напр. *نامہ ملک ابخاز* это не «Письмо царя Абхаза» а «Письмо царю Абхаза»).

3. Дважды (на с. 40, см. № 6 и с. 80 см. № 141) рецензент «уличает» меня в неточном переводе стиха Рудаки, хотя, по его словам, «даже учет противопоставления *hogasap* — Запад (*xavār*) должен был указать ему путь к правильному пониманию слова *hogasap* как «Восток» (с. 80). Но рецензент умалчивает, что, во-первых, точно так же переводят данное место, кроме М. Тодуа, такие известные иранисты, как А. Мирзоев и М.-Н. Османов (Рудаки, М., 1968, с. 112) и А. Тагирджанов (Рудаки, Л., 1968, с. 65); во-вторых, как было указано выше, в ответе рецензенту в связи с толкованием *hogasap*, понимание «Хорасан — Восток» было дано нами еще в грузинском издании «Висрамиани» (1962, с. 490).

4. Там, где рецензент без всякого основания обвиняет авторов IV издания в целебном отзыве о познаниях грузинского переводчика (с. 81), дана сноска №145, в которой Дж. Гунашвили защищает от меня...Вахтанга VI. Он приводит цитату из моей монографии (*ვახტანგმა სპარსული ზედმიწევნით არ იცოდა, საეჭვოა, მას ღრმად სცოდნოდა სპარსული მწერლობა, ფოლკლორი*) и переводит ее довольно оригинальным образом (подчеркнуто мною — М. Т.):

«Вахтанг в достаточной мере не владел персидским языком, сомнительно, чтобы он знал хорошо персидскую литературу и фольклор».

Мне трудно объяснить, намеренно ли искажает рецензент мои слова или не владеет в достаточной степени грузинским языком, но выражение *ზედმიწევნით* это не «в достаточной мере», а — «досконально, в совершенстве»! Так же «ღრმად» — это не «хорошо», а — «глубоко»! Более того, исходя из тенденциозного перевода, рецензент обвиняет меня, будто мне «удалось уличить Вахтанга не в какой-нибудь неточности или погрешности, а в таком большом «грехе», как незнание персидского языка и литературы!» (с. 81).

Нигде и никогда я не писал о п з н а н и и Вахтангом персидского языка! Рецензент либо не знаком с моей монографией, либо намеренно скрывает от читателей, что слова «Вахтанг не знал досконально персидский язык» принадлежат не мне, а его учителю и воспитателю, великому грузинскому писателю Сулхан-Саба Орбелиани. Я лишь сравнил весь перевод Вахтанга с персидским текстом «Калилы и Димны» и отметил ряд несоответствий, подтверждающих слова С.-С. Орбелиани. Вот несколько примеров: а) *بايكديگر دم اتحاد زندى* — «Они были душевными друзьями». Вахтанг слово *dām* (душа) прочел как *dom* (хвост) и перевел: «Они ударили друг друга хвостом любви». Это выражение, в переделке С. -С. Орбелиани («переплетенные хвостами»), вошло в упот-

ребление как идном закадычных друзей. б) Географическое название «Горган» Вахтауг переводит как «волки» (множ. число от горг — волк). г) Слово šāgīan («артерия») переведено как «львы» (множ. число от šīg — лев) и т. д. (подробнее об этом см. в моей монографии «С.-С. Орбелиановская версия «Калилы и Димны», Тб., 1967, с. 171—304).

Эти отдельные примеры отнюдь не умаляют заслуг Вахтауга VI, тем более не свидетельствуют о том, в чем рецензент голословно обвиняет меня. Да, можно жить несколько лет «среди носителей персидского языка», более того, можно даже родиться и провести среди них детство, и все равно не суметь в совершенстве, досконально и глубоко усвоить чужой язык и литературу. В этом я не вижу ничего зазорного, так же как в использовании словарей М. Гаффарова и Б. Миллера (непонятно, почему рецензент лишил меня возможности пользоваться словарем Ю. Рубинчика?).

Что касается англоирования к А. Барамидзе и Д. Кобидзе насчет мотивов «необъективной оценки Вахтауга VI праином М. Тодуа», то не лишним и объективным было бы отметить, что именно эту монографию, несмотря на ряд замечаний, акад. А. Г. Барамидзе назвал «серьезным вкладом в грузинскую филологическую науку» (см. Очерки, V, 1971, с. 337).

5. На с. 89 в сн. № 166 рецензент пишет:

«Когда речь идет о кощеских и научных установках нельзя не вспомнить вступительные статьи М. Тодуа из альманаха «Саундже» (№ 4, 1975, с. 225), в котором проявляется девственная невинность (подчеркнуто мною — М. Т.) автора в вопросах восточной историографии».

Затем он приводит мои слова, сам же переводит их и не замечает, что в моей цитате речь идет о бедности истории средних веков Ближнего Востока первоисточникам! Причем здесь историография! Рецензент не различает такие элементарные понятия, как «исторический источник», «история» и «первоисточник». Под этим последним понятием в моей статье речь идет о письмах Хакани к грузинским государственным деятелям, а рецензент, удивляясь моей безграмотности, перечисляет Табари, Мас'уди, Истахри, Бейхаки, Мирхонда, Румлу и многих, многих других! Он не отличает этих историков, зачастую заимствующих сведения друг у друга, от первоисточников, документального материала (см. А. Д. Люблянская, Источниковедение истории средних веков, Л., 1955, с. 7).

Рецензент прибегает к авторитету В. В. Бартольда, однако, оставаясь верным своему методу, допускает «маленькую неточность». В. В. Бартольд, характеризуя эпоху Алишера Навои, пишет: «Исследователь в этом случае (подчеркнуто мною — М. Т.) испытывает затруднения не от недостатка, но от обилия материала...» Рецензент, немало не смущаясь, переделывает слова В. В. Бартольда: «В большинстве случаев...», и получается, что специалисту некуда деваться, так много у него первоисточников по любой эпохе, тогда как автор цитаты указанием на эпоху Навои («в этом случае») акцентирует, что в других случаях материала (тем более, первоисточников) не так уж много.

Кто из нас проявляет «девственную невинность» и белыми нитками шитую тенденциозность, пусть об этом судит читатель.

М. ТОДУА.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Персидскому тексту предшествуют: предисловие акад. Г. В. Церетели, в котором вкратце говорится о современных методах текстологии; наша вводная статья, оспасающая принципы и характер нового издания; краткое введение редактора издания, таджикского ученого К. С. Айни; очерк М. А. Тодуа «О сюжете «Вис о Рамин». Все эти библиографические данные рецензент обходит полным молчанием; очевидно, с целью лишний раз упрекнуть нас словами П. Беркова о необходимости для каждого издания текстологического введения (см. с. 77).

2. *Vis and Ramin. Translated from the Persian of Fakhr ud-Din Gurgani by George Morrison, New-York and London, 1972.*

3. «Самшобло» (9.VI-1972); «Литератури Сакартвело» (30.VII-1972); перевод М. Иванишвили.

4. При транскрипции эта деталь, неволью, либо умышленно, не учитывается рецензентом. Следовательно выходит, что *gān vāg* — это *جان واور*, на самом же деле слово и суффикс написаны вместе, но не слитно (*جانور* ср. *جانور* — это *جانور*).

5. Ср. И. Ю. Крачковский: «Поэтому он (арабист — А. Г., М. Т.) должен издавать текст по возможности в том виде, как его дает рукопись, предоставляя будущим поколениям лингвистов разбирать, где заключается простая описка, а где фиксирован, быть может, ценный лингвистический факт данной эпохи» (Избр. соч., т. М.-Л., 1955, с. 345); Г. В. Церетели: «Мы не считаем нужным проводить излишнюю унификацию» («Витязь в барской шкуре» послесловие, Тб., 1966, с. 314).

6. Ср. М.-Н. О. Османов, Ближневосточная текстология в Советском Союзе и ее основные принципы (на материале иранской текстологии): «Однако востоковед находится в значительно худшем положении, чем классик, так как мы не обладаем еще необходимыми справочниками, словарями языка по определенным периодам, историческими грамматиками, конкордансами, глоссариями» (Вестник истории мировой культуры, № 4, 1961, с. 120).

7. З. Сафа, «Гандже сохан», I, 1961, с. 238: «bul' āgāb — изумляющий, чарующий. bul' здесь в значении «много», и арабского происхождения (= ābu āl — āgāb). Не трудно заметить, что и здесь «мирно сосуществуют противоположные концепции». Кстати, рецензент при переводе данного слова дает лишь первое значение по словарю Ю. А. Рубинчика («шут, фигляр»), которое совершенно не соответствует контексту (ср. второе значение в словаре — «чудесный», пояснение З. Сафа «šegoftangiz, šegoftavār, а также груз. перевод-*ქუთლბეჭეტი*» (292,6 — «чародей, волшебник»).

8. В трех случаях *Dātavānd* стоит в конце мисры и скандируется как последняя стопа хезеджа (— —), а *Donbavānd* находится на предпоследнем месте и согласно данному размеру дает схему — — — — —. Не случайно, рукописи искажают слово как *Dītavānd* (Окс., кальк.), или *Domanārd* (Стамб.), а М. Минови вынужден был употребить знак удвоения (*Dāp-tavānd*). Аналогичная ситуация встречается в «Шах-наме», когда сообразно требованиям размера, Фирдоуси употребляет параллельные формы, например, имени Сийвахш и Сийвауш, как на это указал Е. Э. Бертелье (История персидско-таджикской литературы, М., 1960, с. 204, стр. 50).

9. Ср. название вышеупомянутой антологии З. Сафа, где аналогичный композит написан вместе, но не слитно (т. е. так, как у нас): *گنج سخن شاعران بزرگ پارسی و منتخب آثار آنان* По рецензенту, З. Сафа не знает что надо писать *پارسیگوی* *پارسیگوی*, а не *پارسی گوی*.

10. Висрамнани, 1962, 33, 27: «*თბილისის მეფისადმი მიმართული წერილი*. *განსაზღვრული წერილი*. Рецензент цитирует неполный грузинский текст («*მეფისადმი მიმართული წერილი* *განსაზღვრული წერილი*») и переводит: «Посланное греческим королем (одеяние), он одел в Исфгане» (с. 64).

11. Висрамнани, 43, 23: «...და შენცა ეგზონსა თულისა, ოქროსა და მარგალიტსა გამოვიგზავნი, რომელ, თუ გწადდეს, ერთი ქალაქი ოქროისა ააგო და ზღუდენი თულისანი უღო» (пер. С. Иорданияшвили, 1966, с. 16: «... а тебе пошлю столько самоцветов, золота и жемчуга, что, если захочешь, сможешь построить город из золота и обнести его стеной из драгоценных камней»).

12. Низами Гянджеви, Хосров и Ширин, составитель научно-критического текста Л. А. Хетагуров, Баку, 1960, с. 61.

13. Рецензент не совсем точно переводит грузинский текст: ჯამა приятный (а не «красивый»), საჭმელი — пища, пропитание (а не «продукты питания») и др. (Ср. Висрамнани, 1966, с. 84).

14. Здесь еще раз проявляется слабое знакомство рецензента с грузинским изданием «Висрамнани». В связи с одобренным им исправлением хак—хиг он пишет что «аргументация... последовала позднее» (с. 60) и ссылается на книгу М. Тодуа (Этюды, 1971), тогда как этот пример рассмотрен нами в указанном издании еще в 1962 году (с. 518—519).

15. Ср. А. Л. Гришулин, Проблема академических изданий русских писателей в советской текстологии (Сб. Текстология славянских литератур, Л., 1973, с. 76): «По-хозяйски надо было делать одновременно два издания — академическое и популярное». Так был издан наш грузинский текст «Висрамнани»: академическое с вариантами и исследованием было опубликовано в издательстве АН тиражом в 1000 экземпляров (1962), а популярное — художественным издательством тиражом в 25000 (1963).

16. Я. Рыпка, Опыт текстологического разбора первой главы поэмы «Хафт пай кар», КСИНА, № 65, М., 1964, с. 148—149. Рецензент ссылается на данную работу, как на образец реализации принципов комментирования вариантов, однако не замечает, что кратчайший комментарий, охватывающий всего лишь 22 бейта из первой главы, занимает шесть страниц. А сколько получится, если дать комментарий к нескольким тысячам бейтов?!

17. Упомянутая поэму Люки «Варка о Гольшах», рецензент приводит подробные данные о подготовленной к печати книге А. Мередова, указывает даже объем неизданной книги, однако не считает нужным сослаться на специальные работы, посвященные данному памятнику и опубликованные на грузинском («Мадие», серия яз. и лит. № 3, 1970), русском (сб. «Литература и время», М., 1973) и персидском («Пятое навин», Тегран, № 1, 1975) языках сотрудницей Института востоковедения АН Грузинской ССР Н. В. Каладзе.

18. При этом цитаты приводятся то в оригинале, то на языке оригинала с параллельным русским (не всегда точным) переводом, то лишь в переводе — без всякой системы (ср. 49, 51, 53, 80 и др.).

19. Ю. П. Марр, К. И. Чайкин, Письма о персидской литературе, составление сборника, редакция текста, предисловие и примечания С. М. Марр и А. А. Гвахария, Тб., 1976, с. 173.

20. А. Барамидзе, Исследования из истории грузинской литературы, V, Тб., 1971, с. 40—43; Д. Кобидзе, Грузинско-персидские литературные связи, Тб., 1963, с. 89—92; Г. Имедашвили, Висрамнани (в кн. История грузинской литературы, II, Тб., 1966, с. 68) (все на груз. яз.); А. А. Гвахария, М. А. Тодуа, Значение древнегрузинского перевода «Висрамнани» для установления критического текста его персидского оригинала «Вис о Рамин», сб. Иранская филология, Л., 1964, с. 104; А. Гвахария, М. Тодуа, О «Висрамнани» (послесловие к русск. пер. Висрамнани, 1966, с. 280—281) и др.

21. А. С. Пушкин, Собрание запрещенных стихотворений, Петербург, 1918, с. 89.

ძრონიკა და ინფორმაცია

მეზხინისტუოსნის აკადემიური ტექსტის დამდგენ კომისიაში*

1978 წ. 6 იანვარი

სხდომას დაესწრნენ: ა. ბარამიძე, ი. გიგინეიშვილი, გ. კარტოზია, ც. კიკეძე, ე. მეტრეველი.

განიხილეს სტროფები: 851,1; 851,2; 852; 853; 854; 855 (პროექტი მოამზადეს გ. კარტოზიამ, გ. არაბულმა, ე. გერციშვილმა, ლ. კიკნაძემ, ბ. მასხარაშვილმა, ე. ტურაბელიძემ).

851,1 გამოკრილვარ საძებარად, ვერვის ალაქტეს ჩემოდნება:
უდაბურთა ტყეთა ვლაცჲ, ჳირი ჩაქტს და მრავლად ვნება;
მემცა ვითა დავეურჩჲ, რა მოვილეს ღმრთისა ნება,
და მისგან კიდე არვის ძალუც ამა ჩემთა ცეცხლთა ვსება.

1956 წ. გამოცემასთან (სტრ. 1032) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილება: ვსება (გზნება).

ც. კიკეძისა და ი. გიგინეიშვილის წინადადებით მესამე ტაეში ღმრთისა შეიცვალა ღმრთისა ფორმით. პროექტი ამ ცვლილებით მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: საძებნელად გამოეკრილვარ, არავის შეეძლია ჩემოდენი: უდაბურ ტყეებს ელახავ, მრავლად მაძუნს ჳირი და ვნება; მე როგორ გავუღრჩდები, როცა იქნება ღმრთის ნება. მის (ღმრთის) მეტს არავის შეუძლია ჩემი ცეცხლის ჩაქრობა.

851,2 ვიარები, ღმერთსა საღა ცის კიდენი დავეყაროს;
გარდვიქარავი სხუათა გზათა, ვერვინ მნახოს მე აქ აროს;
ვენღუევი, თუ ტანსა ჩემსა ტყბილი სული ჳერ არ ჳყაროს,
და მას ვერ ვნახავ, სიმგრგულე ციხა ჩემთუის რისხვით მოიყაროს.

1956 წ. გამოცემასთან (სტრ. 1034) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილება: აროს (მაროს), ჳერ არ ჳყაროს (გაყაროს), სიმგრგულე (სიმგრგულე). პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: დავდივარ, საღაც ღმერთს ცის კიდე დაუშვარებია; სხვა გზებზე გადავიქარები, ვერავინ ვერაღვროს მნახავს აქ; ვევედრები (ღმერთს), რომ ჩემს სხეულს ტყბილი სული ჳერ არ მოაშოროს, (თუ) მას (ტარიელს) ვერ ვნახავ. (მაშინ) ცარგვავი რისხვით დამატყდის.

852 ბროლ-სადაფნი მარგალიტსა ღალისფერსა სცეენ და ჳბურვენ,
მას მოეშორდი, ვერ ვიახლენ, ვერ ეისურვენ, ვერ ვასურვენ,
გამოპარვით წამოსლვითა ღმრთისა სწორნი მოვიმდურვენ,
და ნაცელად მათთა წყალობათა მათნი გულნი შევაუტვენ.

საიუბილო გამოცემასთან (სტრ. 846) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილება: ვიახლენ (ვეახლენ), მათნი გულნი (გულნი მათნი).

ა. ბარამიძე: პირველ ტაეში ბროლ-სადაფნი-ს ნაცელად უმჯობესია ჳ. ინგოროყვას კონიექტურა: საღ საღაფნი. ოღონდ უნდა დარჩეს ღალისფერსა (ჳ. ინგოროყვა: ღალის ფერად). წყითხვისათვის შღრ. საღა ინღონი ბროლ-ვარღსა სარვენ გიშრღსა სართთა, მას მოევეშორვენ... 879,1-2.

რედაქციის სხვა წევრები წინააღმდეგი არიან კონიექტურის მიღებისა. ტაეში უცვლელად იქნა მიღებული.

ი. გიგინეიშვილი: მეორე ტაეში ნაცელად ვიახლენ ფორმისა შინაარსობრივად უფრო მართებულია ვეახლენ.

გ. კარტოზია: ვიახლენ, გარღა იმისა, რომ ოთხივე რედაქციის ხელნაწერები უჭერენ მხარს, შინაარსობრივადაც არ არის ურიგო. შღრ. მთქარე მზესა მოეშორვოს, მოშორებება გაანათლებს, რა ვახლოს, შექი დასწუავს, გაყერების, ვერ ვიახლენს. 827,1-2.

* გაგრძელება. დასაწყისი იხ. „მაცნე, ენიხა და ლიტერატურის სერია“, 1974, №№ 3, 4; 1975, №№ 1, 3, 4; 1976, №№ 1, 3, 4; 1977, №№ 3, 4; 1978, №№ 1, 2, 3, 4; 1979, №№ 1, 2.

დაადგინეს: აღდგეს წაიხვეა ევახელ (წინააღმდეგნი — გ. კარტოზია, ც. კიკვიძე). პროექტი ამ ცვლილებით მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ბროლი და სადაფი რომ ლალისფერ მარგალიტს იცავენ და ფარავენ, მას მივწოდდი, მას ვერ ევახელი, ვერ გავიხარე და ვერ გაეახარე, ვამოპარევი წამოსვლით ლეთის სწორი (მეფე როსტევეანი) მოვიმღურე, მისი წყალობის სამაგიეროდ მისი (როსტევეანის) გული დაეაძვებზე.

853 პატრონი ჩემი გამზრდელი, ღმრთისაგან დიდად ცხოველი, მშობლური, ტბილი, მოწყალე, ცა წყალობისა მთოველი, მას უორგულე, წამოვე, მართ დაეიწყე ყოველი, და მისი შემცოდე ღმრთისაგან კარგსა აღარას მოველი.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 847) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: უორგულე (უორგულე).

ი. გიგინეიშვილი: მეოთხე ტაეში აღარას ფორმის ნაცვლად უმჯობემაა ზოგიერთ ზღაპარში დაძულ რასაღა. აეთანდლის სიტყვების საერთო ტონს ეს უფრო ეგუება. რედაქციამ მიიღო ეს წინადადება. ტაეში ბილოს დისეა ძახლის ნიშანი. პროექტი ამ ცვლილებით მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ჩემს გამზრდელ პატრონს — ღეთისგან დღეგრძელს, მშობლიურს, ტბილი, მოწყალეს, წყალობის მთოველ ცას — ეულატიე, წამოველი, ყველა დაეიწყე, მის შემცოდე (ძასთან დამნაშავე) კარგს რალს მოველი!

854 ესე ყბელი ასრე მჭირს, დაო, ბედითა მისითა, არ უტყუე და მოსრულეარ მგზავრი დამით და დღისითა; აწ იგი საღმე წასრულა, ვიწუი ცეცხლითა ვისითა, და ცულმაშტრალი და მტირალი ქბე ვზი პირითა მქისითა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 848) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: უტყუე (უტყუე).

ა. ბარამიძის წინადადებით მეორე ტაეის პირველი ნახევარი ასე შეიცვალა: არა უტყუე, მოსრულეარ.

სტროფის შინაარსი: ეს ყველაფერი ასე მჭირს. დაო, მის (ტარიელის) გამო, არ ეუმტყუე-ნე, მოვედი დღისით და დამით მოსიარულე; ახლა იგი საღმე წასულა, ვისი ცეცხლითა; (სიყვარულით, თანაგრძობით) ვიწუი, ამაოდ გარჯილი და და მტირალი ვზივარ შეწუხებელი სახით.

855 დაო, მეტსა საუბარსა აღარ მომცემს ეამი და დრო, არ ვინანი გარდასრულსა, ბრძენთა სიტყუა გაეადარო; წაეალ, ემეზნი, ანუ ეპპოვებ, ან სიკუდილი მოვიადრო, და თუბარა ბედი აზომ თურე მიკუეთს, ღმერთსა რალა ეკადრო!

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 849) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: ეპპოვებ (ეპოვებ).

რედაქციას შესაძლებლად მიანჩნა მეორე ტაეის სარიტმო სიტყვად მიღებულ იქნეს ი. ლოლაშვილის კონიექტურა — გ ა ვ ა დ ა რ ო, რომელიც ნაწარმოებია სიტყვისაგან დ ა რ ი (=სამართლიანი).

სტროფის შინაარსი: დაო, მეტი ლაპარაკის საშუალებას არ მაძლევს დრო და ეამი, არ ვნანობ წარსულს, ბრძენთა ნათქვამს შევასრულებ (გაეამართლებ); წაეალ, ემეზნი, ან ვიპოვი, ან სიკუდილს დაეიჩქარებ, თორემ ღმერთს რალა უნდა გაეუბედო, ბედს თურმე ასე გადაუწყე-ტია ჩემთვის!

1878 წ. 13 იანვარი

სსდომას დაესწრნენ: ა. ბარამიძე, ი. გიგინეიშვილი, გ. კარტოზია, ც. კიკვიძე, ე. მეტრეველი, ს. ცანიშვილი, შ. ძიძიგური.

განხილეს სტროფები: 856, 857; 858; 859; 860 (პროექტი მოამზადეს გ. კარტოზიამ, გ. არაბულმა, ე. ვერიტიშვილმა, ლ. კიკნაძემ, ბ. მასხარაშვილმა, ე. ტურაბულიძემ); 861; 862; 863; 864 (პროექტი მოამზადეს ც. კიკვიძემ, ნ. ავალიშვილმა, ლ. გუგუშვილმა, ლ. თუმშალიშვილმა, ნ. კოტეტიშვილმა, ნ. კვიციანიშვილმა).

856 ამის მეტი აღარა თქუა, ატირდა და წამოვიდა, ქტაბი ჩავლო, წყალსა გაქაა, შამბი გავლო, ევლს გავიდა;

ქარი, ველთა მონაქროლი, ლალისფერს: ვარდსა ზრვიდა;
და „რად მიმეცო ამა ჰირსა?“, ბედსა ამას უზრახვიდა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 850) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ამის მეტი არაფერი თქვა, ატირდა და წამოვიდა, გამოქვაბული ჩაიარა, წყალზე გადავიდა, შამში გაიარა, ველზე გავიდა; ეელზე შქროლავი ქარი ლალისფერ ვარდს (ავთანდილის სახეს) ზრავდა (სუსხავდა, უყონავდა); „რატომ ჩამაგდე ამ ჰირშიო“, ბედს ამას უსაყვედურებდა.

857 იტუთის: „ღმერთო, რა შეგცოლე შენ, უფალსა, არსთა მხედსა,
რად გამყარე მოყუარეთა, რად შემასწარ ამა ბედსა?
ერთი ორთა მგონებელი ვარ საქმესა წასაწყემელსა,
და მოკეტდე, თავი არ მეწყალის, ჩემი სისხლი ჩემსა ქედსა!

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 851) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: წასაწყემელსა (წასაწყემელსა); ჩემი სისხლი (სისხლი ჩემი).

აღ. ბარამიძის წინადადებით მეოთხე ტაქში აღდგენილ იქნა წაკითხვა სისხლი ჩემი. ამ ცვლილებით პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ამბობს: „ღმერთო, რა დავიშავე შენ, ყველა არსების მხედველ უფალს, რატომ დამაშორე მოყუარეთ (სატრფოს და მეგობარს), რატომ შემასწარ ამ ბედს (რატომ ჩამაგდე ამ დღეში)? ერთი, ორზე ფიქრით შეპყრობილი, დასაღუპავად ვარ განწირული. (რომ) მოკვდე, თავი არ მებრალება, ჩემი სისხლი ჩემს კისერზე იყო!

858 მოუტარებან ვარდის კონა გულსა მკრა და დამიწყლულა,
იგი ფიცო, ჩემგან სრული, მან აღარა გამისრულა;
მას თუ გამყო, საწუთროო, ჩემი ლხინა გარდასრულა,
და სხუა მოყუარე თქალსა ჩემსა გაიციხულა, გაბასრულა“.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 852) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: მეგობარმა ვარდის კონა გულში მკრა და დამიწყლულა (დამკრა), ის ფიცო, ჩემგან შესრულებული, მან არ შემისრულა: საწუთროვ, თუ მას (ტარიელს) დამაშორებ, ჩემი ლხინა გათავიებულია, სხუა მეგობარი ჩემს თეაღში გაიციხულა, შერცხენილა (=მის გარდა სხუა მეგობარი არ მინდა)-.

859 ექლა იტუთის: „მიჰქირს ნაველი კაცისა ქუიანისა.
რა მშენებარებდეს, რას არგებს ნაკადი ცრემლთა ბანისა?
სჯობს გამორჩევა, აზრობა საუშისა დასაგვანისა,
და აწ მეცა მიჯობს მონახვა მის მზისა, ლერწამტანისა“.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 853) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ისევ ამბობს (ავთანდილი); „მიჰქირს ქუიანი კაცის ნაღვლიანობა. როცა წუხს, რას არგებს ცრემლის ნაკადის ღერა? სჯობს აწონ-დაწონა, მოფიქრება შესაფერი საქმისა. ახლა მეც მიჯობს იმ მზის, ლერწამტანის (ლერწმის მსგავს ტანის მქონის, ე. ი. ტარიელის) მონახვა“.

ს. ცაიშვილს მიაჩნია, რომ მეოთხე ტაქში ლერწამტანად იგულისხმება ნესტანი და არა ტარიელი.

860 ყმა გაემართა საძებრად მტირალი, ცრემლთა მფრქვეელი,
ექებს, უზახის, უკივის, დღებერ ღამეთა მთვეელი;
სამ ღღმდის მოვლო მრავალო ჰვეი, შამბნარი, ტუე, ველი;
და ვერ პოვა, მივა მშენეაუე, ეერას ამბისა მენეეელი.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 854) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

ი. გიგინეიშვილის წინადადებით შესაძლო ტაქში ტუე, ველი დაიწერა დეფისით: ტუე-ველი.

ამ ცვლილებით პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: საძებრად გაემართა მტირალი, ცრემლის მფრქვეელი მოყმე, ექებს, უძახის, უყვარის, ღამეებს დღესავით ათენებს; სამ დღეში მოიარა მრავალი ზევი, შამბნარი, ტუე და ველი: ვერ პოვა, მიღის მწუხარე, ვერაუთარი ამბის შემტყობი.

861 იტუჩის: „ღმერთო, რა შეგცოდნე, ეგზომ დიდი რა გაწყინე? რად შემასწარ ამ ბელსა, რა სასჯელი მომივლანე! გამკითხველო, გამკითხებე, აჟა ჩემი შეისმინე, და დაამოკლენ დღენი ჩემნი, ჳირი ამით გამოლხინე!“

საიუბილო გამოცემასთან (სტრ. 855) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ამბობს: „ღმერთო, რა შეგცოდნე, ასე დიდად რა გაწყინენ? რატომ შემასწარი ამ ბელს, რა სასჯელი მომივლანე? განმაჯელო, განმოკითხე, ჩემი ევლრება შეისმინე, შემომოკლენ ჩემი (სიცოცხლის) დღე, ამით ჳირი ლხინად მიქციე!“

ღმე მივიღოდა, მიუბნობდა ყმა მტირალი, ფერშეცვლილი,
ქნდა რასმე გარდაადგა, ველი აჩნდა მზიან-ჩრდილი:
ნახა, შავი შამბთა პირსა დგა სადაეუკუყურილი;
და თქვა: „უცილოდ იგიაო, არა უნდა ამას ცილი“.

საიუბილო გამოცემასთან (სტრ. 856) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: მიდიოდა, მილაპარაკობდა მტირალი, ფერშეცვლილი მოყვებ, ერთ ქედს გადაადგა, გამოჩნდა მზიან-ჩრდილიანი ველი, დინახა, შავი (= ტარიელის ცხენი) შამბის პირსა იდგა სადაეუგადაყურილი; თქვა: „უთუოდ იგიაო, არ უნდაო ამას ცილია“.

მზა რა შეხედნა, ყმასა გულჩან გაუფუტქნა, გაუნათდა,
აჟა ლხინი დარეჩილსა უათასდა, არ უათდა;
ვარდმან ფერი გაანათდა, ბროლი ბროლდა, სათი სათდა,
და ეთ გროგალმან ჩაირბინა, არ მოსცალდა ჳურეტად მათდა.

საიუბილო გამოცემასთან (სტრ. 857) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: გაანათლა (გან-ნათლა).

პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: რომ შეხვდა, მოყმეს გულმა (სიხარულით) ძგერა დაუწყო, (გული) გაუნათდა, დაღონებულს ახლა ლხინი კი არ გაუათეკცდა, გაუათასკეცდა (მეტად გაუმრავლდა); ვარდს (პირისნახეს) ფერი მიეცა, ბროლს (პირის ანს) ბროლობა (სიუფთრე) დაუბრუნდა, სათს (თვალ-წარბს) — სათობა (სიშავე), გრიგალივით ჩაირბინა, არ მოიცალა (არ დაყოენდა) მათ საცქერლად.

864 რა ტარიელ დინახა, განალამცა დაღრიჭა:
ახლოს მყოფი სიქუდილისა ჳდა და პირი დაებღინჭა,
საყელონი გარდებხინეს, თავი სრულად გაეგლოჯა,
და მას აღარა შეესმოდა, სოფლით გაღმა გაგებჯა.

საიუბილო გამოცემასთან (სტრ. 858) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ტარიელი რომ დინახა, დაღონდა: სიკვდილს მიახლოებული იქდა (ტარიელი) და პირი დაეღმიჭა. საყელი გაღაებხია, თმა მთლად დაეგლოჯა, მას აღარაფერი ესმოდა, წუთისოდლის გაღმა გასულეყო.

1878 წ. 27 იანვარი

სხდომას დაესწრნენ: ა. ბარანოვი, ი. გიგინეიშვილი, გ. კარტოზა, ც. კიკვიძე, ე. მეტრეველი, ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიგური.

განიხილეს სტროფები: 864,1; 864,2; 865; 866; 867; 868; 869; 871; 871 (პროექტი მოამზადეს ც. კიკვიძემ, ნ. ავალიშვილმა, ლ. გუგუშვილმა, ლ. თუშმალიშვილმა, ნ. კოტეტიშვილმა, ნ. კვიციანიშვილმა).

864,1 აქ დაბნედილი ტარიელ ქმე ძეს უსულო მდებარე;
აეთანდლე საქლით ცრემლსა კოცს, ცეცხლი ეღების მგზებარე;
ერთი გაყარია მთქარესა, ერთს დაუყარავს მზე ბარე,
და კრმალი ლომ-ვეფხთა მყოცილი ქნლთა აქტს გაუგებებარე.

1956 წ. გამოცემასთან (სტრ. 1048) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა, ოღონდ მეოთხე ტაეში ლომ-ვეფხთა მყოცილი გამოყო მძიმეებით.

სტროფის შინაარსი: აქ დაბნედილი ტარიელი მიწაზე დევს უსულო; ავთანულო სახელო-თი ცრემლს სწმენდს, ანთებული ცეცხლი ევება; ერთი მთვარეს გაყარია, მეორეს კი მზე დაუ-კარგავს, ლომ-ვეფხთა დამხოცველი ხმალი გაუგდებლად ხელთა აქვს.

864,2 ლაწუნე შექნია ზაფრანად, რომელმან ლალსა უღარა;
სრულად დაესია სინათლე, ვის მზემან უყვის მუღარა;
აბეზარქმენალა სოფელსა, მას მისი არა უნდა რა,
და არ მოსწრებოდა ავთანდილ, ჰოუნდებოდა სულარა.

1956 წ. გამოცემასთან (სტრ. 1049) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

ი. გიგინეიშვილმა აღნიშნა, რომ აბეზარქმენილა აქ ძველი მნიშვნელობით იხმარება (=განშორება).

სტროფის შინაარსი: ლაწუნეები, რომლებიც ლალს ეღარებოდა, ზაფრანად გადაქცევი (გაყვეთლებია); სრულად დაესებია სინათლე, ვისაც მზე ემუღარებოდა ცინც სანათლით მზეს ჩაგრავდა; განშორებია წუთისოფელს, მას მისი არაფერი უნდა, ავთანდილს რომ არ მისწრო, სულარა დასკირდებოდა (მოკვდებოდა).

865 ერთკერძ უც ლომი მოკლული და ქრმალი სისხლმოცხებული,
ქლა სხტაგნით — ვეფხი უსულო, მკუდარი, ქვედანარცხებული;
მას წყაროსაებრ თქალთაგან ცრემლი სდის გაფიცხებული.
და მუნ აგრე გულსა უნთებდა ცეცხლი მცხინვარე, ცხებული.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 859) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ერთ მხარეს უძვეს მოკლული ლომი და სისხლმოცხებული ხმალი, მეორე მხარეს კი — უსულო, მკუდარი, ქვედანარცხებული ვეფხი; მას თვალებიდან წყაროსავით მოსდის ცხარე ცრემლები. იქ ასე უწყვედა გულს მცხინვარე, მოღებული ცეცხლი.

866 თქალთა ახმადცა ზარედცა, სრულად მიჰქლოდა ცნობასა,
მიახლებოდა სიჭიღისა, მოშორებოდა ნობასა.
ყმა სახელდებით უყავის, ლამის სიტყუითა კროთობასა,
და ვეღარ ასინა, გარდიჭრა, ძმა გამოაჩენს ძმობასა!

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 860) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: მიჰქლოდა (მიხლოდა).

მეორე სტრიქონში ნობასა შეიცვალა წყითხვით თმობასა. რედაქციის წევრებმა აღნიშნეს, რომ ნობა საკრავის მნიშვნელობით აქ შინაარსობრივად შეუსაბამოა; წესის, რიგის აღმნიშვნელად კი „ვეფხისტყაოსანში“ ნობათი იხმარება და არა ნობა.

პროექტა ამ ცვლილებით მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: თვალის ახელა ეზარებოდა, სრულიად დაეკარგა გონება, სიკვდილს მიახლოებდა, მოთმინების ძალა გამოლეოდა (გამძლეობა დაკარგოდა). მოყმე სახელით უძახის, ცდილობს სიტყვით (მის) გამოფხიზლებას, ვეღარ გააგონა, (ცხენიდან) გადააქრა, ძმა აელენს ძმობას.

867 ჯელითა ცრემლსა უწურავს, თქალთა ავლებდა საქელსა,
ახლოს უზის და უზახის მართ სახელდებით სახელსა;
ეტყუის: „ვერ მიცნობ ავთანდილს, შენთვის გაჭრილსა და ხელსა?“
და მას არა ღია შეესმის რეტსა, თქალდაუფახელსა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 861) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ხელით ცრემლს უწმენდს, თვალებს სახელოთი უხოკავდა, ახლოს უზის და უძახის სახელს; ეუბნება: „ვერ მიცნობ ავთანდილს, შენთვის (ველად) გაჭრილს და გაშმაგებულს?“ მას ბევრი არაფერი ესმის გარეტებულს, თვალეგამტერებულს.

868 ესე ყუღლაი ასრეა, რაცა აუ ჩემგან თხრობილა.
ცრემლი მოსწურნა თქალთაგან, ცოტადრე მოაცნობილა.
მანინლა იცნა, აკოცა, მოეკლო, მოემშობილა.
და ემოწმებ ღმერთსა ცხოველსა, მათებრი არკინ შობილა!

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 862) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ეს ეველაფერი ასეა, რაც ახლა ჩემგან ითქვა. ცრემლები მოსწმინდა თვალებიდან, კოტათი გონზე მოიყვანა. მაშინდა იცნო (ტარიელმა), აკოცა, მოეხვია, ძმასავით მოუფერა. ცხოველყოფელ ღმერთს ვიმოწმებ, რომ მათი მსგავსი არავინ დაბალებულა!

869 უთხრა: „ძმაო, არ გიტყუე, გიყავ, რაცა შემოგფიცე, გნახე სულთა გაუყრელმან, ფიცი ასრე დაემტკიცე; აწ დამქსენ, სიყტილიამდის ვერირო და თავსა ვიცი. და მაგრა გვედრებ დანარჩენასა, ჰვეცთა საქმლად არ მივიციე“.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 863) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: უთხრა: „ძმაო, არ გიმტყუენ, შეგისრულე, რაც შემოგფიცე, ცოცხალ-მა გნახე, ფიცი ასე გაუშართლე; ახლა დამქსენი, რომ სიყვილიამდის ვერირო და თავში (ხელი) ვიცი. მაგრამ ვთხოვ დამარჩენას, რომ მხეცების საქმლად არ გაჯხდე.

870 ყმაძან უთხრა: „რამიგან ხარ, შენ საქმესა რად იქ ავსა? ვის მიწნური არ ყოფილა, ვის საქმილი არა სწუჯასა? ვის უტნია შენი მსგავსი სხუთასა კაცთა ნათესავსა? და რად სატანას წაუღისხარ, რად მოიკლავ ნებით თავსა?“

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 864) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: იქ (იქმ). პროექტი მიღებულ იქნა.

სტროფის შინაარსი: ნოყემ უთხოა: „როგორ იქცევი, ცუდ საქმეს რატომ ჩაღახარ? ვინ არ ყოფილა მიწნური, ვის არ წვაეს (სიყვარულის) ცეცხლი? სხვას, კაცთაგანს, ვის ჩაუღენია შენი მსგავსი (საქმე)? ეშმაკს რატომ წაუღისხარ, ნებით თავს რატომ იკლავ?“

871 თუ ბრძენი ხარ, ყოვლინი ბრძენნი აპირებენ ამ პირსა: ქამს მამაი მამაყური, სჯობს, რაზომცა ნელად ტირსა. პირსა შიგან გამაგრება ასრე უნდა, ვით ქვიტიკრსა. და თავისისა ცნობისაგან ჩაეარღების კაცი პირსა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 865) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

გ. კარტოზია: მეორე ტაუპის შემდეგ წერტილის ნაცვლად შიშვე უნდა დაისვას. მესამე ტაუპში უნდა ორბარანი ზნაა (=მართებს, ევალება). ტაუპის აზრია: (კაცს) ქარში გამაგრება ისევე მართებს, როგორც ქვიტიკრის კედელს. ტრადიციული წაკითხვის მიხედვით უნდა ერთპირიან ზნადაა გაგებული (=საჭიროა), მაგრამ ამ შემთხვევაში გაუგებარია ვით ქვიტიკრსა.

რელაქციის წვერები (ა. ბარამიძე, ე. კვიციანი, ს. ცაიშვილი) არ დაეთანხმნენ ამ აზრს.

დაადგინეს: პროექტი მიღებულ იქნეს უცვლელად.

სტროფის შინაარსი: თუ ბრძენი ხარ, ეველა ბრძენი ამ აზრისა: მამაკაცი ევაკაცი უნდა იქნეს (და) სჯობს. რაც ნაკლებად იტირებს. გაპირებებში ქვიტიკრით უნდა გამაგრდე. თავისი ღონებისაგან (თუ გონიერად არ მოიქცევა) ჩაეარღება კაცი განსაცდელში.

სადოქტორო დისერტაციათა თეზისების დამტკიცება

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენისა და ლიტერატურის განყოფილებასთან არსებულმა აღმოსავლეთმცოდნეობის დარგში სამეცნიერო-კვლევით სამუშაოთა საქართველოს სამეცნიერო საბჭომ ა. წ. 22 მაისის სხდომაზე (ოქმი № 2) სადოქტორო დისერტაციის თეზისები დაუმტკიცა:

1. ენზერა ტარასის ასულ ჭანგაძის: „ინგილოური დიალექტი აზერბაიჯანში (გრამატიკული და ლექსიკური ინტერფერენციის საკითხები)“.

2. ლედილა სიმონის ასულ გიუნაშვილის: „რეალიტური ტენდენციები თანამედროვე სპარსულ პროზაში (გლეხობის შესახებ ლიტერატურის მასალების მიხედვით)“.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენისა და ლიტერატურის განყოფილებასთან არსებულმა ლიტერატურათმცოდნეობის რესპუბლიკურმა საკოორდინაციო საბჭომ 1979 წლის 26 ივნისის სხდომაზე (ოქმი № 2) სადოქტორო დისერტაციის თეზისები დაუმტკიცა:

1. ნეზარ დიმიტრის ძე ცხოვრებოვის: „მოკლე საუკუნის ქართული პოეზიის შედარებითა და ტიპოლოგიური ანალიზი“.

2. შოთა იასონის ძე ჩიჭავაძის: „ეფესისტაოსონის ლექსიკისა და პოეტიკის საკითხები“.